

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXIV(3)

Београд 2016.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXIV (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXIV (3)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXIV

No. 3

Editor-in-chief:

Prof. dr. Dragana Radojičić (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Dr. Srđan Radović (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Dr. Milica Bakić-Hayden (University of Pittsburgh), dr. Ana Dragojlović (University of Melbourne), prof. Peter Finke (University of Zurich), prof. Karl Kaser (Karl-Franzens University, Graz), dr. Gabriela Kilianova (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. Kjell Magnusson (University of Uppsala), prof. Marina Martynova (Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Science, Moscow), dr. Ivanka Petrova (IEFSEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), dr. Tatiana Podolinska (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), dr. Jana Pospíšilova (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), dr. Ines Prica (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), dr. Ingrid Slavec Gradišnik (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Dr. Gordana Blagojević (Institute of Ethnography SASA), dr. Ivan Đorđević (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. Ljiljana Gavrilović (Institute of Ethnography SASA and Faculty of Philosophy, Belgrade), dr. Jelena Jovanović (Institute of Musicology SASA, Belgrade), dr. Aleksandra Pavićević (Institute of Ethnography SASA), dr. Lada Stevanović (Institute of Ethnography SASA and Faculty of Media and Communications, Belgrade), academician Gojko Subotić (Serbian Academy of Sciences and Arts), dr. Biljana Sikimić (Institute for Balkan Studies SASA), dr. Jadranka Đorđević Crnobrnja, (Institute of Ethnography SASA), dr. Sanja Zlatanović (Institute of Ethnography SASA).

Advisory board:

Prof. Jelena Đorđević (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. Maja Godina Golija (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), dr. Renata Jambrešić Kirin (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), dr. Miroslava Lukić-Krstanović (Institute of Ethnography SASA), dr. Mladena Prelić (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2016

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXIV

свеска 3

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Универзитет уз Грацу), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ и Филозофски факултет у Београду), др Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ и Факултет за медије и комуникације, Београд), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности), др Биљана Сикимић (Балканолошки институт САНУ), др Јадранка Ђорђевић Црнобрња (Етнографски институт САНУ), др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић-Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2016.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
Јелена Чворовић
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Примљено на 8. седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 18. октобра 2016. године, на основу реферата академика Димитрија Стефановића.

Accepted for publication at the 8th meeting of the Department of Social Sciences SASA on October 18th 2016, based on the report of academician Dimitrije Stefanović.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific papers

Тема броја - Истраживање миграција
(ур. Мирослава Лукић-Крстановић и Петко Христов)

Topic of the Issue - Research of Migrations
(eds. Miroslava Lukić-Krstanović and Petko Hristov)

- Милена Спасовски, Даница Шантић, *Миграције становништва као детерминанта развита и размештаја становништва Србије у последњих пола века* 453-467
- Milena Spasovski, Danica Šantić, *Population Mobility as a Determinant of Development and Spatial Distribution of Population in Serbia in the Last Fifty Years*
- Мирјана Бобић, Милица Весковић Анђелковић, *Профил и ставови потенцијалних миграната из Србије* 469-491
- Mirjana Bobić, Milica Vesković Anđelković, *Profile and Statements of Potential Migrants from Serbia*
- Жељко Бјељац, Милан Радовановић, *Мултидисциплинарно проучавање значајнијих миграција на примеру територије Војводине (Србија) у 20. веку* 493-507
- Željko Bjeljac, Milan Radovanović, *A Multidisciplinary Study of Significant Migrations on the Territory of Vojvodina (Serbia) in the 20th Century*
- Драгана Антонијевић, Љубица Милосављевић, *'Трећа опција': осцилирајућа кретања гастарбајтера у пензији* 509-526
- Dragana Antonijević, Ljubica Milosavljević, *The 'Third Option': Oscillatory Migrations of Retired Guest Workers*
- Драгана Ковачевић Биелицки, *Methodological Nationalism and Groupism in Research on Migrants from Former Yugoslavia* 527-540
- Dragana Kovachević Bielićki, *Methodological Nationalism and Groupism in Research on Migrants from Former Yugoslavia*
- Marina Martynova, *Migrants in Moscow: the Everyday Life of a City as a Cultural Dialogue* 541-551

- Марина Мартинова, *Мигранти у Москви: свакодневица града као културни дијалог*
- Власта Кокотовић Каназир, Марко Филиповић, Ивана Магдаленић, *Унутрашња мобилност становништва Србије у другој половини XX и на почетку XXI века* 553-567
- Vlasta Kokotović Kanazir, Marko Filipović, Ivana Magdalenić, *Internal Mobility of Serbian Population in the Second Half of the 20th and the Beginning of the 21st Century*
- Ивана Ј. Вучина Симовић, Ана С. Јовановић, *Истраженост српског језика у дијаспори у оквирима филологије и лингвистичких дисциплина* 569-584
- Ivana J. Vučina Simović, Ana S. Jovanović, *A Review of the Research on Serbian as the Language of Diaspora from Philological and Linguistic Perspective*

II

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

- Мирјана Мороквашић, *Контекстуализација проблема миграција (ауторизована дискусија са научног скупа)* 585-590
- Марта Стојић Митровић, *Избјеглиштво у савременом свијету. Од политичко-теоријских утемељења до биополитичких исхода* 591-593
- Јована Диковић, *Ново сељаштво: поглед на будућност села и сељака* 593-596
- Драгана Радојичић, *Нова критичка разматрања о исхрани у социјализму – пример из Словачке* 596-599
- Милош Луковић, *Korzenie altargany sięgają głęboko. Buriaci między Rosją, Mongolią i Chinami* 599-601
- Милош Луковић, *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków* 602-603

III

In memoriam

- Драгана Радојичић, *Академик Петар Влаховић* 605-608
- Данијела Велимировић, *Милка Јовановић* 608-611

Тема броја:

Истраживање миграција
(уредници Мирослава Лукић-
Крстановић и Петко Христов)

Topic of the Issue:

Research of Migrations
(edited by Miroslava Lukić-
Krstanović and Petko Hristov)

Милена Спасовски

редовни професор у пензији
spasovskimilena@gmail.com

Даница Шантић

Географски факултет, Универзитет у Београду
danicam@gef.bg.ac.rs

Миграције становништва као детерминанта развитка и размештаја становништва Србије у последњих пола века

Транзицију миграционих феномена у Србији карактерише прелаз од доминације локалних миграција до 60-их година, ка доминацији регионалних пресељавања и миграција на релацији град–град од 80-их година, до принудних миграција 90-их година XX века. Ови трендови одвијали су се истовремено, уз интензивирање емиграционих кретања међународног карактера из Србије. То су, уз методолошке разлике у пописивању мигрантског становништва, важне детерминанте промена у просторном размештају популационих потенцијала у Србији. У раду је праћена миграциона компонента у раздобљу од 1961. до 2011. године, односно у последњих пола века, преко сагледавања њеног утицаја на скуп градских насеља и општинских центара, на једној, и осталих насеља, на другој страни, односно на руралном и урбаном простору Србије. Управо су транзициони трендови у односима природног прираштаја и миграционог салда формирали савремени размештај и концентрацију укупног становништва и појединих његових сегмената. При томе су емиграциони и имиграциони трендови битније одредили преразмештај градског становништва, мигрантског становништва, становништва са вишим образовним нивоом и становништва у терцијарном и кварталном сектору делатности на почетку XXI века. И коначно, приказ густине и концентрације мигрантског становништва у савременом периоду упућује и на значење економских, социјалних и осталих детерминанти просторног развоја у транзицији миграционих феномена у Србији.

Кључне речи: миграције, просторни размештај, концентрација, становништво, Србија.

Population Mobility as a Determinant of Development and Spatial Distribution of Population in Serbia in the Last Fifty Years

The transition of migratory phenomena in Serbia is characterized by the transition from the predominant local migration in the 1960s, dominance of regional resettlement and migration between cities since the 1980s to the forced migration of the 1990s. These trends were paral-

labeled with the intensification of international migrations. These, along with methodological differences in conducting the migrant population in population censuses, are important determinants of changes in the spatial distribution of population potentials in Serbia. This paper evaluated the migration component from 1961 to 2011. or in the last half century, through consideration of its impact on the transformation of rural and urban areas of Serbia. The transitional trends in the relations between natural increase and net migration formed the modern population decline on one and population concentration on other side and their individual segments. In doing so, emigration and immigration trends significantly determine the relocation of the urban population, immigrant population, the population with a higher educational level and population in the tertiary and quaternary sector activity at the beginning of the XXI century. Finally, the display density and concentration of migrant population in the contemporary period also indicates the importance of economic, social and other determinants of spatial development in the transition of migratory phenomena in Serbia.

Key words: migration, territorial distribution, population concentration, Serbia.

У географским проучавањима, просторни аспекти популационих феномена представљају основу за сагледавање промена територијално-демографске структуре простора, као полазишта одрживог регионалног развоја. То имплицира да су промене у распореду и размештају становништва веома важан сегмент популационих истраживања, који у себи садржи основне тенденције у демографском развоју, уз истовремено сагледавање веза демографских и осталих просторних система, које се манифестују у развоју насељености у дужем историјском периоду. За научна истраживања, а пре свега за примену научних резултата, веома значајно питање јесу прошли, садашњи и будући популациони потенцијали, сагледани према територијалној дистрибуцији од микро-, мезо- до макротериторијалног нивоа.

Поларизованост у популационој динамици на свим регионалним нивоима у Србији, од друге половине XX века до данас, резултат је различитих модела природног обнављања по националности и специфичних карактеристика модерних миграција. При томе су имиграциони и емиграциони трендови битније одредили преразмештај градског, мигрантског и високообразованог становништва и становништва у терцијарном и кварталном сектору делатности. Такође, анализом утицаја миграционе компоненте на популационе потенцијале руралног и урбаног простора у дужем временском раздобљу могуће је јасније сагледати диференцираност простора Србије, издвојити зоне концентрације, са једне, и зоне дисперзије становништва, са друге стране.

Циљ овог рада јесте да укаже на значај миграционе компоненте у преразмештају становништва Србије, те стога овом приликом није могуће елаборирати све аспекте просторних варијација транзиције миграционог феномена као компоненте популационе динамике у свим међупописним периодима. Стога у тексту дајемо осврт на значај миграционог салда на почетку (1961–1971) и на крају посматраног периода (2002–2011), уз нагласак на достигнут степен и ниво концентрације мигрантског становништва у Србији данас.

Значај миграционог салда за формирање популационих потенцијала у Србији према типу насеља

Регионалне разлике у социо-економској трансформацији и развоју саобраћајне инфраструктуре у Србији, од средине XX века до данас, представљају важну детерминанту транзиције демографских феномена. Утицај индустријализације, урбанизације и деаграризације на развитак и размештај становништва у Србији непосредно после Другог светског рата, огледа се у диференцијацији стопе миграционог салда за градска насеља и општинске центре на једној, односно за остала насеља, на другој страни. Заостајање у економском развоју сеоских насеља и појединих региона интензивирало је емиграцију становништва у радном и репродуктивном периоду, што је у повратној спречи ојачало брзину трансформације модела проширене у модел просте замене генерација. На тим основама просторно су поларизовани односи доприноса природног прираштаја и миграција становништва формирању укупних популационих потенцијала у геопростору Србије. Ови процеси су особито диференцирани између градских насеља и општинских средишта, на једној, и сеоских насеља, на другој страни. Отуда детаљнија анализа у последњих пет деценија показује различити локални и регионални значај модела биолошког обнављања и типа миграција становништва за поларизованост у густини насељености, размештају и концентрацији становништва. Анализа показује да су миграције становништва одлучујуће деловале на преразмештај популационих потенцијала у Србији на микро-, мезо- и макро- регионалним нивоима (Spasovski, Šantić, Javor 2014).

Просторна поларизација миграционог салда као компоненте популационе динамике евидентна је већ у периоду 1961–1971. године, јер је позитиван миграциони салдо забележен у 57, а негативан миграциони салдо у 137 општина Републике Србије. То је у вези са чињеницом да је доминантно емиграциони карактер забележен у категорији осталих насеља чак у 149 општина, док је свега 9 општина у овој категорији насеља имало позитиван миграциони салдо. На другој страни, у 136 општина, градска насеља и општински центри били су доминантно имиграциони, док је у 29 општина код ових насеља забележен негативан миграциони салдо. У Војводини је, у посматраном периоду, укупан природни прираштај доминирао над укупним миграционим салдом, али су обе вредности биле позитивне. Негативан миграциони салдо је забележен у 36 општина, што је представљало чак 2/3 општина ове макроцелине. Истовремено, градска насеља и општински центри у 17 општина имали су негативан, а у 28 општина позитиван миграциони салдо. Потпуно супротан тренд је забележен код осталих насеља Војводине. Само на територији општина Нови Сад и Сента, код овог типа насеља забележен је позитиван миграциони салдо. То показује да су већ од 60-их година изражени трендови поларизације популационих потенцијала на основу утицаја миграција становништва, и то како код руралних, тако и код бројних урбаних насеља Војводине. Подаци за Косово и Метохију у овом међупописном периоду показују позитивне вредности укупног природног прираштаја и негативан укупан миграциони салдо. Вишак досељених над

одсељенима забележен је само у 7 општина, док 22 општине карактерише доминантни емиграциони карактер (табела 1, слика 1, 2 и 3).

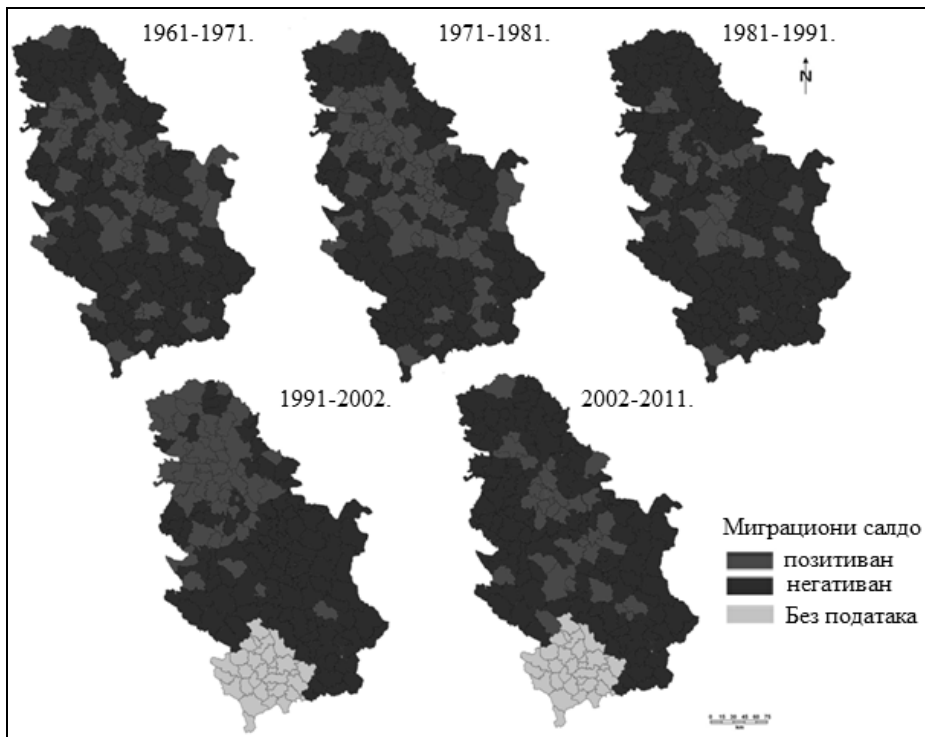
Табела 1:
Општине Србије према типу миграционог салда, 1961–2011. године

године		Република Србија		Војводина		Централна Србија		Косово и Метохија	
		+	-	+	-	+	-	+	-
1961-1971	општине	57	137	9	36	40	79	7	22
	градска насеља и општински центри	136	29	28	17	107	12	-	-
	остала насеља	9	149	3	42	6	107	-	-
1971-1981	општине	69	130	15	30	44	75	4	25
	градска насеља и општински центри	133	32	32	13	100	19	-	-
	остала насеља	19	139	6	38	12	101	-	-
1981-1991	општине	34	160	5	40	25	94	3	26
	градска насеља и општински центри	103	62	18	27	84	35	-	-
	остала насеља	23	135	7	37	15	108	-	-
1991-2002	општине	54	111	31	14	22	97	-	-
	градска насеља и општински центри	84	81	32	13	51	68	-	-
	остала насеља	50	108	30	14	19	94	-	-
2002-2011 ¹	општине	43	122	7	38	35	84	-	-
	градска насеља и општински центри	62	101	13	32	48	69	-	-
	остала насеља	31	127	2	42	28	85	-	-

Напомена: + позитиван миграциони салдо; - негативан миграциони салдо.
Извор: (Јавор 2014).

¹ У пописима становништва на почетку XXI века промењена је методологија пописивања сталног, односно уобичајеног становништва. Сви становници који бораве дуже од једне године у иностранству нису укључени у стално, уобичајено становништво, док су странци који бораве дуже од годину дана укључени у стално, уобичајено становништво.

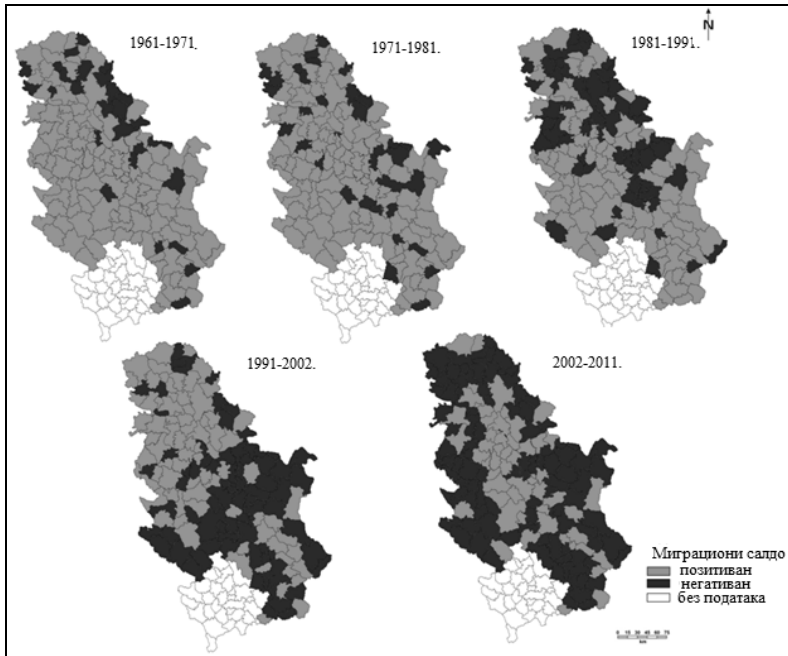
Поларизација простора Централне Србије, и према моделу природног обнављања и према типу и вредностима миграционог салда, израженија је у периоду 1961–1971. године у односу на Војводину. У Централној Србији су вредности просечних десетогодишњих стопа миграционог салда градских насеља и општинских центара 2,5 пута већи у односу на Војводину због утицаја Београда као пола концентрације становништва. И у категорији осталих насеља, стопе миграционог салда имају више вредности, што потврђује већу поларизацију демографских токова у овој макроцелини, у поређењу са Војводином и Косовом и Метохијом. Тако је 79 општина Централне Србије у овом међупописном периоду имало доминантно емиграциони карактер, док је 40 општина имало позитиван миграциони салдо. Поларизација по типу насеља још је израженија, јер је у категорији градских насеља и општинских центара позитиван миграциони салдо забележен у 107 општина, а негативан у 12 општина (централне градске општине територије Града Београда, општине Источне Србије карактеристичне по иселавању становништва у иностранство, општине југоисточне Србије: Трговиште и Црна Трава итд.). У категорији осталих насеља, 99 општина има негативан, а само 6 општина позитиван миграциони салдо (у региону Београда општине Гроцка, Земун и Чукарица, као и општине Врањачка Бања, Крушевац и Лапово) (табела 1, слика 1, 2 и 3; Spasovski, Ilić 1989; Spasovski 1996).

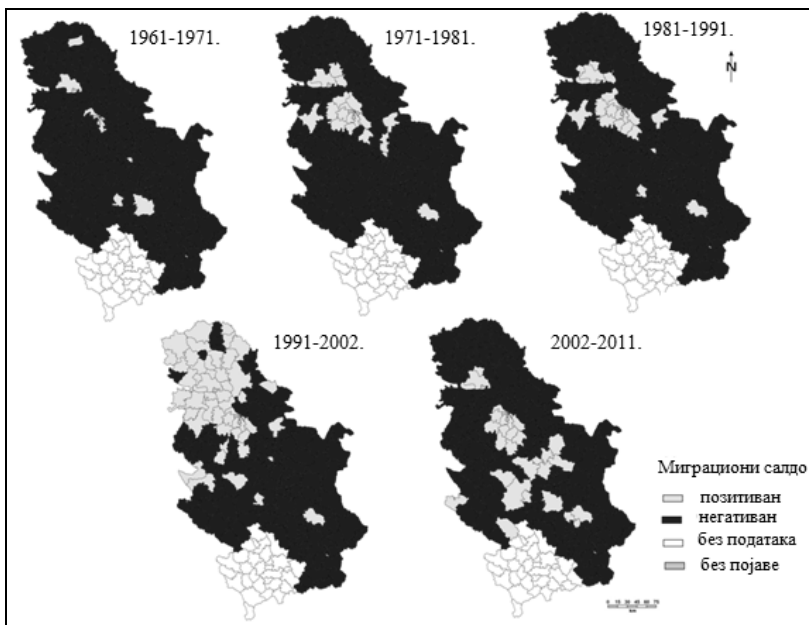
Слика 1: Миграциони салдо општина Републике Србије 1961–2011.
Извор: (Spasovski, Šantić, Javor 2014)

Поређењем два посматрана периода (1961–1971 и 2002–2011) можемо констатовати да су позитивне асполутне вредности природног прираштаја и миграционог салда добиле негативан предзнак уз евидентнију просторну поларизацију утицаја миграција на популациону динамику, односно развој и стање популационих потенцијала у геопростору Србије. У Војводини су просторни односи општина са позитивним и негативним миграционим салдом у међупописном периоду 2002–2011. године релативно стабилни, када су у питању остала насеља, као и општине у целини. Међутим, у категорији градских насеља и општинских центара евидентно је смањење броја општина са позитивним миграционим салдом на свега 13, уз двоструко повећање броја градских насеља и општинских центара са негативним миграционим салдом (32 општине). У Централној Србији видно је смањење броја општина са негативним (84 општине) и повећање броја општина са позитивним миграционим салдом (35 општина). То је у корелацији са незнатним повећањем броја градских насеља и општинских центара који имају негативан салдо миграција (69 општина), док 48 градских насеља и општинских центара карактерише, у последњем међупописном периоду, доминантно имиграциони карактер. Такође, у категорији осталих насеља, поједине општине, посебно у региону Београда, прешле су из раније доминантно емиграционог у имиграциони тип, те данас сеоска насеља, у 17 општина збирно, одликује позитиван миграциони салдо. Важно је нагласити да је Регион Београда привлачио становништво из свих региона и различитих насеља Централне Србије, те да је по попису становништва удео досељених у укупном становништву износио 51,8% (или 859.791 лице). При томе, насеље Београд је привлачило већи број миграната из покрајина, Црне Горе и бивших република СФРЈ (табела 1, слика 1, 2 и 3, Šantić 2006).

Наведени правци поларизације простора Централне Србије и Војводине у компонентама популационе динамике од локалног до регионалног нивоа, од 60-их година XX века до прве деценије XXI века, генерално су текли на једној страни у хомогенизацији простора биолошком депопулацијом и ширењем емиграционих зона. То је имало за резултат стални тренд јачања концентрације укупног становништва по основи миграција у региону Београда и мањем броју регионалних центара нижег функционалног нивоа. Овome треба додати специфично значење присилних миграција од 90-их година XX века, јер је просторни размештај избеглог и расељеног становништва, уз промену дефиниције и методологије пописивања укупног становништва у земљи у пописима 2002. и 2011. године, од значаја за развој и размештај укупних популационих потенцијала у простору Србије.

Слика 2: Миграциони салдо градских насеља и општинских центара Републике Србије 1961–2011. Извор: (Spasovski, Šantić, Javor 2014)

Слика 3: Миграциони салдо осталих насеља Републике Србије 1961–2011. Извор: (Spasovski, Šantić, Javor 2014)

Територијални размештај мигрантског становништва Србије на почетку XXI века

Резултат деловања миграција становништва, манифестован је у изразитој просторној поларизацији територије Србије, али и квантитативних популационих потенцијала. Развитак модерних миграција у другој половини XX века, односно миграције становништва из примарног у остале секторе делатности и из руралних у урбане просторе, променили су односе у броју и распореду аутохтоног и мигрантског становништва. На основу података о становништву које од рођења живи на одређеној територији и досељеног становништва на ту територију и о њиховим основним обележјима, јасно се види сложена демографска ситуација у Централној Србији и Војводини у последња пола века. Према попису становништва 1961. године, у Србији је 62% лица од рођења живело у месту становања, док су 38% укупног становништва била досељена лица. У последњем попису становништва 2011. године, удео аутохтоног у односу на удео мигрантског становништва износио је 55%:45%. Уколико посматрамо само податке за мигрантско становништво у Србији након Другог светског рата, можемо закључити да ову категорију становништва одликује и апсолутни и релативни пораст. Наиме, 1961. године готово 3 милиона лица припадало је категорији досељеног становништва (или 38%), да би тај број 2011. године износио скоро 3,5 милиона, уз повећање удела на 45% (табела 2).

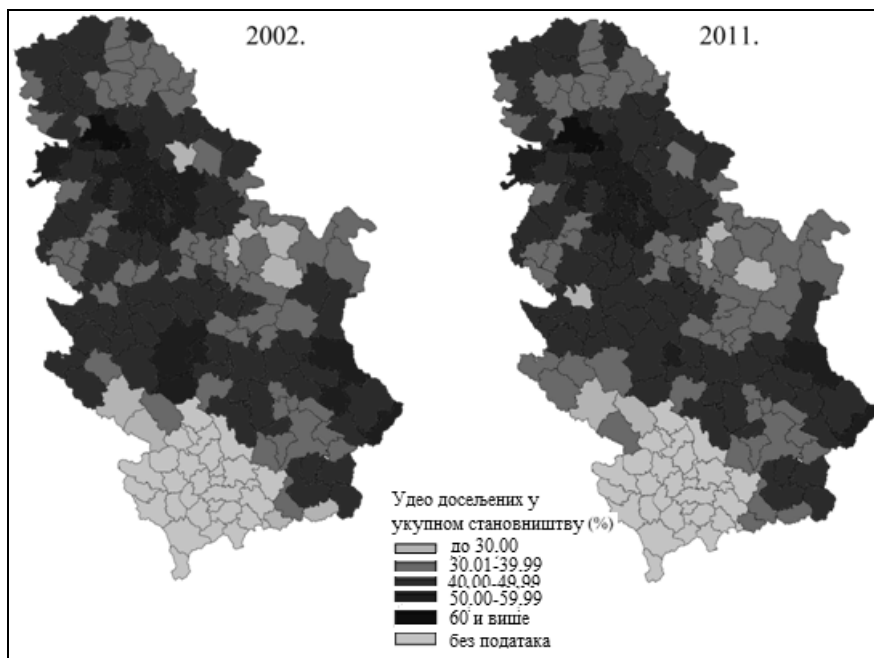
Посматрано по макроцелинама, у последњих пола века знатно је израженија просторна покретљивост становништва Централне Србије и Војводине, него становништва Косова и Метохије, пре свега захваљујући демографским, економским, политичким и другим чиниоцима. У периоду 1961–2011. године број миграната је повећан у Централној Србији са 1.803.407 или 37,4% на 2.345.209 или 44,6%. Значајно је нагласити да се удео мигрантског у укупном становништву од 1981. године до данас одржава у константној вредности од око 45%, са нешто већим уделом 2002. године, од 45,4%, услед избегличког таласа, који је карактеристичан за последњу деценију XX века. На територији Војводине је у периоду 1961–2011. године дошло до незнатног повећања броја и удела мигрантског становништва, и то са 847.816 или 45,7% на 891.856 или 46,2%. Највећи удео мигрантског становништва на овом простору забележен је у попису 2002. године, као резултат присилних миграција у претходној деценији, када су избеглице из Хрватске и Босне и Херцеговине практично „замениле“ колонисте који су се доселили у периоду након Другог светског рата. На Косову и Метохији је у периоду 1961–1981. године дошло до удвостручења броја мигрантског становништва, али услед демографске експанзије, која је била најважнији чинилац пораста боја аутохтоног становништва, удео досељених се није значајно повећао и износио је око 30% (табела 2, Spasovski i Šantić 2004, 3–5).

Табела 2: Аутохтоно и мигрантско становништво Републике Србије, 1961–2011. године

Година пописа	Укупно становништво	Аутохтоно становништво		Мигрантско становништво	
		укупно	%	укупно	%
1961	7642138	4705513	61,6	2936625	38,1
1971	8446591	4894211	57,9	3552380	42,1
1981	9313676	5387635	57,8	3926041	42,2
1991	7759571	4248324	54,7	3511247	45,3
2002	7498001	4065776	54,2	3432225	45,8
2011	7186862	3949797	55,0	3237065	45,0
Централна Србија					
1961	4823214	3019807	62,6	1803407	37,4
1971	5250365	2987841	56,9	2262524	43,1
1981	5694464	3113507	54,7	2580957	45,3
1991	5748682	3149364	54,8	2596318	45,2
2002	5466009	2986977	54,6	2479032	45,4
2011	5255053	2909844	55,4	2345209	44,6
Војводина					
1961	1854965	1007149	54,3	847816	45,7
1971	1952533	1041911	53,4	910622	46,6
1981	2034772	1163901	57,2	870871	42,8
1991	2013889	1098960	54,6	914929	45,4
2002	2031992	1078799	53,1	953193	46,9
2011	1931809	1039953	53,8	891856	46,2
Косово и Метохија					
1961	963959	678557	70,4	285402	29,6
1971	1243693	864459	69,5	379234	30,5
1981	1584440	1110227	70,1	474213	29,9

Извор: (Spasovski i Šantić 2004; RZS, 2013).

Резултат повећања удела мигрантског у укупном становништву у Централној Србији и Војводини огледа се како у пресељавању становништва у периоду јачања модерних миграција (у другој половини XX века доминација миграција село–град, а на почетку XXI века град–град), и цикличном понављању традиционалне просторне мобилности, која је условљена пре свега политичким чиниоцима, тако и у веома израженој биолошкој и укупној депопулацији у ове две макроцеле Србије.

Слика 4: Удео мигрантског становништва у укупном становништву Србије, по општинама 2002–2011. Извор: (RZS, 2004; RZS, 2013)

Посматрано на нивоу нижих територијалних јединица – општина, највећи удео мигрантског становништва на почетку XXI века имао је Град Нови Сад, са више од 60% мигрантског у укупном становништву. Разлог је концентрисање избеглица у последњој деценији XX века на овој територији, али и досељавање становништва из осталих делова Војводине. Овде можемо издвојити општину Петроварадин са уделом досељеног становништва од чак 70%, што је највиши износ у целој држави. Број општина у којима је удео досељеног становништва већи од 50% смањило се у периоду између два пописа становништва 2002. и 2011. године, што је вишеструко повезано са завршетком присилних миграционих токова (избеглице и расељена лица), али и са одмаклим процесом транзиције репродукције и смртности становништва и трендова у транзицији модерних миграција. Највећи удео мигрантског становништва имају поједине општине Региона Београда, али и оне које се налазе у непосредној гравитационој зони главног града, као и у гравитационој зони Новог Сада. Висок удео мигрантског становништва има и општина Врњачка Бања због своје изражене туристичке функције, са којом је, поред географског положаја и традиционалног исељавања, повезано и досељавање расељених лица са Косова и Метохије. Најмањи удео досељеног становништва на почетку XXI века имају општине источне Србије, које се карактеришу емиграцијом становништва, пре свега у земље Западне Европе већ више од 5 деценија, као и општине југозападне Србије, карактеристичне по високом природном прираштају, али, у новије време, и исељавању становништва у иностранство (слика 4).

Типови концентрације мигрантског становништва Србије на почетку XXI века

Да ли су се у периоду од 2002. до 2011. године наставили евидентирани трендови у концентрацији мигрантског становништва или је дошло до њихове стабилизације? Да би се то утврдило, у анализи редистрибуције мигрантског становништва на одређеном простору, коришћен је метод разврставања географских области одређене класе у ранг величина, што омогућава поређење рангова у дужем временском периоду, али и поређење различитих демографских показатеља међусобно, у истом временском периоду. Овај метод је коришћен у циљу валоризације третиране проблематике, као и утврђивања трендова и достигнутог нивоа концентрације мигрантског становништва у другој половини XX и на почетку XXI века. Регионалне разлике у размештају мигрантског становништва Србије после Другог светског рата показују заступљеност и географски размештај 5 зона, односно типова концентрације популације и то: изразито ниске (тип I – густина насељености до 20 миграната/km²), ниске (тип II – густина насељености од 20,01–40 миграната/km²), просечне (тип III – густина насељености од 40,01–60 миграната/km²), високе (тип IV – густина насељености од 60,01–80 миграната/km²) и изразито високе (тип V – густина насељености више од 80 миграната/km²). Овако издвојени типови показују просторну диференцираност размештаја мигрантског становништва Србије, а коефицијенти које из њих добијамо – достигнут ниво размештаја.

Изразито ниска и ниска концентрација мигрантског становништва на почетку XXI века забележена је у 116 (72%) општина Централне Србије и Војводине. У тим општинама је живело 1,3 милиона мигрантског становништва, Исподпросечну концентрацију мигрантског становништва имале су општине у источној, југоисточној и југозападној Србији и Банату. Општине са најмањом концентрацијом мигрантског становништва на почетку XXI века биле су Црна Трава са 3,3 мигранта/km² и Жагубица са 3,6 миграната/km² (табела 3, слика 5).

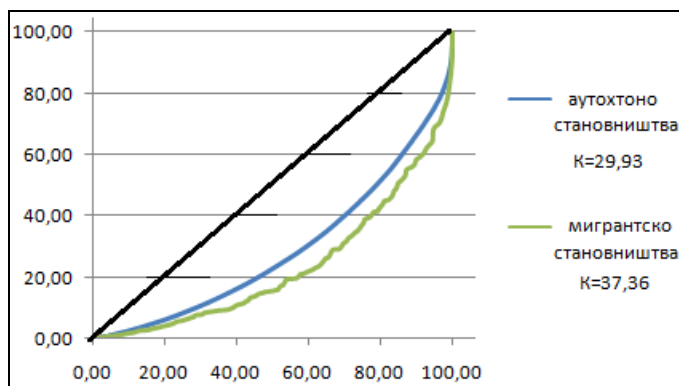
Табела 3: Тип концентрације мигрантског становништва, 2002– 2011.

Тип концентрације		Број општина	становништво		површина (km ²)		густина насељености мигрантског становништва по km ²		
			број	%	број	%	мин.	макс.	средња
изразито ниска (I)	2002	80	676864	19,72	41236	53,21	3,30	28,35	17,15
	2011	84	646006	19,95	43635	56,31	1,82	26,28	15,27
ниска (II)	2002	36	678914	19,78	18191	23,47	28,50	47,69	36,30
	2011	37	631243	19,50	17903	23,10	26,40	46,73	34,48
	2002	30	1012568	29,50	14907	19,24	48,25	99,88	66,22

просечна (III)	2011	21	663991	20,51	10896	14,06	47,34	82,30	60,83
висока (IV)	2002	5	278008	18,10	1580	2,04	103,07	236,76	159
	2011	10	598776	18,49	3931	5,07	83,63	267,28	148,49
изразито висока (V)	2002	10	785871	22,90	1580	2,04	250,98	9336,53	2478,53
	2011	9	697049	21,53	1129	1,46	295,29	8720,00	2563,89
укупно	2002	161	3432225	100	77494	100	3,30	9336,53	187,86
	2011	161*	3237065	100	77494	100	1,82	8720,00	564,59

Извор: (Šantić, 2013; RZS, 2013). Напомена: због упоредивости података, подаци су представљени према важећој територијалној подели Републике Србије из 2002. године

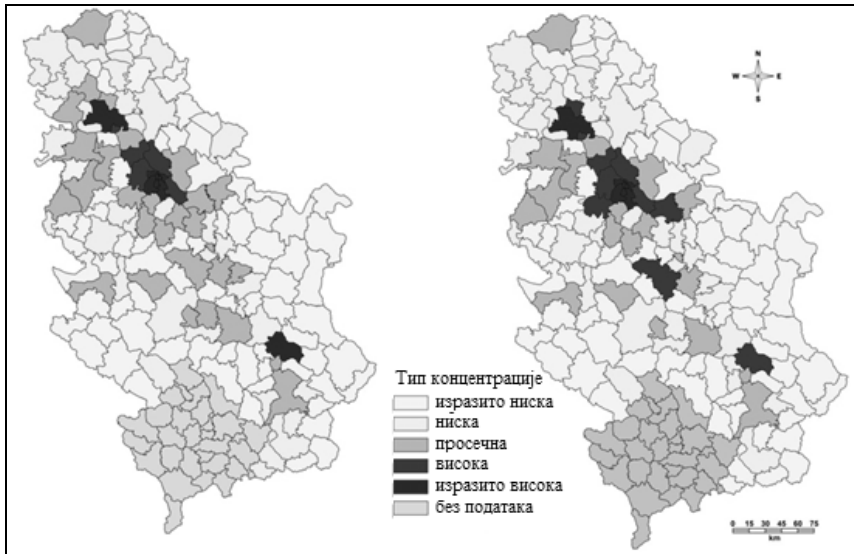
Само 15 општина или 9% њиховог укупног броја имало је концентрацију миграната изнад просека. У њима је живело 30% мигрантског становништва (од чега чак 2/3 у општинама са изразито високом концентрацијом), а захватале су свега 4% укупне територије Централне Србије и Војводине. Вредност средње густине насељености ових простора износила је 2.478,53 ст/км². Просторни обухват ове зоне је везан за општине Стара Пазова, Сремски Карловци, Нови Сад, Ниш, као и општине градског језгра региона Београда. На основу напред изнетог уочава се смањење просторног обухвата имиграционих простора Србије, уз изразитију концентрацију мигрантског становништва, док аутохтоно становништво показује равномернији територијални размештај (табела 3, слика 5, граф. 1)

Графикон 1: Концентрација аутохтоног и мигрантског становништва, 2002. (Šantić 2013)

На основу расположивих података можемо закључити да се трендови у концентрацији мигрантског становништва и даље продубљују, што посредно упућује да је то случај и код других сегмената становништва, односно свих оних који су под посредним, али, пре свега, непосредним утицајем фактора миграција, јер су у периоду од почетка века до данас

настављене миграције становништва из мањих градова и регионалних центара ка Београду, Нишу и Новом Саду. Овакви трендови утичу на повећање концентрације градског становништва, становништва општинских центара, као и активног становништва у терцијарном и кварталном сектору делатности, становништва са завршеном средњом, вишом и високом школом. То показује како је економска, демографска и социјална трансформација централних насеља и одређених региона у Србији од средине XX до почетка XXI века јачала трендове преразмештаја и концентрације становништва.

Слика 5: Типови концентрације мигрантског становништва Србије (без Косова и Метохије), 2002. и 2011. Извор: (Šantić, 2013)

Закључак

Може се генерално закључити да су, у условима вишедеценијске депопулације и снажних унутрашњих миграција и најновијих исељавања међународног карактера младих и образованих људи, исцрпљени ресурси за даљу територијалну редистрибуцију становништва Србије у правцу досадашњих трендова на релацији село–град. Новији правци преразмештаја становништва који су настали на основу миграција из варошица и градова, односно локалних и регионалних центара нижег хијерархијског ранга ка регионима Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца, Краљева и слично, утичу на даљу просторну прераспodelу млађег радно и за репродукцију способног становништва. То отвара пут демографском изумирању читавих насеља и крајева, у регионима који са свеукупним природним и људски створеним ресурсима могу подржавати бројнију популацију. Отуда потреба да се ревитализују и преокрену будући демографски токови у угроженим крајевима и насељима Србије, а то је могуће само у околностима свеукупног

преображаја привредног и друштвеног амбијента неопходног за опстанак, као и повратак становништва са повољнијим демографским структурним одликама (млађи, образованији). Преусмеравање праваца у размештају становништва у Србији у складу са ресурсима, на свим регионалним нивоима, постали су приоритет за садашње и будуће генерације, јер на већем делу територије Централне Србије и Војводине стање популационих потенцијала у квантитативном, а нарочито у квалитативном (структурном) погледу представљају лимитирајући фактор одрживог развоја Србије.

Као резултат свеукупног демографског развитка стоји чињеница да је Србија међу европским земљама пред којима су у XXI веку као прворазредни изазови у домену демографске проблематике постављају бројна питања и то: рехабилитације рађања, промена праваца миграција, старења становништва, обезбеђење резерви за радну снагу, подизања нивоа образовања и других аспеката. Она се више не могу решавати без потпунијег сагледавања њихове територијалне поларизације на свим регионалним нивоима, односно прецизнијег утемељења релевантних просторних детерминанти популационих феномена. Неопходно је одредити и усмерити активности државе и друштва у циљу сврсисходнијег економског, социјалног и просторног развоја, које би се огледале у мерама популационе политике размештаја људских потенцијала у квантитативном, а пре свега у квалитативном смислу, што представља веома важан демографски изазов.

Литература и извори

- Javor, Vanja. 2014. „Tipovi kretanja stanovništva Srbije“, master rad, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet.
- Spasovski, Milena, i Jovan Ilić. 1989. „Problemi demografskog razvoja i depopulacije ruralnih prostora u SR Srbiji“. *Zbornik radova Geografskog fakulteta* sv. 36: 133-147.
- Spasovski, Milena. 1996. „Glavni trendovi u prostornom razmeštaju stanovništva u Srbiji.“ *Regionalni razvoj i demografski tokovi u SR Jugoslaviji* 1.
- Spasovski, Milena, i Danica Šantić. 2004. „Migrantsko stanovništvo Srbije“, 2002. *Pregled Srbije i Crna Gora XLVIII* (4): 5-15.
- Spasovski, Milena, i Danica Šantić. 2012. „Trendovi u razmeštaju i koncentraciji stanovništva Srbije – prvorazredni demografski izazov na početku XXI veka“. U *Problemi i izazovi savremene geografske nauke i nastave*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet.
- Šantić, Danica. 2006. „Migracije stanovništva Beograda – demografska analiza“, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet.
- Šantić, Danica. 2013. “Razmeštaj stanovništva Srbije u kontekstu teorije o populacionom optimumu“, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet.

...

Republički zavod za statistiku, Knjiga 8: “Stanovništvo prema migracionim obeležjima – podaci po naseljima“. 2004, Beograd.

Republički zavod za statistiku, Knjiga 9: „Миграције, подаци по општинама I gradovima“. 2013, Beograd.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Мирјана Бобић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду
matildab@eunet.rs

Милица Весковић Анђелковић,

Институт за социолошка истраживања,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
milica.ves@gmail.com

Профил и ставови потенцијалних миграната из Србије*

У раду су коришћени подаци прикупљени емпиријским истраживањем које је Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета обавио 2013. и 2014. године. Циљ је био да се испитају социодемографске карактеристике испитаника који показују интенцију да се иселе, затим мотиви потенцијалног иселења и препреке, у смислу везаности за локалну средину у којој живе. Резултати потврђују да је реч о претежно млађем становништву, већем уделу испитаника мушког пола који живе изван брачне заједнице, са стеченим средњим образовањем. Главни проблеми са којима се сусрећу у локалној средини јесу економске природе: незапосленост и економска несигурност, а од миграција очекују бољи квалитет живота и веће шансе за напредовање. Такође, резултати указују и на висок степен везаности за локалну средину, што имплицира да ће реални миграциони потенцијал бити знатно мањи.

Кључне речи: миграциони потенцијал, социодемографске карактеристике, незапосленост, вредности, традиција.

Profile and Statements of Potential Migrants from Serbia

The paper uses empirical data collected by the Institute for sociological research of the Faculty of Philosophy in 2013 and 2014. The aim was to conduct research into the socio-demographic characteristics of respondents who show a tendency to emigrate, and their motives and potential obstacles they face in the context of their ties to the local community in which they reside. The results confirm that these are generally young people, mostly unmarried men with a high school education. The main problems they face in their environment are economic: unemployment and economic uncertainty, while they expect emigration to provide a better quality of life and better chances for professional advancement. The results also show a high degree of ties to the local community which implies that the real migration potential will be a good deal lower.

Key words: migration potential, socio-demographic characteristics, unemployment, values, tradition.

Истраживање миграционог потенцијала мање развијених земаља може се посматрати као изазовно и корисно из две перспективе. С једне стране, налази се земља порекла, матица, која самим процесом исељавања трпи велике последице. На првом месту, поставља се питање демографског губитка. Како је на нашим просторима запажен континуирани процес старења становништва, пад наталитета и повећање стопе морталитета, исељавање, готово по правилу, највећег броја младог и радно способног становништва, може Србији донети велике демографске, социјалне и економске губитке.¹ Међутим, с друге стране, емиграција може да се посматра и из другачије перспективе. Велика српска дијаспора која поред материјалних ресурса поседује драгоцен социјални, културни, локални и емотивни капитал,² могла би значајно да учествује у просперитету матице, под претпоставком активирања мултисекторских државних политика, инструмената и механизма. Иако је владајући дискурс обојен ламентирањем о перманентном губитку и слабљењу земље као последице исељавања становништва, изоставља се чињеница да развијеније земље, првенствено Америка и земље Западне Европе, своју дијаспору постављају на врх приоритета развоја у сваком погледу (Grečić 2010). И не само развијене, него и бројне афричке и азијске земље развијају политику чувања ресурса дијаспоре. Посматрајући њихове примере, долази се до закључка о неопходности развијања одговарајућих и усклађених државних политика које би могле допринети да се и наша дијаспора више не посматра као губитак већ као приоритетан ресурс националног развоја.

С друге стране, исељавање са наших простора занимљиво је и за земље дестинације. Из њихове перспективе, долазак наших држављана на њихову територију и укључивање имиграната у домаће економске, културне и социјалне структуре може да има двојак утицај. Усељавање и интегрисање

* Текст је резултат рада на пројекту 179035 „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. ¹Прогнозе за Србију у периоду 2011-2041. прилично су обесхрабрујуће и показују да постоји могућност да број становника у 2041. години опадне на 5,5 милиона, што би за око 23% било мање него у 2011, да обим радне снаге опадне за 21% и да се број становника старијих од 65 година повећа за 14% (Kupiszewski et al. 2012). Овакво стање које, поред опадање броја становништва, карактерише и његово рапидно старење, првенствено је последица негативног природног прираштаја – у периоду 2006-2010. кретао се између -31,9 хиљада и 34,7 хиљада (Pavlov 2012, 2). Међутим, ова ситуација је и последица негативне нето миграције, која се у овом периоду кретала око -15 хиљада годишње (Pavlov 2012, 2).

² Дијаспора представља извор бројних ресурса – културних (ниво образовања, тренинга, вештина и знања стеченог у условима различитим од домаћих и у сарадњи са успешним појединцима из области којом се баве), финансијских и предузетничких (дознаке, стране директне инвестиције, трговина, уштеђевина, пословна улагања, хуманитарна помоћ), социјалних (мреже између чланова дијаспоре, мреже повезивања земље дестинације и матице, професионалне везе, породичне везе), емоционалних (носталгија, добра воља за сарадњу и улагање) и локалних (упознатост са локалним контекстом и посебна повезаност са местом порекла).

високообразованих и талентованих странаца може само да убрза даљи напредак земље дестинације и такве миграције су охрабриване у њиховим развојним политикама. Међутим, страх се јавља од доласка неквалификованог и сиромашног становништва и тражиоца азила, које би представљало додатни терет за њихове социјалне структуре и програме држава благостања и заштите. Европска Унија, која је уз Америку најчешћа одредница наших миграната, вођена страхом од доласка таласа имиграната из земаља нових чланица, иницира бројна истраживања која за циљ имају предвиђање броја имиграната из земаља које имају тенденцију прикључења. Студије овог типа рађене су у нашем региону – поред истраживања Међународне организације за миграције (ИОМ) која је 1998. истраживала миграциони потенцијал на овим просторима³, у Србији је Група 484 спровела слично истраживање у оквиру пројекта „Западни Балкан на белој шенгенској листи“ (Pavlov 2009), а у Хрватској је то обавио Институт за миграције и народности (Božić i Burić 2005). Међутим, пионири у истраживању овог типа, била су истраживања у бившим социјалистичким земљама које су одавно равноправне чланице ЕУ – Словачкој, Пољској и Мађарској, а која су обавили Фасман и Хинтерман 1996. године (Fassmann and Hintermann 1998).

Овај рад има за циљ да, на основу података емпиријског истраживања Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, прикаже профил потенцијалних прекограничних миграната из наше земље, као и да укаже на проблеме њихових локалних заједница, али и читавог друштва, који се могу тумачити као „push“ фактори емиграције. У првом делу рада ћемо објаснити метод прикупљања података, циљ истраживања као и територијалну и методолошку одређеност наше анализе. Затим ћемо анализирати демографске и социоекономске карактеристике испитаника који исказују интенцију пресељење. У трећем делу рада, размотрићемо проблеме локалне заједнице које испитаници истичу, као и њихова очекивања од пресељења у другу државу. На крају, позабавићемо се степеном везаности потенцијалних миграната за град у којем живе, пошто смо става да је емотивна везаност за место и локалну традицију једна од важних препрека исељавању, али и важан мотив повратка након емиграције.

Просторна одређеност и методолошки оквир анализе

Анализа која следи биће заснована на подацима прикупљеним теренским анкетним истраживањем обављеном у оквиру ширег пројекта „Територијални капитал у Србији: структурни и делатни потенцијал локалног

³ Ово истраживање је обухватило, поред тадашње Савезне Републике Југославије (без Косова и Метохије), још 11 земаља Централне и Источне Европе. Налази су показали да наши грађани имају највећи миграциони потенцијал (чак је 26% становништва желело да се трајно исели из земље) (Pavlov 2009, 6). Међутим, ови резултати захтевају сталну проверу, уз промењену методологију, услед континуиране измене политичког и социоекономског контекста.

развоја“⁴. Истраживање је 2013. и 2014. године спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Приликом планирања и реализације истраживања примењен је метод студије случаја првобитно у четири града у централном делу наше државе: Крагујевац (N=376), Нови Пазар (N=295), Ужице (N=321) и Шабац (N=342) а затим и у два града лоцирана у њеном северном делу, АП Војводини: Сомбор (N=288) и Зрењанин (N=304). Истраживање градова из централног дела Србије је урађено прво (2013. године) и њихов одабир је учињен на основу више критеријума: 1. било је потребно да град има статус функционалних урбаних подручја националног значаја⁴; 2. да је довољно велики да би стратегије ендеогеног развоја и мултиактерског и мултискаларног управљања могле да се примењују и 3. да у погледу нивоа урбанизације, инфраструктурних и институционалних капацитета по НУТС2 класификацији, не припадају ни најразвијенијим регионима (Војводина – Београд), ни најмање развијеном региону (јужни и источни део Србије) (Petrović 2014). Одмах затим (2014) је урађено истраживање на подручју Војводине, а у плану је његово спровођење и на територији средњих градова у јужном и источном делу Србије, што би давало могућност комплетне компаративне анализе с обзиром на критеријум развијености.

Ради ограничености простора и потребе за већим степеном јасноће, ми смо се ипак одлучили да у анализи која следи направимо даљу селекцију и да се усмеримо на тумачење података прикупљених у четири града. У том циљу, задржали смо градове Војводине који се издвајају по развијености, јер нам то пружа основа за поређење података по поменутом критеријуму. Друго, одлучили смо се да анализи прикључимо податке прикупљене у Новом Пазару услед тога што овај град припада области (Санцаку) која је трећа „врућа“ емиграциона зона у Србији (Penev i Predojević-Despić 2012, 53), а бележи и велики број избеглица и интерно расељених лица са Косова и Метохије; и на крају, одлучили смо се за Шабац, град који је територијално најближи граници са ЕУ као и Београду, са значајним бројем избеглог становништва пристиглог током деведесетих година прошлог века и преоријентисаном привредом након делимично успешне приватизације.

Теоријски приступ у овом раду, по узору на напред наведене студије, јесу микроаналитички модели⁵ у чијем је средишту појединац који доноси

⁴ У нашој држави само Београд има статус европског метрополитенског подручја раста. Само још Нови Сад и Ниш имају статус функционалног урбаног подручја међународног значаја, а 16 градова има статус функционалног урбаног подручја националног значаја (Petrović 2014, 87), међу којима су и изабрани градови.

⁵ Поред овог микроаналитичког модела који ћемо користити у нашој анализи, у литератури и другим обављеним истраживањима овог феномена користе се и макромодел и мезомодели. У оквиру првог поменутог модела анализирају се политичке, културне и економске структуре на нивоу државе, земље порекла и дестинације, као и светски систем. У оквиру мезомодела у анализу се укључују структура, снага, број и садржај друштвених веза миграната (Brettell and Hollifield 2008).

одлуку да ли ће мигрирати или не, тј. показује намере у погледу иселења. Његове интенције сазнајемо на основу питања у упитнику која се односе на планове за будућност. Иако се приликом спровођења и анализе емпиријских истраживања овај модел највише користи (Fassmann and Hintermann 1998; Alvarez-Plata et al. 2003; Krieger 2003; Božić i Burić 2004; Rangelova and Vladimirova 2004; Mintchev et al. 2004; Fouarge and Ester 2007), у литератури постоје бројне критике истраживања миграционог потенцијала помоћу упитника о намерама појединаца (Pavlov 2009, 5). На првом месту јесте замерка да се из упитника не види да ли ће се и када миграционе интенције остварити и колико дуго ће се испитивани појединац задржати у иностранству. Друго, процена миграционог потенцијала зависи од типа питања и начина на који је осмишљен упитник. Даље, није јасно да ли су у миграционе интенције укључене правне баријере које касније могу бити уклоњене (услед чланства у ЕУ, нпр.). Поред тога, тешко је утврдити да ли су се предикције реализовале и због тешкоћа у праћењу и у мерењу миграционих кретања. У нашем случају, прецизност је додатно нарушена тиме што је целокупно истраживање у оквиру којег су подаци прикупљани спроведено у сврху утврђивања потенцијала развоја градова средње величине, па стога сам упитник није био скројен са циљем испитивања миграционог потенцијала нашег становништва. Премда то представља препреку детаљном и прецизнијем истраживању овог феномена, ипак је неоспорно да упитник пружа могућност макар приближног одређења социо-демографског профила и ставова особа које имају жељу да напусте Србију и свој живот и професионалну каријеру наставе негде изван њених граница.

Упркос овим општим замеркама уобичајеном методолошком приступу, као и додатним замеркама у правцу прецизности података које овде обрађујемо, сматрамо да је свака студија миграционог потенцијала заснована на емпиријском истраживању вишеструко корисна: на првом месту, овом студијом случаја можемо проверити усвојене теорије о профилу потенцијалног прекограничног мигранта, што је циљ наредног дела. Даље, анализа њихових ставова о локалној заједници упућује на *push факторе* који их наводе на размишљање да напусте земљу, док анализа ставова о разлозима за пресељење везаним за дестинацију упућује на *pull факторе*. Резултати ових анализа су у практичком смислу и најважнији – пружају основ и смернице за израду миграционих политика земље (на коју циљну популацију треба утицати и које факторе узети у обзир за задржавање потенцијалних миграната или подстицање њиховог циркуларног кретања и инвестирања у земљу порекла), односно укључивање миграција у локални и глобални развој.

Социодемографске карактеристике потенцијалних миграната

Према *Профилима заједница* градова чији миграциони потенцијал анализирамо, индустријска производња, углавном у приватном власништву, јесте њихова главна привредна делатност. Међутим, иако се процес приватизације у њима окончао делимично успешно, неоспорно је да

индустријска производња и њен напредак заостају за индустријом ових градова непосредно након Другог светског рата. Наиме, у првим послератним годинама, у њима је производња континуирано расла, све до краја осамдесетих година прошлог века, када привреда бележи пад у читавој земљи. Последица послератног развоја привреде јесте знатан прилив становништва у ове општине, највише из исте области, али и остатка Србије, док је нешто мањи број из држава бивших чланица СФРЈ и иностранства.⁶ И након урушавања социјалистичког система и западања читаве Србије у свеопшту кризу, наставља се досељавање становника на ове територије, нарочито као последица ратова који су буктали у непосредном окружењу. Тако, према попису становништва из 1981, до ове године у Нови Пазар се доселило 8.006 становника, а резултати пописа становништва из 2011. указују да на овој општини живи укупно 27.666 досељеника (од укупно 109.327 становника). Досељавање се одвијало постепено, а највећи број досељених лица на територију Новог Пазара, бележи се у периоду 1996-2000. године, 3079, што се објашњава оружаним сукобима и бомбардовањем на Косову и Метохији, када већина градова територијално ближих овој покрајини постају одредиште за протерана лица из ове покрајине. Досељавање становништва на територију општине Шабац било је још масовније: до 1981. у овај град се доселило 23.665 лица, и то највише из области којој овај град припада - 9.603, да би до 2011. њихов број нарастао до 52.991 (од укупно 115.347 становника). Као и у случају Новог Пазара, и овај град највећи број досељених лица бележи у деценији крвавог распарчавања бивше савезне државе. Како је Шабац територијално ближи границама са Босном и Херцеговином и Хрватском, током ратних сукоба 1990-1994., у овај град стиже 3.446 избеглих грађана са ових територија.

Велики број досељеника бележе и градови Војводине. Према попису из 2011, у Сомбору живи укупно 37.369 лица који нису рођени у овом граду (од укупно 87.815 становника). У годинама успона привредне производње, па све до 1981. године, боравиште у Сомбору је нашло укупно 16.909 лица, где су најбројнији грађани дошли са територије Хрватске - 4.776, као и из општина Западнобачког округа, коме припада овај град. Очекивано, Сомбор бележи највећи број досељеника у периоду 1990-1995, чак 6.735 лица, од којих је преко 4.000 избеглица са ратом захваћених подручја. Што се тиче града Зрењанина, од укупно 123.362 становника, према попису из 2011, било је укупно 54.595 лица која су навела да нису ту и рођена. Као и у случају претходно наведених градова, највећи број њих се доселило пре 1980. године - 26.431. Док је за друге градове које смо навели карактеристично да су досељеници углавном потицали из исте области, за Зрењанин је занимљиво да

⁶ Подаци који следе наведени су према издањима Републичког завода за статистику, која садрже резултате прикупљених података приликом пописа становништва 2011. године *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Migracije*, (2013), Републички завод за статистику, Београд; *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011.* (2013), Републички завод за статистику, Београд.

највећи број досељеног становништва потиче из других области Србије. Након овог масовног насељавања градова до 1980. године, када је мотив пресељења углавном био проналазак посла, Зрењанин бележи највећи број досељеника од 1990-1995, чак 5.400, од којих је, према попису из 2011, био највећи број избеглица из БиХ и Хрватске: 3.197 лица.

Без обзира на то што ови подаци показују константан прилив становништва у истраживане градове, ипак, према упоредним анализама података пописа становништва (Републички завод за статистику, 2011) примећујемо да ове општине бележе благи пад броја становника након 2000. године. У том погледу, издваја се једино Нови Пазар који бележи благи раст броја својих грађана у поменутом периоду.⁷ Поред опадања природног прираштаја, овакво стање јесте и последица унутрашњих и спољашњих миграција, које, поред тога што представљају видљиво и тренутно расипање становништва, узрокују и даље негативне демографске последице. Пре него што пређемо на анализу могућих мотива за напуштање заједница и пресељење у неку другу државу, позабавићемо се анализом демографског профила особе која исказује интенције да промени место боравка.

Прво, да напоменемо на који начин је у истраживању операционализован миграциони потенцијал. Наиме, постављено је питање: „Какви су Ваши планови за будућност у погледу места становања?“, при чему су испитаници могли да се изјасне да не желе да се селе из заједнице у којој тренутно живе, затим да желе да се преселе у неки град или село у Србији, или да се преселе у иностранство, и на крају су имали понуђену опцију да о томе нису размишљали. Према нашем истраживању, резултати, по општинама, јесу следећи (Табела 1):

Табела 1. Планови грађана о будућем месту становања (у %)

Град	Нема планове да се сели из града	Пресељење у неко друго место у Србији	Пресељење у иностранство	Није о томе размишљао/ла
Нови Пазар	29,7	2,4	7,2	60,8
Шабац	77,1	4,7	3,5	14,7
Зрењанин	51,5	12,9	12,9	23,1

⁷ Према попису из 2011, становници овог града су се у погледу националне припадности углавном изјашњавали или као Бошњаци (77.443) или Муслимани (4.102). Према анкетном истраживању које је Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета обавио 2011. на популацији грађана, испитаници ове етничке припадности су показали већи степен оријентације ка традиционалним вредностима, које би подразумевале мању еманципацију жена и рађање већег броја деце. Ако овај закључак поткрепимо и чињеницом да се ове етничке заједнице и годинама уназад издвајају по већој стопи природног прираштаја у односу на Србе и друге мањинске заједнице, као и да уз то имају млађу старосну структуру, онда то потпуно објашњава податак који указује на пораст становништва у овом граду.

Сомбор	58,9	7,4	15,1	18,6
--------	------	-----	------	------

Из претходне табеле видимо да је највећи број оних који имају намеру да напусте Србију из Сомбора, док су најмању интенцију пресељења исказали Шапчани, који, уједно, у највећем броју желе да остану у свом граду. Наравно, овај број потенцијалних миграната из нашег истраживања не указује на чињеницу да ће они заиста напустити Србију. Наиме, Кригер говори о мигрирању као о процесу који пролази кроз различите фазе. Прву фазу карактерише интенција у односу на мигрирање, другу фазу представља развијање инклинације ка мигрирању превазилажењем „природне интенције“ и интегрисањем могућности за мигрирање у могуће алтернативне акције. Трећа фаза јесте развијање конкретне интенције мигрирања упоређивањем различитих алтернатива (Krieger 2004). На крају долази до реализације миграционог понашања. С обзиром да у нашем упитнику није било питања о дужини трајања размишљања о пресељењу, нити о томе да ли су испитаници већ предузели неке кораке ради иселјавања, резултати које смо приказали могу се узети само као индикација поменутих фаза. Дакле, број оних који ће стварно напустити место становања је далеко мањи од горе наведеног.

Да погледамо, ипак, карактеристике грађана који су превазишли „природну инерцију“ у односу на мигрирање. Наиме, селективност миграција јесте њихова важна одлика (Bobić 2007; Werheimer-Baletić 1982; Wertheimer-Baletić 1999). Заправо, уз претпоставку слободног кретања становништва између подручја порекла и одредишта миграција, у подручју порекла је установљена одређена аутоселекција миграната, односно већа инклинација ка емиграцији према следећим обележјима: пол, старост, брачно стање, образовање, материјални положај итд. (Werheimer-Baletić 1999). Према ранијим истраживањима, најјача статистичка веза се показује између старости и одлуке о иселјавању (Bobić 2007, 108). Старост између 20 и 40 година је најчешће време доношења оваквих одлука услед највеће способности адаптације на нове услове живота и рада и најјачег утицаја повољних прилика у земљи дестинације. Што се тиче утицаја пола, раније су у економским миграцијама претежно учествовали мушкарци, док у савременом постиндустријском друштву све више младих високообразованих жена партиципира у овим кретањима, па се у литератури често говори о феминизацији миграција (Pešić, 2013). Такође, последица транзиције миграција (Bobić 2007, 111) јесте и промена у погледу образовања миграната. Раније, током шездесетих година прошлог века, у економским миграцијама су претежно учествовала лица нижег образовања и квалификација (радничка занимања), док миграције у савременом друштву подстичу на мобилност младе, високообразоване стручњаке. Оно што је остало непромењено јесте припадност средњем слоју као главно обележје миграната - с једне стране, и даље је мобилност готово недоступна најсиромашнијем становништву услед материјалних трошкова овог процеса, а најпривлачнија припадницима средње класе који имају средстава за овај подухват, а с друге стране, осећају да не могу да задовоље своје потребе у земљи порекла. Да погледамо како ова аутоселекција изгледа у истраживаним градовима.

У нашем узорку, од укупног броја испитаника из Шапца који су исказали намеру да се иселе 66,7% чине мушкарци, док је удео жена 33,3%. Највише је припадника најмлађе популације од 18 до 30 година, 66,7%, док се на овај корак уопште не одлучују грађани из старосне популације између 43 и 54 године живота (0%). Свој живот у иностранству највише виде Шапчани и Шапчанке који не живе у браку нити у ванбрачној заједници, 50% у оквиру истраживане популације, док разведени и удовци чине свега 8,3% ове популације. У погледу тога да ли у породици има деце или не, такође има разлике – они који имају чине 45,5%, а они који немају – 54,5%. Даље, највећи број Шапчана који намеравају да се иселе је са завршеном средњом школом - 50%, док је подједнак удео испитаника са основним и високим образовањем, по 25%. Пресељење као опцију најпре виде припадници нижег средњег материјалног положаја, 66,7%, док ту опцију припадници нижег материјалног положаја уопште не разматрају. Тако, особа која је у време спровођења истраживања живела у Шапцу, а разматра могућност одласка у иностранство, пре би била млада особа (18-30), мушког пола која никада није ступила у брак, без деце, са завршеном средњом школом и да при томе припада нижем средњем материјалном слоју.

Међу испитаницима са инклинацијама ка пресељењу са територије Новог Пазара далеко више је припадника мушког пола, чак 90,5%. Они првенствено припадају младој популацији између 18 и 30 година, 52,4%, док је најмање оних који се налазе у животном добу од 43 до 54 године, 4,8%. Намеру да се пресели у иностранство међу становницима Новог Пазара имају највише они који никада нису ступали у брак нити живели у ванбрачној заједници, чак 60%, док их уопште нема међу разведеним појединцима и онима који су остали без брачног партнера. Као што је и очекивано, особе без деце, 45,5%, су спремније су на овај корак од оних који имају децу. Највише је оних са завршеном средњом школом - 52,4%, док алтернативу напуштања земље најмање разматрају високообразовани 9,5%. Поред тога, потенцијални мигранти из Новог Пазара најчешће припадају нижем средњем материјалном слоју - 57,1%, док их међу припадницима вишег средњег и вишег уопште нема. Према томе, потенцијални прекогранични исељеник из овог града јесте млади мушкарац (18-30), који никада није започињао брачни или ванбрачни живот, без деце, завршио је средњу школу и има нижи средњи материјални положај.

Резултати прикупљени у Сомбору, такође показују да су мушкарци далеко спремнији да се преселе у иностранство: у овој групи је 62,8% припадника мушког пола, док је жена 37,2%. То су првенствено млади људи старости од 18 до 30 година, чак 51,2%, док је најмање оних изнад 55 година старости, 7%. Даље, своју будућност у некој другој земљи највише виде самци - 53,5%, а најмање је разведених - 7%, док удовци и удовице уопште не показују ове намере. Исто као и у претходна два града, највећи удео имају особе без деце, 65,1%. Наставак свог живота и каријере ван Србије подједнако планирају особе са стеченим средњим и високим образовањем, по 46,5%. Потенцијални мигранти из Сомбора углавном су припадници нижег средњег

материјалног слоја - 48,8%, док припадници вишег материјалног слоја не припадају овој групацији. Дакле, пресељење из Србије као алтернативу разматра млади Сомборац (18-30), са завршеном средњом школом или факултетом, самац, без деце и припадник нижег средњег материјалног слоја.

На крају остају резултати за Зрењанин. Потенцијални мигранти из овог града се издвајају по томе што је више припадница женског пола - 59,5%, него мушког 40,5%. У погледу старости, и за њих можемо рећи да првенствено припадају младој популацији од 18 до 30 година старости, док су најмање заступљени грађани преко 55 година, 2,7%. Интенцију пресељења највише исказују они који никада нису ступали у брак - 56,8%, а најмање удовци и удовице, свега 2,7%. Слично другим градовима, и овде је највећи број потенцијалних миграната међу грађанима који немају деце - 61,1%. У погледу образовања, највише их је са завршеном средњом школом 62,2%, а најмање са завршеном основном школом 2,7%. Даље, ови испитаници припадају подједнако нижем средњем и средњем материјалном слоју, по 40,5%, док припадници вишег материјалног слоја не исказују намеру да напусте Србију. На основу ових резултата, оквирно можемо рећи да је потенцијални мигрант из Зрењанина млада особа женског пола која није у браку и нема деце, са завршеном средњом школом и која припада средњем материјалном положају.

Након упоредне анализе резултата из сва четири града, можемо констатовати да потенцијалних миграната има највише међу младом популацијом испод 30 година, која се и уједно налази у периоду најпогоднијем за заснивање сопствене породице, тј. брак и рађање. Посматрано из тог угла, потенцијални мигранти заиста постају велика претња за одржање броја становника ових градова, али и читаве државе. Међутим, одлив ове популације није јединствен само за Србију. Наиме, у разним истраживањима, као што смо горе навели, најјача статистичка веза се показује између старости и одлуке о иселавању, тј. млади људи испод 40 година старости најзаступљенији су у миграторној популацији (Bobić 2007, 108). То се може објаснити, прво, стварним могућностима које произилазе из ове животне доби (боља физичка кондиција и опште здравствено стање, предузетност, иницијативност, креативност, способност прилагођавања итд.), а друго, одликама потражње за радном снагом (млађе особе, бољег физичког и здравственог стања итд.) (Mojić i Petrović 2013, 232). Дакле, ова чињеница, која се показује и у резултатима нашег истраживања, одраз је економске рационалности самих миграната, али и структуре потражње за радом (Werheimer-Baletić 1999, 307). Даље, у свим градовима, са изузетком Зрењанина, показује се да су мушкарци спремнији да се иселе од жена. Међутим, за разлику од истраживања која су вршена средином прошлог века, ипак и у овим градовима постоји значајан број жена које се одлучују на промену места боравка, што се слаже са тврдњама савремених аутора о тренду феминизације миграција услед промене улога полова у подели рада (Pešić 2013). Такође, потврђује се да су особе које нису у браку и које су без деце спремније да напусте своју земљу од оних који су се већ остварили у

оквиру властите породице. Једино што некако „измиче“ правилу јесте материјални положај и образовање. Иако важи да данас највећи број високообразованих има намеру да каријеру настави ван земље, видимо да ову интенцију у сва четири града највише исказују особе са завршеном средњом школом. Једино је у Сомбору број потенцијалних миграната са стеченим високим образовањем једнак оним са завршеном средњом школом. Што се материјалног положаја тиче, уобичајено је да мигрирају особе које припадају средњем материјалном слоју, услед неопходних трошкова миграције (Bobić, M, 2013), али примећујемо да ту намеру имају и припадници нижих слојева, наиме највише припадници нижег средњег материјалног слоја. Наравно, овде говоримо само о тренутној намери да се појединци иселе из Србије (немамо увид у то колико дуго та намера траје), тако да се сви резултати не морају слагати са запажањима аутора о ранијим токовима миграције. То се нарочито односи на материјални положај, јер је врло вероватно да ће материјални трошкови исељења превладати над жељом за променом места боравка и да код многих, последично, на крају неће доћи до остварења миграторног понашања.

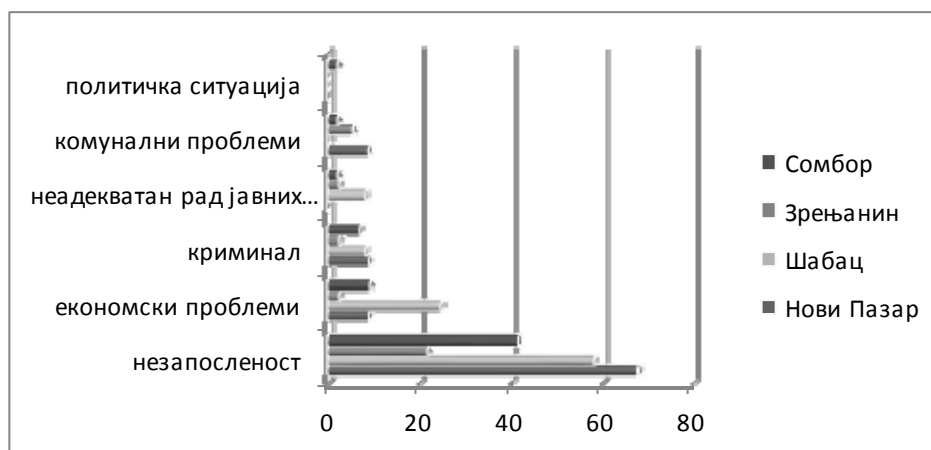
Мотивациони фактори прекограничних миграција

У претходном поглављу смо приказали социо-демографски профил становништва изабраних градова који имају миграционе намере, а у овом поглављу ћемо представити експлицитне мотиве за исељење из земље. Према „push-pull“ теорији (Zimmermann 1996), постоје фактори притиска у земљи порекла који подстичу људе да напусте своју земљу и постоје фактори привлачења у земљама дестинације, који их привлаче да се у њима настане. Међународна организација за миграције (ИОМ 1999), разликује пет *pull* фактора: бољи услови живота и зарада, искуство других људи са мигрирањем, добра перспектива запошљавања и више индивидуалне слободе; и два *push* фактора: етички проблеми и економски проблеми у земљи порекла.

У нашем истраживању тзв. *push* фактори се могу препознати у одговорима на питање отвореног типа: „Који значајни проблеми Ваше локалне заједнице/града Вас највише забрињавају?“⁸ Пошто су у питању различити градови неједнаке развијености и прихода, очекиване су и разлике у конкретним проблемима. Међутим, у сва четири града су се јавили исти проблеми, готово исто рангирани по приоритету уз извесна одступања.

⁸ Питање није било намењено само за истраживање *push* фактора прекограничних миграција, већ је предвиђено да се резултати користе и за друге анализе.

Графикон 1. Значајни проблеми заједнице (%)

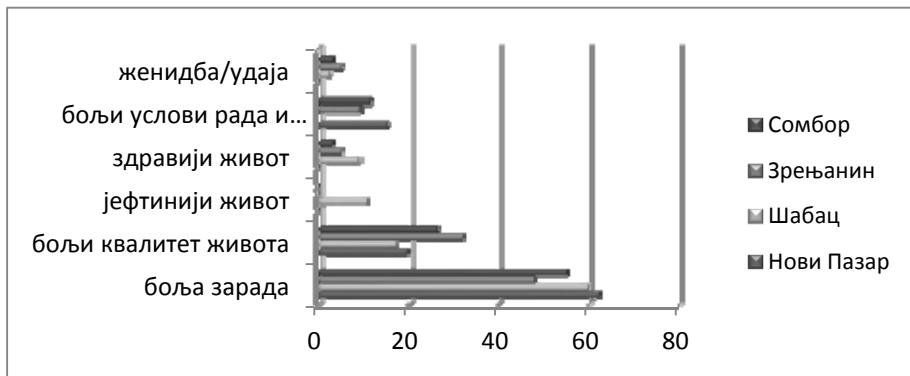

Из претходног графикона видимо да је незапосленост први проблем који забрињава испитиване грађане који исказују намеру да се иселе из земље (Нови Пазар 68,2%, Шабац 58,3%, Зрењанин 22%, Сомбор 41,9%). Од осталих проблема, за Шабац се издвајају економски проблеми у виду економске нестабилности и сиромаштва, па се 16,7% испитаника определио да овај проблем постави на врх листе приоритета. Остали проблеми који се јављају односе се на рад државних институција које би требало да се баве сузбијањем криминала, социјалним питањима и решавањем комуналних проблема. Дакле, ослањајући се на резултате приказане у претходном графикону, можемо закључити да се у истраживаним заједницама највише јављају два потисна фактора – индивидуална и друштвена лоша економска ситуација и неорганизован и нестабилан друштвени систем. Ова врста потисних фактора утврђена је и у другим истраживањима (Grečić 1996; Grečić 1998; Fassmann and Hintermann 1998; IOM, 1995, 1997, 1999; Božić i Burić 2005; Hooghe et al. 2008).

Pull факторе препознајемо из одговора на питање о разлозима за пресељење. Из Графикона 2 видимо да је главни мотивациони разлог пресељења у страну државу код потенцијалних миграната из сва четири града боља зарада (Нови Пазар 62,5%, Шабац 59,4%, Сомбор 55%, Зрењанин 48%), што је логичан одговор на незапосленост и лошу економску ситуацију, који су се показали као главни одбијајући фактори у месту у коме испитаници сада живе. Даље, доста испитаника из ове групације сматра да друга друштва пружају боље услове рада и професионалног напредовања (Нови Пазар 15,4%, Сомбор 11,5%, Зрењанин 9,4%). Можемо напоменути да је то један од разлога што је у последње две деценије велики број висококвалификованих грађана напустио Србију. Занимљив је податак да 10,8% потенцијалних миграната из Шапца сматра да је у иностранству јефтинији живот, не позивајући се при томе на тамошњи стандард, и да управо ово наводе као мотив за иселење. Узевши све претходно наведене мотиве у обзир, не чуди што је и значајан

удео оних који као фактор пресељења наводе и свеукупни бољи квалитет живота у земљи дестинације (Нови Пазар 20%, Шабац 17,5%, Сомбор 26,5%, Зрењанин 32%). Поред тога, јављају се и ставови да је у земљама дестинације здравији живот, мада потенцијални мигранти нису у значајном броју наводили загађење животне средине као забрињавајући проблем у њиховој заједници. На крају, најмањи је број оних који су мотив видели у реунификацији породице, иако је овај феномен једна од битних карактеристика и мотивација савремених миграција (Levitt 2001).

Графикон 2. Основни разлози пресељења (у %)

У иностранству, дакле, наши испитаници виде бољу перспективу у смислу животног и професионалног напредовања, али и лагоднији и здравији живот. Ови фактори који су наведени као привлачећи у одговорима наших испитаника одговарају, као и у случају *push* фактора, резултатима других истраживања која смо горе навели. Незадовољство животним стандардом, које је последица незапослености, као и константна политичка превирања, која, од рушења социјализма, трају већ више од две деценије, утичу на младе људе да планирају своју будућност изван места порекла. Претпостављамо да неизвесност пуног испољавања *pull* фактора, као и велики материјални трошкови који прате просторну покретљивост људи, могу спречити реализацију миграторног понашања. Даље, искљученост из већ успостављених социјалних веза као и емотивна везаност за територију, такође могу утицати на промену планова испитаника. Стога, управо ови фактори који се односе на умреженост појединаца и њиховог односа са местом живљења, представљају предмет истраживања следећег дела рада.

Миграторно искуство и постојање емоционалних препрека

Многи потенцијални мигранти упркос томе што имају економску могућност иселења, не одлучују се на такав корак услед страхова повезаних са тешкоћама укључивања у социјални живот земље дестинације или због везаности за место у коме живе, односно друштвене мреже у земљи порекла. Претпостављамо да испитаници који су раније живели у иностранству, било

да су тамо рођени или су се школовали, као и они код којих неко од чланова породице сада живи у потенцијалном месту дестинације, имају веће шансе да превазиђу емоционалне препреке од оних који немају таква искуства. Разлог проналазимо у укључености ових испитаника у друштвене мреже, било са члановима друштва дестинације или појединцима који су раније мигрирали. Неки аутори чак, попут Месија (Massey 1988), имиграциони процес и објашњавају везама које се развијају између потенцијалних миграната и оних који се налазе у земљи дестинације. Ове везе обезбеђују потенцијалним мигрантима значајне ресурсе које користе како би смањили ризике и трошкове миграција: информације о процедури, финансијска подршка, изгледи за проналажење посла, административна помоћ, физичка присутност и емоционална солидарност (Meuser 2001). С обзиром на овакав теоријски концепт, који се уклапа у микроаналитички модел који смо прихватили на почетку рада, очекујемо велики удео испитаника са миграторним искуством и родбинским везама са ранијим мигрантима међу потенцијалним мигрантима из градова које смо испитивали.

Наша очекивања су делимично потврђена одговорима потенцијалних миграната из Сомбора. Наиме, трећина испитаника (33,3%) који своју будућност виде ван Србије, један део живота је провела у иностранству.⁹ Скоро сви испитаници са претходним миграторним искуством су стекли неки од степена образовања ван Србије, а више од половине потенцијалних миграната из овог града живи у домаћинству чији члан живи и ради у иностранству (67,1%). За нијансу је другачије у Зрењанину – четвртина потенцијалних миграната (25%) је живела и школовала се у иностранству, а чак половина (50%) њих навела је да неко од чланова домаћинства и даље ради у иностранству. Ипак, за разлику од испитаника из Војводине, који добрим делом потврђују претходна очекивања изнета на почетку овог дела, мало је другачије са изабраним градовима из централног дела Србије. У Шапцу, тако, свега је један испитаник навео да је део свог живота провео у иностранству, при чему се тамо није школовао. Овај испитаник и даље у свом домаћинству има члана који живи и ради у иностранству, што је, поред њега, навео још свега један испитаник. У погледу утицаја миграторног искуства на размишљање о иселењу, од Шапчана се не разликују испитаници из Новог Пазара, где је, такође, свега један раније живео у иностранству, при чему разлог емиграције није био школовање. Иако је овај град познат по емигрирању локалног становништва, што је, поред осталог, мотивисано и спајањем породице, занимљив је податак да се у нашем узорку није нашао ниједан испитаник који је показао инклинацију да емигрира а да при томе има неког од чланова домаћинства у иностранству.

Пре анализе смо, на основу прихваћених теоријских концепата, очекивали да ће резултати истраживања готово униформно показати даје међу

⁹ Напомињемо да приликом ове анализе бивше републике СФРЈ нисмо рачунали као иностранство, па самим тим није третирано ни избеглиштво као неекономски мотив пресељења у Србију.

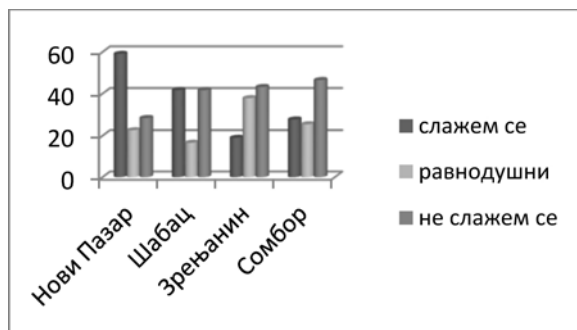
потенцијалним мигрантима већи удео лица са претходним миграторним искуством, као и оних са чврстим родбинским мрежама, јер би то знатно умањило и емотивне и материјалне трошкове. Међутим, док резултати анализе података из војвођанских градова то делимично потврђују, резултати за Шабац и Нови Пазар одступају од очекиваних. Приликом даље анализе података усмерених на испитанике који су раније живели ван Србије (независно од тога да ли имају планове да поново напусте земљу или да у њој остану) утврдили смо да овакав вид повезаности са иностранством имају испитаници који припадају старијој групацији, преко 43 године, што, ако се подсетимо генерализација о селективности миграната, као и резултата овог истраживања, објашњава и ове налазе. Даље, можемо претпоставити да управо лично миграторно искуство, као и искуство чланова уже породице, представља фактор негативне мотивисаности на исељење. Многи иностранство, нарочито западне земље, посматрају као друштва у којима је много једноставније стећи услове за пристојан живот. Очекивања бивају изневерена када се наиђе на велике препреке приликом тражења запослења, као и обезбеђивања услова становања. Поред тога, искуство велике удаљености од породице и пријатеља, често може деловати као демотивишући фактор поновног напуштања земље порекла. С друге стране, уколико мотивациони фактори (*push* и *pull*) надјачају материјалне и емоционалне препреке, претходно миграторно искуство и учешће у чврстим миграторним мрежама, какве су родбинске везе (Predojević-Despić 2009, 214), не морају да буду пресудни за планове исељења. То се показује и код испитаника потенцијалних миграната из градова које смо истраживали, па резултати указују да је знатно више оних који, бар у тој почетној фази, не размишљају о емотивним трошковима, тј. исказују намеру да се иселе скоро по сваку цену, независно од учешћа у миграторним мрежама.

Емотивна страна мотивисаности за исељење, поред укључености у друштвени живот - како у месту порекла, тако и у месту дестинације, може да буде повезана и са степеном идентификације испитаника са градом у коме живе. Приликом анализе имали смо на уму да се „људи са местима повезују социјалним, али и емоционалним везама” (Geiger Zeman i Zeman 2010, 76). Разлог зашто места изазивају емоције у нама неки аутори проналазе у томе што „она рефлектују вредности и уверења која смо научили и искусили у том окружењу” (Humnon, према Geiger Zeman i Zeman 2010, 76). Ова емоционална везаност за место често превладава незадовољство социо-економским условима и представља кључну препреку за исељење, али у великој мери и за размишљање о могућности промене места боравка. Да ли је емотивна везаност за место у којем живе имала утицаја на исказивање миграторних намера, испитивали смо преко следећих исказа: 1. „Кад нисам у овом граду, једва чекам да се вратим“, 2. „Не би ми било тешко када бих морао/ла да се одселим из овог града“, 3. „Желео/ла бих да и моја деца живе у овом граду“. Ради јаснијег увида значаја везаности за место, упоредићемо одговоре потенцијалних миграната и оних који не исказују инклинацију ка пресељењу.

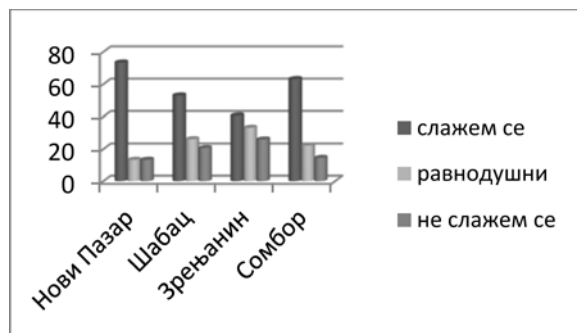
Емоционална везаност за свој град

1. „Кад нисам у овом граду, једва чекам да се вратим”

Графикон 3. Ставови потенцијалних миграната (у %)

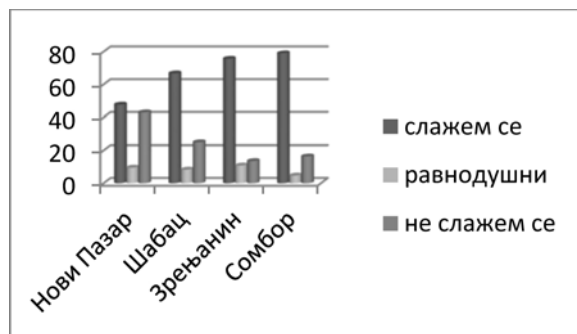

Графикон 4. Ставови испитаника који немају намеру да се иселе (у %)

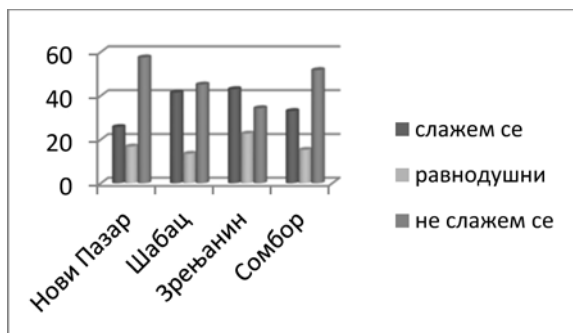

2. „Не би ми било тешко када би морао/ла да се одселим из овог града”

Графикон 5. Ставови потенцијалних миграната (у %)

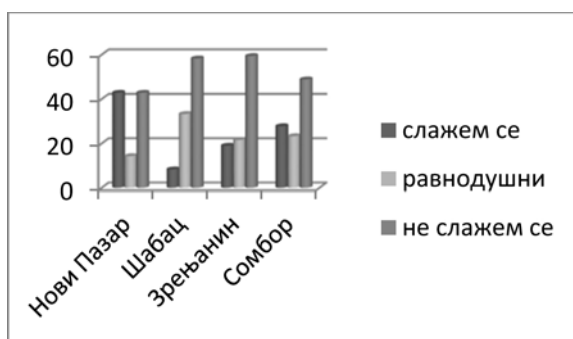

Графикон 6. Ставови испитаника који немају намеру да се иселе (у %)

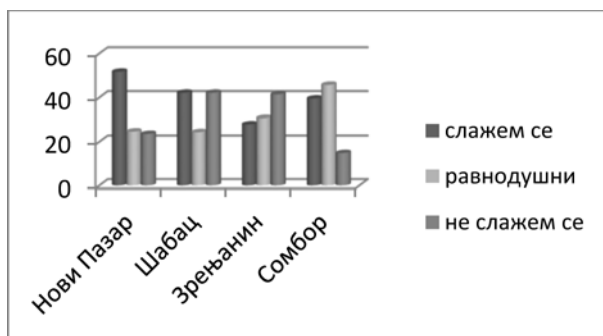

3. „Желео/ла бих да и моја деца живе у овом граду“.

Графикон 7. Ставови потенцијалних миграната (у %)

Графикон 8. Ставови испитаника који немају намеру да се иселе (у %)

Емотивна везаност за место исказана ставом „Кад нисам у овом граду, једва чекам да се вратим” у нешто већој мери се примећује код

испитаника који не исказују намеру да се иселе из Србије, и то у сва четири града (Графикон 3 и Графикон 4). Везаност за место коју прати потреба боравка у њему, највише је изражена код становника Новог Пазара који немају намеру да се иселе (чак 73,4% испитаника сложе се са овим ставом). Занимљиво је, међутим, да је велики удео (чак 59,1%) потенцијалних миграната из овог града исказало исту потребу. Ово иде у прилог надјачавању емотивне компоненте над *push* и *pull* факторима, али наводи и на очекивање да се почетна интенција емиграције неће код свих остварити. У случају остала три града, испитаници који немају намеру да се селе у знатно већем броју исказују везаност за своје место. Међутим, није занемарљив удео и потенцијалних миграната из свих градова који су се са овим ставом сложили.

Велики број потенцијалних миграната из сва четири града (Графикон 5), очекивано, не види проблем у могућности иселења из места становања, при чему се издвајају становници Сомбора где се чак 78,6% испитаника са интенцијом иселења сложило са ставом „Не би ми било тешко када би морао/ла да се одселим из овог града”. Слично је и са потенцијалним мигрантима из Зрењанина и Шапца где се са овим ставом сложило више од половине потенцијалних миграната (Зрењанин 75,6%, Шабац 66,7%). Поново се издваја Нови Пазар, где је јако мала разлика у броју испитаника са миграторним интенцијама који су се сложили са овим ставом (47,6%) и оних који се не слажу (42,9%). Са овим ставом се у већој мери нису сложили испитаници из сва четири града који немају намеру да се селе (Графикон 6). Међутим, јако је мала разлика Шапчана који су став подржали и оних који се са њим нису сложили – подржало 41,4% Шапчана који имају намеру да ту остану, а није се сложило 45,1%. Највише испитаника који нису потенцијални мигранти и који се нису сложили са овим ставом, јесу поново испитаници из Новог Пазара, 57,5%.

Везаност за традицију места и потребу за њеним очувањем, испитаници су исказивали ставом „Желео/ла бих да и моја деца живе у овом граду“ (Графикон 7 и Графикон 8). Занимљиво је да је исти број потенцијалних миграната из Новог Пазара и за овај став и против њега – у оба случаја 42,9% испитаника из ове групе. Најизраженија је разлика код потенцијалних миграната из Шапца и Зрењанина - овај став подржало је свега 8,3% потенцијалних миграната из Шапца, док се са њим није сложило 58,3% потенцијалних миграната из овог града; у Зрењанину је став подржало 17,3% грађана који исказују интенцију пресељења, а није се сложило њих 59,3%. Подједнак проценат у погледу подржавања и противљења овом ставу показују Шапчани који немају намеру да емигрирају – у оба случаја 36,4%, док су становници Новог Пазара који имају намеру да у њему и остану великом већином подржали овај став – у оба случаја 51,7%.

Емотивна везаност за место боравка, иако је израженија код испитаника који немају намеру да напусте Србију, није занемарљива ни код оних са израженим инклинацијама ка пресељењу. У њиховом случају бисмо рекли да незадовољство животом у заједници уз очекивања од услова у месту дестинације надјачава ту емотивну везаност. Међутим, њено постојање нам у

исто време говори да, иако је мали број испитаника који себе виде ван места становања, њихове тренутне намере неће бити остварене у исказаној мери. С друге стране, непостојање емоционалне везаности за место становања код испитаника који своју будућност виде у Србији указује на велики утицај материјалних и друштвено-емотивних трошкова на њихову визију сопствене будућности. Међутим, овај податак наводи и на очекивање да ће у будућности одређен број оних који тренутно немају намеру да се иселе, то ипак учинити. Стицање повољних услова за емиграцију, уз непостојање емотивне усидрености на једном месту, може лако довести до миграторног понашања, иако претходно није било таквих интенција, или је период планирања кратко трајао.

Закључак

Миграциони потенцијал према обављеном истраживању креће се од 15,1% у Сомбору до 3,5% у Шапцу. Иако овај резултат не показује да ће потенцијални емигранти заиста и предузети даље кораке ка иселењу, ипак би њихове исказане намере у правцу живота ван Србије требало да подстакне јединствен став и акције креатора миграторних политика. Наиме, миграциона стратегија би требало да садржи стратешке циљеве, као и мере за њихову реализацију. Требало би дефинисати да ли ће се радити на спречавању ових емиграционих трендова, да ли треба настојати да се они регулишу и прате или ће се подстицати као један од начина одговора на економску кризу и генерално лошу економску ситуацију у Србији, или, пак, и једно и друго, уз развијање различитих циљева и различитих мера и политика за различите циљне групе, а посебно за младе.

Из анализе резултата уочили смо да профил потенцијалног мигранта у сва четири града указује на то да је реч о младим људима, у пуној снази, пред којима тек стоји решавање егзистенцијалних питања, попут стицања стамбеног простора, заснивања радног односа и сопствене породице, али и професионалног усавшавања. Млади су флексибилнији и адаптивнији на нове услове у земљи дестинације, што их чини спремнијим на успешнију интеграцију, али и указује на мању вероватноћу да ће се вратити у Србију. Њихово иселење би смањило удео радно активног становништва, које код нас већ годинама има тренд опадања, али би и допринело даљем продужењу трендова константно негативног природног прираштаја и деформисања старосно-полне структуре. С обзиром на речено, миграционе политике посебно треба да буду усмерене на ову циљну групу. Све стратегије и пројекти усмерени на млађу популацију требало би да дефинишу јасне циљеве: или, побољшањем социјално-економских услова, заустављање доминантног тренда иселавања младог становништва, или подстаћи њихову циркуларну и привремену мобилност, уз политику подршке њиховим мрежама и иницијативама, усмереним на заједницу порекла. Ако имамо у виду да се српско друштво још увек није опоравило након распада СФРЈ, да последице деценијских ратова још увек нису излечене, а да је светска

економска криза 2008. само продубила постојеће проблеме Србије, рекли бисмо да је ова друга опција, подстицање младих на просторну и с њом повезану социјалну мобилност реалнија и, услед материјалног, људског, социјалног и културног капитала, који они покретљивошћу стичу и акумулирају, кориснија за евентуални опоравак земље матице.

На основу приказаних података, примећујемо да не постоји чврста емоционална везаност за место, у смислу потребе за физичком везаношћу за њега. Постепено одвајање од места порекла код наших испитаника првенствено се примећује код потенцијалних миграната, али није занемарљиво ни у ставовима осталих испитаника. Савремени глобализацијски процеси, који за последицу имају измењен начин живота, као и промену вредносних оријентација грађана, добрим делом бришу потребу за безусловним боравком и останком у једном (свом) месту. Повољнији услови рада и живота, климе и окружења, могућност образовања, усавршавања у струци и каријери, усмеравају кретања људи, а да при томе место порекла више није ограничавајући фактор. Међутим, многа истраживања у земљи и у иностранству указују на чињеницу да је дијаспора чврсто емотивно усмерена на матичну државу, посебно уколико се са њом чвршће идентификује. Тако, емотивну везаност за место не морамо више изједначавати са инертношћу. Улагање у његов просперитет, помагање немиграторном становништву које у њему остаје, као и активно учешће у друштвеном и политичком животу, далеко више сведоче о емотивној везаности појединаца за место порекла. Стога, приликом процене значаја емотивног односа појединца за напредак друштва, овај однос треба посматрати кроз потенцијално активно учешће појединца у његовом просперитету, а не као безуслован боравак у његовим оквирима.

Референце:

- Alvarez-Plata, Patricia, Herbert Brücker and Siliverstovs. 2003. *Potential Migration from Central and Eastern Europe into the EU-15 – An Update, Report for the European Commission, DG Employment and Social Affairs*. Berlin: Deutsches Institut Wirtschaftsforschung.
- Bobić, Mirjana. 2007. *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, Mirjana. 2013. *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Božić, Saša i Ivan Burić. 2005. „Migracioni potencijal Hrvatske – mikroanalitički aspekti.“ *Migracijske i etničke teme* 21: 9-33.
- Bretell, Caroline and James Hollifield. 2008. *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York: Routledge.

- Fassmann, Heinz and Christiane Hintermann. 1998. „Potential East-West Migration – Demographic Structure, Motives and Intentions.“ *Czech Sociological Review* Vol. 6, No. 1: 59-72.
- Fouarge, Didier and Peter Ester. 2007. *Factors determining international and regional migration in Europe*. Brussels: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Geiger Zeman, Marija i Zdenka Zeman. 2010. *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Grečić, Vladimir. 1998. *Jugoslovenske spoljne migracije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, Vladimir. 2010. *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, Vladimir, et al. 1996. *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku - Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hooghe, Mark, Ann Trappers, Bart Meuleman and Tim Reeskens. 2008. „Migration to European Countries. A structural Explanation of Patterns, 1980-2004.“ *International Migration Review* Vol. 42, No. 2: 476-504.
- IOM. 1995. *Profiles and Motives of potential migrants from Albania*. Budapest: International Organisation for Migration.
- IOM. 1997. *Profiles and Motives of potential migrants from Bulgaria*. Geneva: International Migrations Vol. 35. No. 3. IOM.
- IOM. 1999. *Migration potential in Central and Eastern Europe*. Geneva: International Organisation for Migration.
- Krieger, Hubert. 2004. *Migration trends in an enlarged Europe*. Brussels: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Kupiszewski, Marek, Dorota Kupiszewska i Vladimir Nikitović. 2012. *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije, Misija u Beogradu.
- Levitt, Peggy. 2001. „Transnational migration: tacking stock and future directions.“ *Global Networks* 1/3: 195-216.
- Massey, Douglas S. 1988. „Economic Development and International Migration in comparative Perspective.“ *Population and Development Review* 14/3: 383-413.
- Meyer, Jean-Baptiste. 2001. „Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora.“ *International Migration*, Vol. XXXIX, No. 5: 91-110.
- Mintchev, Vesselin, Yordan Kaltchev, Valentin Goev and Venelin Boshnakov. 2004. „External migration from Bulgaria in the beginning of the XXI

century: Estimates of potential emigrants' attitudes and profiles.“ *Economic Thought* 2004/7: 137-161.

Mojić, Dušan i Irena Petrović. 2013. „Mladi i legitimost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracija.“ *Sociologija* Vol. LV, No. 2: 229-244.

Pavlov, Tanja. 2009. *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484.

Pavlov, Tanja. 2012. *Dijaspora kao resurs lokalnog razvoja*. Beograd: Grupa 484 - USAID Srbija.

Petrović, Mina. 2014. *Društvo i gradovi, između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI - Čigoja štampa.

Pešić, Jelena. 2013. „Rodna perspektiva u proučavanju migracija.“ *Sociologija*, Vol. LV, No. 2: 317-332.

Predojević-Despić, Jelena. 2009. „Migrantske mreže: nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija.“ *Sociološki pregled*, Vol. XLIII, No. 2: 209-230.

Rangelova, Rossitsa and Katia Vladimirova. 2004. „Migration from central and eastern Europe: the case of Bulgaria.“ *South East Europe Review for Labour and Social Affairs* 7/3: 7-30.

Wertheimer-Baletić, Alica. 1982. *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator.

Wertheimer-Baletić, Alica. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

Zimmermann, Klaus. 1996. „European migration: push and pull.“ *International Regional Science Review* Vol. 19, No. 1-2: 95-128.

Коришћена документа:

Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji (2010), Republički zavod za statistiku – Republika Srbija, Beograd.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Migracije, (2013), Republički zavod za statistiku, Beograd.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011. (2013), Republički zavod za statistiku, Beograd.

Интернет странице:

<http://www.novipazar.rs/privreda/industrija.asp> (последњи пут приступљено 5.5.2015)

<http://www.sabac.org/dokumenta/Sabac%20profil%20zajednice.pdf> (последњи пут приступљено 5.5.2015)

⇐ М. Бобић, М. Весковић Анђелковић, *Профил и стаови потенцијалних ...* ⇐

http://www.sombor.rs/media/files/PROFIL_ZAJEDNICE_SOMBOR.pdf

(последњи пут приступљено 5.5.2015)

www.zrenjanin.rs/userfiles/file/Investicije/Profil%20zajednice.doc (последњи пут
приступљено 5.5.2015)

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Жељко Бјељац

z.bjeljac@gi.sanu.ac.rs
Географски институт, „Јован Цвијић“ САНУ

Милан Радовановић

m.radovanovic@gi.sanu.ac.rs
Географски институт, „Јован Цвијић“ САНУ

Мултидисциплинарно проучавање значајнијих миграција на примеру територије Војводине (Србија) у 20. веку*

Миграције становништва на неком одређеном простору и/или у одређеном времену представљају феномен глобалних размера. Као такве, захтевају и комплексан (мултидисциплинаран) приступ истраживању. Најчешћа питања која се постављају у појединачним, али и мултидисциплинарним научним дисциплинама јесу: Ко се креће? Где иду? Зашто иду? Који су природни, а који економски услови миграција? Зашто се миграције јављају и како су се одржале током времена? Мултидисциплинарно истраживање миграција је веома важно због што потпунијег разумевања тог процеса, пре свега са просторног, историјског, економског етнографског, антрополошког, правног, политиколошког, социолошког, као и других аспеката. Циљ рада је да се приказом појединих значајнијих миграција у Војводини у 20. веку истакне значај мултидисциплинарног истраживања. Као предмет истраживања у раду су издвојене: колонизација (досељавање) становништва 1919-1930., године, 1945-1948. године (јер код њих постоје и одређене сличности (депопулација, нове друштвено-политичке прилике и правна регулатива, тешко привикавање на нове начине живота, мешање фолклора и обичаја са домицилним становништвом). Рад обухвата и иселавање (емиграцију) немачког становништва из Војводине, 1944-1950. године, као дела једне од највећих (е)миграција у Европи у 20. веку. Ова миграција, посматрана са правног, економског, историјског и политичког аспекта има своје последице и данас, током приступа Србије Европској Унији.

Кључне речи: мултидисциплинарност, миграције, 20. век, Војводина, Србија.

* Рад је део истраживања на пројектима ИИИ47007 и ИИИ47027, финансираних од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

A Multidisciplinary Study of Significant Migrations on the Territory of Vojvodina (Serbia) in the 20th Century

Migrations of population in a particular area and/or at a particular time represent the phenomenon of global proportions. As such, they require multidisciplinary approach to research. The most common questions posed by the individual, but also multidisciplinary scientific disciplines are: Who is moving? Where are they going? Why do they go? What are the natural and economic conditions of migrations? Why do migrations occur and how they maintain over time? Multidisciplinary research of migrations is very important for a more complete understanding of this process, primarily from the physical, historical, economic, ethnographic, anthropological, legal, politicological, sociological, etc. The aim of the paper is to highlight the importance of multidisciplinary research through the representation of some major migrations in Vojvodina in the 20th century. As a subject of research the following has been singled out: colonization (immigration) of population from 1919 to 1930, 1945-1948 (there are some similarities among them (population decline, new social and political conditions and legal regulation, difficulties to get used to new ways of life, mixing folklore and customs with the local population). The paper includes the emigration of the German population from Vojvodina, 1944-1950, as part of one of the largest (e) migrations in Europe in the 20th century. This migration, seen from legal, economic, historical and political aspects has consequences today, during the approach of Serbia to the European Union.

Key words: multidisciplinary, migrations, 20th century, Vojvodina province, Serbia.

Увод

Миграције, метанастазичка кретања, механичко кретање становништва, миграциони токови, миграциона кретања, миграциони процеси, сеобе, колонизације, принудне, имиграције, миграције село-град, присилне, досељавања, емиграције, унутрашње, спољашње, велике, мале, планске, сталне, повремене, сезонске, дневне - најчешћи су појмови који се користе у домаћој и страниј научној литератури.

Зависно од научне дисциплине која их проучава, разликују се и приступи у дефинисању наведених појмова. „Миграција је догађај у времену, а правилност код појединих типова миграција могу се испољавати на различите начине што изискује посебна испитивања, али и различит приступ код испољавања појединих типова (Breznik 1990, 37). Често се издвајају следећи критеријуми за дефинисање шта је временски и просторно миграција: кретања становништва из места боравка дужа од 24 сата; промена сталног пребивалишта; све врсте путовања; просторна мобилност становништва; све врсте територијалног кретања у одређеном времену и простору; трајање и територијални домет просторне мобилности становништва (Friganović 1990, 68-69; Roca 1990, 75; Wertheimer-Baletić 1982, 186-187).

Под просторном покретљивошћу подразумевају се све врсте територијалног кретања које нека особа обавља у одређеном времену и простору: континуирана (стална), редовита и привремена кретања (Roca 1990, 75-80); дневне, седмичне, сезонске, повремене, привремене (Friganović 1990,

65); планске и стихијске (повремене) (Lutovac 1958, 4), велике и мале, етапне и сезонске (Cvijić [1922] 1987, 106-107).

Најчешће дефиниције и поделе су са просторног и економског аспекта проучавања (Breznik 1990, 33-34; Bretel i Holifild 2000, 2-3; Friganović, 1990, 65; Lutovac 1958, 4; Poulain 2008, 44; Roca 1990, 73-79; Tilly 1976, 1-2). Узроци миграција су различити. Различите науке које се баве проучавањем људског друштва, а међу њима особито антропогеографија, етнографија, историја, социологија, демографија и друге, још у фази конципирања сопственог предмета рада и у каснијим истраживањима, испољавале су интересовање за миграције становништва и обезбедиле прва солидна знања о том феномену (Breznik 1990; 15). Осим наведених, миграције су предмет проучавања и наука попут: политикологије, права, антропологије, статистике, медицине, психологије, филозофије, (Bretel i Holifild 2000; 4-12), али и књижевности, те филмске и драмске уметности.

Прва значајнија мултидисциплинарна истраживања датирају с краја тридесетих и почетка четрдесетих година 20. века. Тако Hansen (1940) у своја истраживања укључује и социолошка, антрополошка, демографска и економска истраживања, која су се у то време истовремено изводила. У оквиру универзитета Принстон (САД), 1936. године, формира се студијски Центар за демографска истраживања, 1944. године у Лондону (Велика Британија) оснива се Комитет за проучавање становништва, а 1946. године у Паризу (Француска) - Национални институт за демографске студије (Teitelbaum 2015, 53). На простору Балкана Јован Цвијић ([1922] 1987, 1-96), указује на значај и потребу истраживања миграција.

Мултидисциплинарно истраживање миграција у Србији релативно је слабо заступљено. Углавном се све своди на појединачна демографска истраживања, повезана са географским, социолошким и економским. Значајније мултидисциплинарно истраживање је присутно углавном у задњој деценији 20. и од почетка 21. века.

Мултидисциплинарност је предмет и овог рада, са циљем да се разматрањем теоријских искустава у иностранству укаже на потребу таквог истраживања и у Србији. Практични примери ће бити дати на основу истраживања значајнијих миграција на простору АП Војводине у 20. веку.

Мултидисциплинарна истраживања миграција

Главна питања која се постављају појединачно у научним дисциплинама које проучавају миграције, али се могу применити и током мултидисциплинарних истраживања јесу: *Ко мигрира? Колико дуго, одакле и докле? Зашто неки људи напуштају своја места и одлазе? Зашто неки остају? Зашто мигрирају баш тада? Како су одлучили где да иду? Како су стигли до места где су мигрирали? Како мигранти, на културолошком нивоу, доживљавају чин напуштања места становања и насељавања на неком другом месту?* (Diner 2015, 33), *Какав утицај имају те промене на популацију*

или део популације? Какав је утицај на њихову друштвено-економску делатност у поласном и простору досељавања? Како политички, социјални, економски и неки други односи међу становништвом утичу на миграције? Како миграција корелира с токовима добара, капитала, информација и технологија? (Friganović 1990, 69) Који су природни, а који економски услови миграција? Како су се вршиле миграције и какве су оне? (Свијић [1922], 1987, 162) Колики је обим миграција? (Brettell 2015, 114) Зашто се миграције јављају и како су се одржале током времена? Шта се дешава са мигрантима у новим просторима и какве су економске, друштвене и политичке консеквенце њиховог присуства? (Schmitter Heisler 2015, 83).

Историчари усвајају одређене теорије и истраживања из социолошких, демографских и економских наука, проучавајући одређен географски простор и временски период са кутуролошким и друштвеним карактеристикама, које истражују етнологија и антропологија, уз проучавање друштвено-политичких односа и правне регулативе (Diner, 2015; 40-41). Примери мултидисциплинарног проучавања миграција јесу досељавање становништва у САД (Bally 1990; Daniels 1990; Perlmann 1988 и др.), као и различите врсте миграција у Европи (Gould 1989; Kay 1995, Jackson, Moch 1989; и др.). На територији бивше Југославије посебно су изражена истраживања миграција од 17. до половине 20. века, које су обухватале просторе Аустроугарске монархије, Југославије, као и велике сеобе народа на Балканском полуострву (користећи се социо-економским, историјско-географским, демографским, правним и политиколошким, те етнографским изворима (Erić 1958; Gaćeša 1968; Свијић [1922] 1987; и др.).

Демографи, истражујући структуре становништва на одређеном географском простору, проучавају и социо-економске карактеристике, а истраживања у вези са популационом политиком повезани су и са статистиком, географијом становништва, политикологијом и правном регулативом (Brettell, Hollifield 2015, 6; Friganović 1990, 66). У демографским проучавањима миграција могу се издвојити две врсте приступа: математичко-теоријска и друштвено-демографска (Fargues 2011, 589). У оквиру друштвене демографије, главни фактори истраживања су фертилитет, морталитет и миграције. Међутим, да би се наведени демографски елементи комплексно истражили, од великог су значаја и резултати истраживања других наука (географија, историја, етнологија, антропологија, економија, права, политичке науке, социологија, екологија, психологија и др.) (Teitelbaum 2015, 53). Поједини демографи указују на значај фертилитета на државном и глобалном нивоу као покретаче миграција. На пример, у последње две деценије забележен је велики прилив миграната из Африке и Азије (претежно млађа популација, углавном мушка), која се из разних разлога (велика незапосленост, сиромаштво, висока стопа криминала, тоталитарни режими, ратови) креће ка државама ЕУ (простори са нижом стопом фертилитета). Слично се дешава и на нивоу држава (из руралних средина у урбане, из неразвијених пољопривредних делова у развијене, индустријске) Таква истраживања обухватају и проучавање појединца или групе која је у процесу

мигрирања (полна, старосна и образовна структура, брачно стање, национална структура и др.), која су такође значајне за разумевање разних узрока и последица миграција (Donato et al 2014; Stevanović 1994; Lajić 2003, 210-211).

Ако је демографија наука о становништву, *географија* становништва је географска научна дисциплина која се бави проучавањем просторних карактеристика, стања и кретања становништва. Може се рећи да је демографија део географије становништва (просторна покретљивост миграната), која проучава статистичке промене и прорачуни. Као део географије становништва, демографија је део друштвене географије, регионалне географије, картографије, а веома је битно проучавање и са просторно-планског аспекта (Hardwick 2015, 160). За миграције су значајна и поједина истраживања из климатологије и геоморфологије.

Још је Јован Цвијић двадесетих година 20. века, на једном од предавања на Географском факултету, указао на значај географског, али упоредо и етнографског истраживања миграција (Свијић [1922] 1987, 101). Значај миграција увидео је и током својих теренских истраживања предела Балканског полуострва, у оквиру којих „помиње да је природни прираштај становништва у многим планинским пределима већи него у равничарским, са напоменом да је у планинским пределима већи број мушког него женског становништва. Пошто су економски услови једни од најважнијих узрока (екстензивна пољопривреда), долази до покретања становништва према равничарским пределима, где настаје и гушћа насељеност становништва. Указује и „да климатска колебања, нарочито сушне године, јаке зиме, велики поводњи били су од утицаја на расељавање једних и засељавање других крајева“, а у истраживањима ставља акценат и на верску и етничку структуру, проучавајући и психолошке типове становништва на Балканском полуострву (Свијић [1922] 1987, 23-32;107-154).

У Србији је у декадама после Другог светског рата било преовлађујуће географско истраживање миграција уз компарацију са истраживањима других наука. На пример, колонизације становништва 1919-1929, и 1945-1948. године (Вјелјас, Лукић 2008, 71) утицале су и на каснији правац економских миграција од педесетих година 20. века (Ћирић 2006, 73). Услед утицаја економске гравитационе зоне и релативно добре саобраћајне повезаности, део становништва због запослења и школовања путује сваки дан ка том центру (дневне миграције) (Лукић 2011, 26). Географска истраживања су мултидисциплинарно повезана са историјским, економским, социолошким, антрополошким и политиколошким истраживањима. Као део истраживања миграција, проучавају се и кретања туриста (по полној, старосној социо-демографској структури и сл.) из места боравка до места одмора, током зимске и летње туристичке сезоне (Devedžić 2007; Duval 2006) у оквиру туристичке географије.

Етнографско истраживање миграција, као што је указивао на значај историјског и географског проучавања миграција Јован Цвијић, ([1922]1987, 102-130) обрађујући миграције и порекло становништва Балканског

полуострва, не раздваја географска и етнографска истраживања. Иако понекад оспораван у етнографској литератури (Prelić 2014, 83-84), неоспорно је да су његова теренска истраживања допринела развоју етнологије, као и истраживању миграција са тог аспекта. У последњих неколико деценија, етнолошка истраживања миграција одвијала су се у неколико фаза - антропогеографизација; етнографизација; етнолофизација, антропологизација - из којих се види и мултидисциплинарна повезаност са историјом, географијом, антропологијом, политикологијом, економијом (Lukić-Krstanović 2015, 83-84)

С обзиром на последњу фазу етнографског истраживања миграција у Србији (антропологизација)¹, долази се до повезаности са савременим *антрополошким* истраживањима у свету. До шездесетих година 20. века, етнографска истраживања су углавном обухватала етнографско описивање начина живота људских заједница које су живеле потпуно одвојене од збивања у савременом свету. Чим су антрополози одбацили идеје о територијалним, непромењивим и хомогеним заједницама, истраживања и теорије о миграцијама су постала могућа, и то у складу са осталим компатибилним друштвеним наукама. Морали су да обрате пажњу и на просторни аспект миграција (Brettell, 2015, 113). Миграције које крећу из руралних простора до урбаних центара, постепено прерастају у миграције из економско неразвијених држава (тзв. „трећи свет“) и држава у транзицији у економски високо развијене (тзв. „Запад“). Ове миграције на крају се враћају на почетни ниво (из руралних простора у урбане просторе), али са том разликом што сада у новој држави живе једни до других припадници различитих националности, раса и религија. Тако помешани, они мигрирају због посла у веће урбане средине. То је предмет истраживања у антрополошким и етнографским радовима, означен као *унакрсна културна повезаност* (Brettell, 2015, 114).

Као наука о друштву, *социологија* проучава друштвене односе који утичу на стварање миграција, те последице миграција на друштвене односе, попут економских, политичких и друштвених последица за оне који су се доселили, али и утицаје миграната на нову средину (Schmitter Heisler 2015, 83). Миграције су повезане са развојним процесима и потенцијалима друштва али и са географским, просторним одредницама. Иако првобитно повезано с академском социологијом и позитивистичким приступом, социолошко истраживање миграција користи и демографска, историјска, антрополошка, друштвено-географска, економска, правна и психолошка истраживања (Pešić 2013, 318).²

На основу изнетих дефиниција и образложења истраживања у оквиру различитих научних дисциплина, може се закључити да је најчешћи узрок

¹ Овим појмом се вероватно означава утицај социјалне (културне) антропологије која је доминантна у САД и Великој Британији (Vošković, 2013, 84).

² Део таквих истраживања је већ поменут у делу који се бави односом географије и демографије.

покретања становништва *економске* природе (тражење посла, бољи животни стандард и др.). То су радне миграције, које због своје бројности и географске распрострањености представљају један од најважнијих типова кретања становништва (Poletі 2013, 334-335). Ова врста миграција може се поделити на: неокласичну макроекономску, неокласичну микроекономску³, нову економију миграција⁴, дуално радно тржиште⁵ и теорију светског система. Издвајају се и економска истраживања миграција која су повезана и са другим друштвеним наукама: теорија друштвених мрежа,⁶ теорија кумулативне узрочности и институционална теорија⁷ (Poletі, 2013, 336-338; Teitelbaum 2015, 55-57).

У државама које примају највише миграната постојећа *правна* регулатива дефинише људска права, право на приватну својину и економску активност, личну безбедност, верски и културни идентитет, што је један од првих услова да се мигрант покрене⁸. Међутим, поједине државе имају и рестриктивну правну регулативу (квоте за усељавање, строги имиграциони закони, закони којима се регулишу криминалне активности оних који организују илегалне преласке граница и сл.). Од правне регулативе потенцијалне државе у коју планирају да крену, зависи и одлука миграната да се покрене (Schuck 2015, 242). Ту је и група закона која има и политички контекст, а то је положај политичких миграната - избеглица из ратних простора, који свој спас траже у околним државама. За већину имиграционих закона, којима се контролише прихват миграната, важни су технолошки, геополитички, економски, психолошки и војни фактори, а такође и притисак великог броја миграната, висок природни прираштај (пораст броја становништва у државама порекла миграната), боља информисаност, бржа комуникација и транспорт, друштвени хаос и лоше економско управљање у државама у развоју (Schuck, 2015, 246-247).

У свим научним дисциплинама које су повезане са *политичким наукама* (јавна политика, јавна администрација, међународни односи), проучавање миграција има све већи значај, посебно у поређењу са

³ Ове две економске теорије обухватају географске разлике у понуди и потражњи радне снаге.

⁴ У земљама у транзицији, стратегија друштвених група да се међународним миграцијама превазиђу структуралне трансформације и тржишни поремећаји.

⁵ У високоразвијеним државама постоје две врсте послова - домицилно становништво обавља високовредноване, каријеристичке послове, а у исто време имигранти обављају тзв. прљаве и тешке, слабо плаћене послове.

⁶ Стварање миграторних мрежа које чине мигранти, повратници мигранти и немигранти (домицилно становништво) у држави (месту) порекла мигранта. Родбинске и пријатељске везе могу у том случају утицати на стварање потенцијалних, нових миграната (стварају се друштвене и економске промене које подстичу даље миграције).

⁷ Фокус је на друштвеним и привредним субјектима који се појављују у служби миграната.

⁸ Пример су закони о слободном протоку радне снаге и људи у Европској Унији, као и закони који поспешују долазак високообразовне радне снаге из држава ван ЕУ.

друштвеним наукама (социологија, историја, економија, географија, економија) (Hollifield, 2015, 183).

Мултидисциплинарност истраживања на примерима значајних миграција на територији АП Војводине у 20. веку

Војводина, као геопростор са значајним привредним потенцијалима, одувек је привлачила различите групе народа, те представља традиционално имиграционо подручје, што је декларише као једну од етнички најхетерогенијих регија у Европи. Ово је резултат свеукупног демографског развоја Војводине кроз историју, а првенствено миграционих процеса који су обележиле различита историјска раздобља (Вјељас et al. 2014, 103). Могу се издвојити четири периода која су одиграла велику улогу у покретању масовних миграција ка данашњем географском простору Војводине: Велики бечки рат (1683-1699), Аустријско-турски (1716-1718), Први светски (1914-1918) и Други светски рат (1941-1945). У даљем тексту ће се на примерима значајнијих миграција у 20. веку указати на значај мултидисциплинарног истраживања.

Миграције после Првог светског рата (Колонизација 1919-1929)

Планске миграције, којима руководи државна власт, оличене су у колонизацијама, односно то је намерно (планско) пресељавање у друге делове региона, државе, суседне земље или континента (Laušić 1988, 27). Различити историјски периоди доносе и различите друштвено-политичке и економске услове за планска пресељења становништва.

По завршетку Првог светског рата, на простору некадашње Аустроугарске монархије, формира се велики број држава, од којих је једна била Краљевина Срба Хрвата и Словенаца. Формирањем нове државе дошло је до „сукоба“ две врсте аграрно поседовне структуре (капиталистичке и феудалне)⁹. Да би се промене структуре, превасходно као друштвено-економски циљ извршиле, покреће се иницијатива за аграрну реформу. (Гаћеша 1968, 39-40; Laušić 1988 27). Почетком 1919. године донете су „Претходне одредбе за припрему аграрне реформе“ (27.02.1919), чиме су се стекли услови за делимичну колонизацију. Делимичну, јер није било плана прихвата колониста, нису постојали адекватни услови за смештај, јављале су се бројне опструкције од стране локалних власти, аграрних уреда и дотадашњих власника крупних земљишних поседа, те је долазило и до стихијског повратка или пресељавања у суседне општине или друге просторе.

⁹ На простору Србије и Црне Горе преовлађивао је ситан сељачки посед. У просторима који су до 1912. године били под влашћу Турске постојао је кметовско-чифчијски посед. На територијама које су биле у саставу Аустро Угарске преовлађивали су властелински велепоседи (Laušić 1988, 27).

Објекти колонизације су били велики поседи у приватном власништву, општински и црквени поседи и државна добра на територији данашње Војводине, који су аграрном реформом одузети. Доделени су: добровољцима-ветеранима из Првог светског рата са простора БиХ, Црне Горе, Хрватске, колонистима са општим условима, аутоколонистима, оптантима и избеглицама (Вјелјас и др., 2014, 106).

Тек 1920. године донети су и први прописи о колонизацији (Наредба министра за аграрну реформу 27.08.1920, која је регулисала статус добровољца-колониسته). Не постоји тачан број колониста већ само процене. Према Егићу (1958, 399), процена је око 100.000 људи¹⁰. У периоду између два пописа (1921-1931) број становника је порастао са 1.529.426 на 1.622.776 (Вјелјас и Лукић 2008, 71-72). Колонизација је утицала и на промену у националној структури становника¹¹. Имала је и национални карактер (стварање већине словенског становништва у колонизованим подручјима, поготову тамо где је немачка и мађарска популација преовлађивала) (Егић 1958, 399). Досељено становништво се морало прилагођавати другачијим климатским условима, начину живота и рада у равници¹². Карактеристично је и то да су колонисти који су били пореклом из истог краја оснивали и нова насеља.¹³

У овом примеру се види значај неопходности мултидисциплинарног истраживања, које са историјско-географског аспекта (простор и време, структура и прираштај становништва), разматрајући политичко-економске (аграрна реформа и политички утицаји), демографске, правне (регулаторне) и, донекле, антропогеографске утицаје, проучавају једну од најзначајнијих миграција на територији Војводине.

Емиграција немачког становништва 1944-1945.

Крајем другог светског рата (од краја 1944. до 1950. године), долази и до једне од најмасовнијих стихијских миграција у Европи, које су уједно биле и политички мотивисане. После распада нацистичке Немачке, око 12 милиона Немаца који су као етничке групе живели на територијама Чехословачке, Пољске, Украјине, Калињинградске области и Југославије почиње масовно

¹⁰ Процена броја колониста је базирана на просечном броју чланова домаћинства (пет), што указује и на виши природни прираштај.

¹¹ Срба и/или Хрвата 44,38%, Мађара 23,83%, Немаца 20,82%, остали словенски народи 5,71%. У 1931. години било је 47,64% становника који су говорили југословенске језике, мађарски 24, 21%, немачки језик 21,23%, остале словенске језике 7,37% .

¹² „Иако по својој духовној природи склони примању новина, они нису могли држати корак у ритму рада са домороцима, који су уз то имали сва средства на располагању. Неки су напустили земљу, други су продавали или давали у надницу, а трећи пришли раду" (Lutovac 1958, 7).

¹³ Та насеља су добијала имена по географским топонимима родног краја или битака у Првом светском рату, нпр.: Велебит, Ветерник, или по познатим личностима: Карађорђево, Степановићево, Мишићево и др.

исељавање (протеривање, бежање испред Црвене армије) (Вјелјас и Лукић 2008, 83; Geiger 2002, 518).

Према подацима Државног статистичког уреда ДФ Југославије ([1945], 2004), а према матерњем језику, на територији северног дела Дунавске бановине је живело 326.593 (20,01%) становника који су говорили немачки језик (Вјелјас et al. 2014, 108-109). Услед страха од одмазде због помоћи немачкој окупационој војсци процењује се да је 245000 Немаца напустило Војводину (Вјелјас и Лукић 2008, 83). Према попису становништва, домаћинстава и станова ДФ Југославије, 1948. године, број немачке популације у Војводини износио је 31.821.

Законске одредбе - Закон о неважности правних прописа донетих пре 06.04.1941. године и за време окупације (донет 1946), Закон о држављанству ДФЈ (1945. и 1948), Закон о врстама казни (1945) - утицале су да, између осталих, и избегло немачко становништво губи право на држављанство и одузима им се имовина. Донети су и Закони о конфискацији и извршењу конфискације, Одлука АВНОЈ-а о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле (21.11.1944.) (Dimitrijević 2011, 35-37). Кандидатуром Србије за пријем у ЕУ, долази и до политичко правних потраживања тих емиграната за репатријацију своје имовине и повратак.

На примеру ове масовне емиграције може се такође уочити неопходност мултидисциплинарног истраживање са аспекта историје, политикологије, права, економије и политичке географије.

Колонизација после Другог светског рата 1945-1948.

Услед демографских губитака цивилног становништва током рата и исељавања немачког и мађарског становништва, дошло је и до демографског и просторног пражњења Војводине. Претходно наведене законске одредбе условиле су и доношење Закона о аграрној реформи и колонизацији (23.08.1945.), која се по својој основи, начину спровођења, циљевима и резултатима разликује од оне између два светска рата.

Законом о аграрној реформи ограничени су велики приватни поседи вођени на капиталистички начин и по систему закупа, спроведена је потпуна експропријација земљишта, поседа банака, предузећа, деоничарских друштава, црквене имовине и већине самостана. Одузет је и вишак земље од богатих сељака. Првенство у додели земље имали су беземљаши и земљорадници са мало земље, борци НОР и ПОЈ, инвалиди, породице и сирочад погинулих бораца и жртве фашистичког терора, а део земље намењен је пољопривредним добрима и сељачким радним задругама (Laušić 1988, 29). Колонизација је била предвиђена за простор целе ДФ Југославије, а издвајале

су се две групе миграната (савезни¹⁴ и унутрашњи). Територија АП Војводине је обухватала 41,47% од укупне површине земље која је била намењена савезним колонистима (Гаџећа 1984, 296). Поседи и земљишта раздвојени су породицама из ратом опустошених крајева, а приликом насељавања водило се рачуна да се колонисти групишу по регионалној и етничкој припадности. Приликом колонизације, одређено је да свака република има своју квоту¹⁵ и простор насељавања. Колонизовано је 114 насеља¹⁶. Нешто више од половине досељених је из НР Босне и Херцеговине и НР Хрватске (56,21%).

Колонисти из југословенских република, имали су неколико регија насељавања у Бачкој и Банату. Поједини делови су били груписани по пореклу колониста. У Бачкој је знатно учешће колониста из БиХ, Хрватске и Црне Горе, уз знатно ниже стопе досељеника из Централне Србије. У Банату, доминирају колонисти из БиХ и Централне Србије, уз ниже стопе досељеника из осталих република¹⁷.

Досељавање становништва утицало је на демографске промене у структурама становништва, економске, етнографске и политичке промене. Последица колонизације је и висок степен наталитета, чиме се и природни прираштај повећава, а тиме и број становника Војводине. У попису из 1948. године, се за разлику од претходних издваја и национална структура становништва. Ради лакшег упоређивања, са пописом из 1931. године, издвојене су исте групе. Тако су према попису становништва 1948. године, јужнословенски народи чинили 61,06%, Мађари 26,36%, Немци 1,80%, остали словенски народи 6,32% и Румуни 3,56%. Српско становништво чини половину становништва Војводине.

Карактеристично и за ову миграцију је повратак колониста у свој родни крај, али и даље миграције из Војводине у Београд. Досељени колонисти су имали и потешкоће приликом досељавања у прилагођавању. У почетку су се тешко навикавали на равницу, климу, начин живота и привређивање, као и куће и станове у које су смештани. Карактеристично за овај период је и да насељено становништво доноси у Војводину свој језик (дијалект), лексичко благо, обичаје, право, предања, моралне норме и друго.

И у истраживању ове планске миграције присутно је истраживање са историјско-географског, етнолошког, економског, демографског, а у мањој мери и политиколошког аспекта.

¹⁴ Мигранти који су се пресељавали из једне републике у другу.

¹⁵ Постоје различите процене броја: према В. Ђурђеви (1995,78) 248.238 колониста, према М. Lutovcu (1958, 8) 246.606, а према Н. Гаџећи (1984, 353), 166.218.

¹⁶ Мењана су имена, те су нова давана по народним херојима из њиховог краја (Чиб -Челарево, Крњаја – Кљајићево, Букин - Младеново, али и по географским топонимима (Филипово -Бачки Грачац, Секић -Ловћенац и др.).

¹⁷ У Банату је процентуално и највеће учешће савезних колониста из Македоније и Словеније.

Закључак

Мултидисциплинарно истраживање је веома важно у схватању не само појмова и дефиниција, већ и самих узрока и последица миграција. Одговори на питања ко, где, кад, како и зашто, значајна су за схватање саме сврхе миграција. У прве две деценије 21. века, миграције су и у теорији и у пракси постале значајан фактор у светској привреди, политици, правној регулативи, али са значајним географским, демографским и етнографским утицајима. То је посебно видљиво последње две године у великом приливу миграната из Африке и азијског Блиског и Средњег истока ка Европи (у државе које служе као транзитне или оне које су крајњи циљ) и немогућности да се нађе адекватно решење.

Миграције на територији Војводине, који су у раду дати као пример, указују на потребу мултидисциплинарног истраживања, пре свега у мултиетничким срединама.

Литература

- Bjeljac Željko, Marija Drobnjaković i Milan Radovanović. 2014, „Migracije stanovništva Vojvodine uoči i početkom drugog svetskog rata“. U *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine*, prir. Dragan Aleksić, 103-118. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Muzej žrtava genocida, Institut za slavistiku RAN.
- Bjeljac Željko, i Vesna Lukić. 2008 „Migrations on the Territory of Vojvodina Between 1919 and 1948“. *East European Quarterly*, 42(1): 69-93.
- Bošković, Aleksandar. 2013. „Antropologija i demografija“. *Stanovništvo* 51(2): 83-94.
- Brettel, Caroline B. 2015. „Theorizing migration in anthropology: the social construction of networks, identities, communities and globalscapes“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 113-161. New York: Routledge.
- Brettel, Caroline B. and James F. Hollifield. 2015. „Migration Theory Talking across Disciplines – Introduction“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 1-36. New York: Routledge.
- Breznik, Dušan. 1990. „Unutrašnje migracije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“. U *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, prir. Mirosljub Rančić, 33-64. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Cvijić, Jovan. [1922]1987. *Antropogeografski i Etnografski spisi*. Sabrana dela prir. Milisav Lutovac. Beograd: SANU, NIRO „Književne novine“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ćurčić, Slobodan. 2006 „Jedna malo poznata masovna migracija u Vojvodini.“ *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke* 121: 69-76.

- Daniels, Roger. 1990. *Coming to America: A history of immigration and ethnicity in American life*. New York, Harper Collins.
- Devedžić, Mirjana. 2007. „Prilog izučavanju uticaja turizma na demografski razvitak.“ *Stanovništvo* 15(2): 63-79.
- Dimitrijević, Duško. 2011. „Zahtevi nekadašnje nemačke manjine za restituciju imovine u Srbiji.“ *Međunarodni problemi* 63(1): 126–159.
- Diner, Hasia R. 2015. „History and the study of migration“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 31-50. New York: Routledge.
- Donato, Katherine M, Piya Bhumika, and Anna Jacobs. 2014. „The Double Disadvantage Reconsidered: Gender, Immigration, Marital Status, and Global Labor Force Participation in the 21st Century.“ *International Migration review* 48(1): 335-376.
- Duval, Timothy D. 2006. „Grid/Group Theory and its Applicability to Tourism and Migration.“ *Tourism Geographies* 8(1): 1-14.
- Đurđev, Branislav. 1995. *Posleratno naseljavanje Vojvodine: metodi i rezultati demografske analize naseljavanja Vojvodine u periodu 1945-1985*. Novi Sad: Matica srpska.
- Erić, Milivoje. 1958. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1948*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša“.
- Friganović, Mladen. 1990. „Za bolju naučnu utemeljenost proučavanja migracija“. U *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, prir. Miroljub Rančić, 65-77. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Gaćeša, Nikola. 1968. *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad: Matica srpska.
- Gaćeša, Nikola. 1984. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*. Novi Sad: Matica srpska.
- Geiger, Vladimir. 2002. „Destiny of German national minority in Yugoslavia during and after World War II“. In *Croatian History textbook: Dialog of Historians* 5. Zagreb.
- Gould, John D. 1989. „European intercontinental emigration 1815-1914: Paterns and Causes.“ *Journal of European Economic History* 8(3): 593-679.
- Hansen, Marcus Lee. 1940. *The immigrant in American History*, ed. A.M Schlesinger. Harvard: Harvard University Press J. F.
- Hardvik, Susan W. 2015. „Place, Space and Patern-Geographical theories in International migration“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell, James. F. Hollifield, 3rd edition, 161-182. New York: Routledge.

- Hollifield, James F. 2015. „The politics of international migration: „How can we bring the state back“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell, James. F. Hollifield, 3rd edition, 183-239. New York: Routledge.
- Jackson, James S. and Moch L. Page. 1989. „Migration and social history of modern Europe.“ *Historical methods* 22(1): 27-36.
- Kay, Diana. 1995. „The resettlement of displaced persons in Europe, 1946-1951“. In *The Cambridge Survey of World Migration*, ed. R. Cohen, 154-158. Cambridge.
- Lajić, Ivan. 2007. „Mehaničko kretanje stanovništva i regionalni razvoj.“ *Migracije i etničke teme* 23 (3): 209-223.
- Laušić, Ante. 1988. „Osnovne značajke kolonizacijskih procesa na Jugoslavenskom prostoru 1918-1948.“ *Migracijske teme* 5(1): 27-42.
- Lukić, Vesna. 2011. „Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije.“ *Stanovništvo* 49(2): 25-50.
- Lukić-Krsmanović, Miroslava. 2014. „Istraživanje migracija: etnologija i politika Etnografskog Instituta SANU 1947-2014.“ *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 62(2): 33-34.
- Lutovac, Milisav. 1958. „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti.“ *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 7: 1-11.
- Perlmann, Joel. 1988. *Ethnic differences: Schooling and social structure among the Irish Italians, Jews and Blacks in an American city 1880-1935*. New York: Cambridge University Press.
- Pešić, Jelena. 2013. „Rodna perspektiva u proučavanju migracija.“ *Sociologija* 15(2): 317-332.
- Poleti, Dunja. 2013. „Savremene radne migracije u Evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti.“ *Sociologija* 15(2): 333-348.
- Poulain, Michel. 2008. „European migration statistics Definitions, data and challenges“. In *Mapping Linguistic Diversity in Multicultural Contexts*, ed. M. Barni and G. Extra, 43-66. Berlin - New York: Mouton de Gruyter.
- Prelić, Mladena. 2014. „Jovan Cvijić i prve decenije formiranja i institucionalizacije etnologije kao nauke u Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 62(2): 83-96.
- Roca Oliveira, Marija. 1990. „Prilog definiciji i tipologiji prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije.“ U *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*. priredio: Miroslav Rančić, 73-86. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Schmitter Heisler, Barbara. 2015. „The sociology of immigration" theory“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 83-112. New York: Routledge.

Schuck, Peter H. 2015. „Law and study of migration“. In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 239-259. New York: Routledge.

Stevanović, Radoslav. 1994. „Doprinos migracija populacionom rastu gradova Srbije u periodu 1981-1991.“ *Stanovništvo* 32(3-4): 87-102.

Teitelbaum, Michael. 2015. „Demographic analyses of migration theory.“ In *Migration Theory Talking across Disciplines*, ed. Caroline B. Brettell and James. F. Hollifield, 3rd edition, 51-62. New York: Routledge.

Wertheimer Baletić, Alica. 1982. *Demografija stanovništva i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator.

...

Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1931. godine“, knjiga 1-4, definitivni rezultati popisa, Sarajevo, 1938.

Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije. „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova definitivni rezultati popisa“, Sarajevo, 1932.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1948. godine. Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Драгана Антонијевић

Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду
dantonij@f.bg.ac.rs

Љубица Милосављевић

Институт за етнологију и антропологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду
ljmilosa@f.bg.ac.rs

„Трећа опција“: осцилирајућа кретања гастарбајтера у пензији*

Тема овог рада тиче се нових тенденција у кретању радних миграната који су отишли у пензију. Рад представља део истраживања, спроведеног током 2014. године у источној Србији и Бечу, о стратегијама живота у старости пензионисаних гастарбајтера. То је тема која је запостављена у домаћој науци, а од скоро је привукла пажњу и светске научне јавности у оквиру покушаја да се интердисциплинарно повежу студије миграција и студије старости. Досадашња светска литература о пензионисаним мигрантима обично се тицала теме повратка гастарбајтера у домовину, али најновија истраживања показују промене у тренду кретања остарелих миграната различитих националности, који су радни век провели у западној Европи, именујући их као „осцилирајућа кретања“ или као нову, алтернативну „трећу опцију“. Она, пак, чине једну форму сезонских и циркуларних миграција које представљају доминантан облик савремене мобилности миграната у Европи. Желели смо да проверимо каква је ситуација са гастарбајтерима из Србије – да ли се враћају у домовину након пензионисања или не и који их разлози мотивишу на одлуке о начину живота на „две адресе“.

Кључне речи: гастарбајтери, старост, пензија, осцилирајућа кретања, двострука боравишта.

* Рад је резултат истраживања на пројектима: “Антрополошко проучавање Србије – од културног наслеђа до модерног друштва” (177035) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС и „Амбивалентна носталгија у културном наслеђу и идентитету гастарбајтера“ који је финансирало Министарство културе и информисања РС.

The „Third Option“: Oscillatory Migrations of Retired Guest Workers

The subject of this study is focused on new migration tendencies of retired guest workers. This paper represents one part of a study conducted during 2014 in eastern Serbia and Vienna regarding life strategies of retired labor migrants. In domestic (Serbian) social sciences this subject was neglected, but recently it has attracted global social scientific attention with an idea of interdisciplinary merge of migration and age studies. To the day, global literature has only covered retired migrant laborers return to their home countries, but recent studies show changes in migration tendencies of retired laborers of many different nationalities, who have spent their work age in Western Europe. These new migration patterns were called “oscillatory movement” or as a new, alternative “third option”. They are only a form of seasonal and circular migrations which present the most dominant fashion of modern migrant mobility in Europe. Therefore we wanted to see what is the situation with labor migrants from Serbia – do they return to Serbia once they retire or not, and what are their reasons for choosing to live on “two addresses”.

Key words: labor migrants, retirees, old age, oscillatory movement, double residence.

Миграције старијих особа

Циљ овог рада је да представи део истраживања које је за предмет имало испитивање старости гастарбајтера, стратегије њихових животних избора у пензији, вредновање старости, сезонске миграције које предузимају, њихове боравишне аранжмане, као и збрињавање остарелих гастарбајтера¹. Још током наших ранијих истраживања (в. Antonijević 2012, Antonijević 2013) уочили смо да се проблемом старости и живота у пензији некадашњих „привремених радника на раду у иностранству“ заправо мало ко бави у домаћим оквирима, премда се и светска научна јавност том проблему окренула релативно скоро у настојању да се развије нова интердисциплинарна веза између *студија миграција* и *студија старости* (Warnes and Williams 2006, 1259). Један од фокуса међународних истраживања усмерен је на питање миграција старих особа, на врсте и мотиве таквих сеоба, па смо у том правцу усмериле део наших истраживања у жељи да установимо тенденције у кретању и одлукама у вези са боравиштем наших пензионисаних гастарбајтера.

Миграције старијих особа (*elderly migration*) постале су препознатљив феномен у последњих двадесетак година. У светској литератури приступа им

¹ Први објављени део истраживања био је посвећен проблемима неге и друштвеног и здравственог збрињавања „девизних“ пензионера (Milosavljević i Antonijević 2015), други део смо посветиле проблемима пензионисаних миграната у Европи, врстама пензија, вредновању старости и стратегијама животних избора у пензији (Antonijević i Milosavljević, *in press*, Etnoantropološki problemi, Vol. 11, Is. 1, 2016), док овај рад представља трећи део нашег истраживања везан за сезонске миграције и боравишне аранжмане гастарбајтера у пензији.

се у контексту процеса старења и промењених животних околности, нарочито после пензионисања као једне од великих прекретница у животном циклусу. Узимају се у обзир услови живота и процес доношења одлука о промени боравишта након пензионисања, на шта могу утицати различити фактори: смањење прихода, високи издаци за одржавање дотадашњег боравишта, незадовољство околином, жеља за променом климатског и географског поднебља, смрт брачног партнера, жеља да се живи у близини деце или родбине, погоршање здравља, посебне потребе за негом итд. (Wiseman and Roseman 1979). Неки аутори указују и на друге, често занемарене, разлоге попут принудних и присилних масовних миграција у којима учествују и стари људи, двоструко угрожени сеобом и старењем у непознатој средини (Litwin and Leshem 2008).

Старији мигранти у Европи не могу се посматрати као хомогена група, будући да се селе из различитих разлога и припадају различитим националним и социо-економским групама (в. Ackers and Dwyer 2004; Warnes et al. 2004), но научни радови који се њима баве најчешће узимају у обзир две различите групе људи које заједно и разматрају, мада за то нема много основе. Иако су, како пишу Варнс и Вилијамс, „обе групе снажније привукле пажњу и подстакле иновативна истраживања од почетка 90-их година XX века“ (Warnes and Williams 2006, 1257), реч је о другачијој врсти миграната и другачијим разлозима и правцима њихових кретања.

Једну врсту старачких сеоба предузимају особе које након пензионисања први пут крећу у миграцију, било унутар своје земље, што је поглавито случај у САД, било ван своје земље, што је случај међу западним и северним Европљанима. Њихов тип миграције означава се као *amenity-led migration* односно „миграције ради удобности“ (в. Wiseman and Roseman 1979; Williams et al. 1997; King et al. 1998; Casado-Diaz et al. 2004; Warnes et al. 2004; Warnes and Williams 2006; и др.). Ради се о сезонском или сталном пресељењу старијих особа мотивисаног разлозима који доприносе њиховој удобности и лакшем животу у пензији, и то најчешће у јужније, топлије крајеве, на обале мора, у близину бања или у сеоске пределе изванредне лепоте, имајући притом у виду земље са стабилним политичким и транспарентним и ефикасним правним системом.² Таква селидба пензионисаних миграната у јужне пределе, чија је карактеристична позиција негде између туриста и насељеника, створила је у појединим местима читаве нове заједнице које постају све више видљиве и све утицајније у земљама/областима у које су се доселили.

Другу групу, која је уједно наш предмет интересовања, чине радни мигранти који су као млади дошли на рад у земље западне и северне Европе и у њима остали и остарили. Тек када је прва генерација радних миграната почела да одлази у старосну пензију, током 90-их и 2000-их година, појавило

² У Европи су такве дестинације „миграната зарад удобности“ најчешће земље Медитерана: обале Шпаније, Балеарска и Канарска острва, Португалија, Малта и Тоскана у Италији (King et al. 1998).

се интересовање чији је фокус био усмерен на везу радних миграција и старења, те предвиђање даљих кретања ове појаве (в. White 2006).

Расел Кинг са сарадницима уочава појаву обрнутих кретања (King et al. 1998): радни мигранти су ишли из јужне Европе ка западној и северној, док западноевропски мигранти „зарад удобности“ сада предузимају кретања ка југу. Та кретања имају различиту социо-економску позадину: прва група је ишла да ради и заради, на тај начин уједно помажући економски процват западноевропских земаља; друга група се, попут птица-селица, сели у јужне медитеранске земље, по правилу економски слабије од њихових матичних држава, не да би помогли економију тих земаља већ да би смањили сопствене трошкове живота у пензији и уживали у благодетима климе, мада не треба занемарити потрошњу коју тамо остварују.

Остарелим мигрантима различити аутори су се бавили највише у оквиру теме о *повратним миграцијама (return migrations)*. Обично су се разматрали економски, социјални и структурни фактори који утичу на разлоге, мотиве, одлуке и припреме за повратак у домовину, донекле је разматран и психо-социјални статус повратника, у смислу њихових (не)испуњених очекивања, успешних прилагођавања или разочарења у околности у домовини. Предложени су различити модели повратних миграција и класификације повратника, међу којима највећу, мада не и једину групу, чине повратници пензионери (в. нпр. Cerase 1974, Gmelch 1980, Klimt 1989, Cohen and Gold 1997, Constant and Massey 2002, Cassarino 2004, Ђапо Џмегаћ 2010, Antonijević 2013, и др.).

Уочена је и појава тзв. *уо-уо миграција* (Margolis 1995, 32), односно двоструких повратника који су се најпре вратили у домовину за стално али су се, суочени с незадовољавајућим животним условима, поново вратили у земљу претходног радног боравка у намери да у њој остану заувек.

Неки аутори су, пак, проучавали појаву *циркуларних* или *шатл миграција (circular and shuttle migrations)* смештајући их у теоријске оквири транснационализма, а које претпостављају стално кретање миграната између домовине и гостујуће земље, ширећи и одржавајући интензивну мрежу контаката и политичких, социјалних и економских активности у обе средине, без посебне намере да се у било којој населе за стално (о транснационализму в. нпр. Glick Schiller et al. 1995, King 2002, Guarnizo 2003, Vertovec 2004 и др.). Што се наших радних миграната тиче, улазак Србије на „белу шенгенску листу“ 2009. године додатно је отворио врата многим да током године слободно циркулишу у земље ЕУ где раде било „на црно“ било сезонске послове под уговором, докле им траје дозвољени боравак (90 дана), што потпада под *сезонске миграције*.

Посебна пажња је посвећена проблему трајног насељавања „привремених“ миграната и њихових породица у гостујућим земљама. Карактеристичност ове појаве представља чињеница да то није била првобитна намера привремених радних миграната чији се боравак, међутим, одужио деценијама а повратак у домовину постао носталгични и „wishfull

thinking“ наратив, који су многи аутори окарактерисали као мит или маштање о повратку (в. Klimt 2000, Ganga 2006, Ђаро 2012, Антонијевић 2013). Штавише, трајно насељавање радних миграната нити је била нити је данас жеља развијених земаља које су примале раднике на привремени рад, али та појава је постала толико раширена и присутна међу мигрантима да је као последица неуспеха мигрантских програма³ настао слоган „ништа није трајније од привремених страних радника“ (Ruhs 2006, 7).

Са појавом временски неодређеног, одложеног повратка у домовину или пак одустајања од истог сусрели смо се и током наших истраживања: помало нас је изненадило сазнање да се све већи број наших гастарбајтера, упркос некадашњим намерама да се врате, на крају свог радног века одлучује за останак у иностранству.

Заправо, наши гастарбајтери-пензионери се све више одлучују на нешто што се у литератури већ назива „трећа опција“ или „избор на пола пута“ (Bolzman et al. 2006, 1373). Ту опцију карактеришу *осцилирајућа кретања (oscillatory migrations)* (Ganga 2006, 1406) или тзв. *пендулум миграције (pendulum migrations)* (de Haas and Fokema 2010, 555; Markov 2012, 124)⁴, будући да већи део године живе у иностранству док се у домовину враћају на неколико месеци годишње, свесно градећи двострукост својих боравишта. Значајно је указати на то да *осцилирајуће кретање*, популарно названо „come and go“ или „va-et-vient“ модел, представља, како многи истраживачи сматрају, нови и све учесталији образац понашања пензионисаних гастарбајтера различитих националности, па се већ може говорити о преовлађујућем *моделу животног избора* остарелих гастарбајтера којим се настоји одржати, и након престанка радног односа, присутност и припадност у обе средине (в. Bolzman et al. 2006, Ganga 2006, de Haas and Fokkema 2010, Markov 2012). Догодило се то да је прва генерација миграната, временом, променила своју одлуку, преоријентишући се са „повратка“ на „двоструку резидентност“ (Warnes and Williams 2006, 1275). С тим у вези, истиче се да је бинарна дистинкција која је била у основи гастарбајтерског модела – или повратак или останак – превазиђена и застарела, уступајући

³ Најпознатији мигрантски програми, који су подразумевали обавезан повратак у домовину страних радника након истека периода уговореног привременог рада, а који су се неуспешно завршили у смислу нежељеног трајног насељавања тих радника, јесу *Gastarbeiter* програм у Немачкој (1955-1973) и *Bracero* програм у Сједињеним Америчким Државама (1942-1964) (Ruhs 2006, 7).

⁴ Иако Ивајло Марков изједначава феномене „пендулум“ и „уо-уо“ миграција, он није у праву. Стога треба скренути пажњу на то да Максин Марголис, која је употребила израз „уо-уо мигранти“, указује на суштинску разлику између тих кретања (Margolis 1995, 32). „Уо-уо“ представља промену првобитних планова те ремиграцију, док „пендулум“ представља сезонско кретање између земље матице и гостујуће земље. Другим речима, могуће је да забуну уносе изабрани термини, иако кретања уо-уо играчке и клатна на сату, по коме су ове миграције добиле називе, такође јасно указују на њихову разлику.

место новим облицима алтернативног живљења на две адресе (Bolzman et al. 2006, 1373).

Но, ову врсту осцилирајућих кретања радних миграната у пензији не треба побркати са „миграцијама ради удобности“ пензионисаних нативних становника западне и северне Европе, иако се и њихово кретање може сматрати осцилирајућим. Њихови правци кретања су дијаметрално супротни у смислу временске и географске одреднице и, као што је већ речено, различити по мотивима: радни мигранти одлазе у своје домовине током лета, боравећи у местима порекла током одмора, а враћају се у гостујуће земље с почетком јесени где проводе време све до следећег лета. Мигранти зарад удобности крећу се управо супротно: хладне зиме у својим матичним земљама замењују боравком у топлим, медитеранским областима где су купили куће или станове.

У том смислу, истраживачи скрећу пажњу на чињеницу да се сама природа миграција променила, те стога поставља нове изазове за оне мигранте који ће у будућем периоду одлазити у пензију, али и за саме проучаваоце миграција и владе имигрантских и емигрантских земаља, који ће се сусретати са разноврсним облицима резидентности и различитим одлукама миграната. Другим речима, појачана општа мобилност унутар Европе, како младих тако и старих особа, доприноси циркуларним, сезонским и осцилирајућим кретањима, те се ти модели миграција могу сматрати карактеристиком савременог доба.

Други аспект нашег приступа представља теоријски оквир *антропологије старости*. По мишљењу Љубице Милосављевић, „истраживања која се односе на популацију старих људи све су бројнија, али су још далеко од оних тема које се сматрају научно популарним. Ово важи како за домаће научне дисциплине, тако и за друге научне традиције које би, без сумње, имале вишеструког интереса од дубљег упуштања у проучавање последње етапе људског века. У прилог томе иде чињеница да се људски век, активном интервенцијом и напретком медицине, знатно продужио, што је, уз још неке факторе, довело до великог демографског скока и убрзаног демографског старења, које је постало једно од основних обележја развијених земаља“, али и Србије (Milosavljević 2012, 125). Излазак из активне сфере рада представља главну одредницу старости без обзира на стварне године пензионисања, што је проблем посебно значајан за наше гастарбајтере од који су многи отишли у превремену, инвалидску пензију као релативно „млади“, у педесетим годинама живота (о томе више у раду Antonijević i Milosavljević 2016, *in press*). Љубица Милосављевић указује на посебан проблем с којим се сусрећу особе које су отишле у пензију, а то је промена начина живота, промена начина на који та особа дефинише себе, али и начина на који га дефинише средина и, посебно, с тим у вези стоји и слабљење па чак и губљење дотадашњих друштвених веза (Milosavljević 2011, 144).

*

У светлу новог споја научних дисциплина – антропологије миграција и антропологије старости – предузето је и наше истраживање које је било пионирско, барем у оквирима домаће науке. Делимично ограничавајући фактор је представљао недостатак компаративних домаћих истраживања која би нам омогућила нека претходна сазнања и искуства спрам којих бисмо могле да усмеравамо, коригујемо и допуњујемо наше истраживање. Дакле, запостављена тема о старости наших гастарбајтера била је одлучујућа да истраживачки фокус буде на онима који су на рад у иностранство кренули такоређи међу првима, током друге половине 60-их и током 70-их година ХХ века.

Теренско истраживање обављено је током августа 2014. године у Кучеву и околним селима, и у октобру исте године у Бечу.⁵ Одабрале смо ова два града као типична за тему радних миграција у жељи да, прелиминарно, сагледамо врсту и дубину проблема, што би нас могло усмерити ка додатним темама у будућем раду.

Један део истраживања подразумевао је интервјуе с пензионерима повратницима који живе у својим кућама у Кучеву и околини, као и с онима који наизменично мењају две адресе – инострану и домаћу. Други део теренског рада обављен је у Бечу где су прикупљени подаци од старијих гастарбајтера којима је тај град постао стална адреса. Разговори који су вођени у кућама испитаника обично су трајали по неколико сати. Интервјуи у Бечу су такође трајали дуже време, но искуство разговора „на отвореном“, тј. на шеталишту поред канала Дунава и на пијаци Бруненмаркт, где се окупљају наши гастарбајтери, за нас је било ново, и показало је своје добре али и лоше стране.⁶

Током истраживања обављени су разговори с укупно 14 испитаника оба пола (и с још 5 особа запослених у старачким домовима у Кучеву), но овде ће бити, под властитим именом, наведени само они испитаници чији су

⁵ Захваљујемо се на помоћи колегиници Александри Ракић, која нас је повезала са многим испитаницима у Кучеву. Захваљујемо се и нашем старом познанику – писцу Дарку Маркову, који нас је у Бечу упутио на пијаци Бруненмаркт, где се окупљају наши гастарбајтери. Захвалност такође дугујемо Владанки Јовановић, собарици у хотелу у коме смо одселе, на неочекиваној и добродошлој помоћи, будући да нас је повезала са својом свекрвом и њеном пријатељицом које су у пензији и живе у Бечу.

⁶ На пијаци Бруненмаркт у разговор с нама укључило се више наших гастарбајтера, којима смо пришле и објасниле шта хоћемо. Већина је показала радозналост и отворену заинтересованост да с нама разговара, и то је била добра страна искуства. Међутим, често су сви причали на глас у исто време, убацивали се један другом у реч, допуњавали или супротстављали мишљења, скретали с теме или даље између себе развијали разговор. Уз већ постојећу буку на пијаци, на моменте смо се једва између себе чули. На крају, када смо преслушале разговор, снимљен на диктафону, успеле смо да као најјасније и најартикулисаније одговоре извучемо речи само два испитаника, мада смо у разматрању узеле у обзир тај општи утисак који смо стекле у разговору на пијаци. С друге две испитанице смо разговарале на клупи на шеталишту дуж канала Дунава.

ставови и искуства били релевантни и илустративни за тему коју обрађујемо у овом раду. То су: **Ратиборка**, има 71 годину, живи на релацији Кучево–Амстердам, у иностранству јој је цела породица; **Цветко**, 69 година, радио у Швајцарској, време проводи делимично у Србији а делимично у Базелу, где су му жена и деца; **Велимир**, 71 година, радио у Аустрији, вратио се са женом у Србију након пензионисања; **Миодраг**, 84 године, одавно се вратио у Кучево, живи сам, деца и унуци су у Бечу, где је и он радио; **Лале**, 63 године, радни век провео у Бечу, вратио се у Србију, где живи са сином и снајом, жена је са ћерком и зетом остала у Аустрији; **Љубица**, 63 године, живи у Бечу са децом, муж повремено одлази у Србију али се и враћа у Беч, она не намерава да се врати у Бијељину одакле је родом; **Милица**, 60 година, живи у Бечу са децом и унуцима, повремено и на кратко одлази у Србију; **Славко**, 64 године, живи у Бечу и не намерава да се врати у Србију.

„Трећа опција“: живот на две адресе

Осморо наших испитаника може се сматрати повратницима након пензионисања. Иако већи део године бораве у Србији, и даље су везани за иностранство где им живи део породице и где одлазе на редовне лекарске прегледе. Углавном су задовољни што су се вратили кући и констатују да са својим девизним пензијама могу солидно да живе у Србији. Међутим, учили смо појаву да се углавном враћају мушкарци, док се њихове супруге махом одлучују на останак у иностранству, јер желе да буду у близини своје деце и унука. Брачни парови се враћају заједно само ако су им деца остала у Србији. Шесторо испитаника, и након пензионисања, живе или сезонски у Србији и гостујућој земљи или већином у иностранству. Међутим, однос у благу корист броја повратника међу нашим испитаницима не треба да завања: скоро половина не жели да се врати у Србију, барем не у скорије време, и та чињеница показује нову тенденцију међу нашим остарелим гастарбајтерима, коју су нам и они сами потврдили, а то је живот на две адресе.

Изгледа као да су гастарбајтери прве генерације, и након одласка у пензију, остали заробљени у лимбу – ни тамо ни овде. У том смислу се може формулисати и њихова наизглед амбивалентна одлука – ни повратак ни останак. Неке истраживаче је изненадило откриће да остарели гастарбајтери желе да задрже статус и присуство у обе земље због чега стално предузимају сезонска кретања, што је проглашено *новом, алтернативном или трећом опцијом*, иако се чини да је то карактеристика целокупног њиховог гастарбајтерског избивања.

Међутим, заиста постоји промена. Наше мишљење је да су сезонска кретања „тамо и овамо“, заправо, само *успутна последица* њихове суштински донете *стратешке одлуке да остану*, да у пензији наставе живот у иностранству. Болцман са сарадницима истиче да, противно многим ранијим студијама и на њима донетим закључцима, повратак данас представља најмање пожељну опцију остарелих миграната (Bolzman et al. 2006, 1371). Оно што их, пак, повремено враћа домовини јесу носталгија за родним крајем,

свест да ће заувек остати странци у туђој земљи, те изграђене куће у које су уложили скоро сав свој новац, труд, време и надања, но то се, за већину, показује недовољним мотивом да се одлуче на дефинитиван повратак.

Проблем великих, скупих гастарбајтерских кућа које данас стоје закључане и празне само је најочљивији, најочигледнији показатељ једне сасвим одређене животне стратегије која се испоставила погрешном у својој основи, а то је тзв. „привремени рад“ у иностранству.⁷ Те куће су показатељ жеља, али још више погрешних перцепција људи који су се, као радни мигранти, отиснули у свет у потрази за бољим животом. Они су га, очигледно, и нашли у иностранству, повукавши за собом и своју децу без размишљања о далекосежним последицама те одлуке: о чињеници да се живи тамо где се зарађује и где је окупљена породица а не где се налазе куће – „споменици“ њихових снова о бољем животу. Додатни мотив за останак нашим гастарбајтерима, осим деце и зараде, представљају шири политички и социоекономски фактори: први разлог је политички нестабилан и тежак период кроз који је Србија прошла током 90-их година XX века, те хронична економска криза, што је многе евентуалне повратнике одговорило од одлуке да се врате и нагнало да своју децу, у колико су имали мање од 16 година, одведу из земље; други важан разлог било је увиђање да се привремени рад у иностранству на физичким, махом слабо плаћеним пословима не може „преко ноћи“ претворити у гомилу пара довољну и за изградњу кућа и за удобан живот, што им је распршило снова о лакој и брзој акумулацији потребног капитала и брзом повратку у земљу; трећи разлог је непосредна последица другог – узимање кредита за изградњу баснословних кућа и њихово опремање натерало их је да остану и отплаћују те кредите до одласка у пензију, а неке и преко тога⁸; четврти разлог је деценијски боравак ван земље који их је, практично, претворио у житеље гостујућих земаља и посетиоце родних села. Последице таквог увиђања стварности показују се сада кроз измењену стратегију њихових животних планова: уместо очекиваног повратка у домовину, одлучују се само на летње, повремене посете својим селима и

⁷ Данас се у расправама о миграцијама све чешће доводи у питање појам мигрантске „привремености“ (*temporary migration*), будући да је сам феномен тешко дефинисати. Наиме, обично се привременим боравком сматра период до 5 година, но особе које су отишле на рад у иностранство тај период сматрају недовољним за уштеду којом би могли да реализују, у материјалном смислу, своје жеље због којих су мигрирали. То се скоро по правилу односи и на високообразоване мигранте који су отишли због едукације и бољих услова за рад и напредак у каријери, тако да се привременост најчешће на крају претвара у стално настањивање у гостујућој земљи.

⁸ О решавању проблема кредита који се олако узме а после не може да се врати, прича Цветко: „Дуг који сам имао регулисао сам преко конкурса. То је кад немаш да вратиш. Не платиш три, четири месеци и јављаш се у један биро да кажеш да немаш и да хоћеш да идеш у конкурс. Објасне ти шта ти треба од папира и колико плаћаш конкурс. Ја сам дао 4000 (швајцарских франака), а био сам дужан 60 000. Те паре врати држава (лични банкрот). Шта да ти раде? Главу неће да ти узму. И мене су други научили. Нисам ја знао да се то тако ради. Швајцарци оду у конкурс с милиони. Ми овако. После конкурса немаш право да узмеш нови кредит. Не смеш да тражиш нови стан. Стари ти нико не дира“.

домовима. Шире и трајније друштвене последице очитују се у депопулацији земље и демографској испражњености неких региона у Србији. О томе да ли је такав мањак радне снаге и репродуктивног становништа благодат или штета за Србију која се деценијама налази у економској и демографској кризи – била би добродошла тема неког другог рада.⁹

Шта о томе мисле сами гастарбајтери? Одговори би се могли уврстити у поражавајуће закључке:

„Ти људи кукају и плачу за прошлошћу и за тим што су градили куће. Па се кају, па зашто ово, зашто оно? Ево један пример из августа ове године. Нађем се са једним мојим другом који има велику кућу у Србији и долази син са женом и кажу да право иду на море. Отац је био очајан јер га син није удостојио ни толико да дође до куће да је обиђе, а био је у граду. Он је отишо на море и после се право вратио у Беч. Није хтео ни двориште да погледа.“ (Славко).

„Погледаје ову околину колико је остала пуста. Прођите по свим кућама. Шта ми имамо од тих кућа? Ништа.“ (Ратиборка).

„Појма немам шта ће бити с тим кућама. Биће као оне напуштене. Порашће коров, трава, неко дрво у авлији...“ (Велимир).

Деца гастарбајтера прве генерације, која су остала у Србији и данас су одрасли људи, често из својих прихода немају довољна средства за одржавање тих кућа, док она деца и унuci који већ увелико живе у иностранству све мање имају интересовање за те куће и жале се што морају да плаћају порез на велике квадратуре које им уопште нису потребне: „Мој унук, који живи у Швајцарској, каже да неће моћи да издржава све ово, колико прозора, колико врата... Ја му кажем 'жени се, двоје, троје деце направи, па им подели, па нек

⁹ Литература о миграцијама показује непостојање јасног одговора на овај проблем који не мучи само нашу земљу: заправо, реч је углавном о двоструким стандардима када се разматра овај феномен. С једне стране, гостујуће земље желе да привуку високообразовано становништво и да га задрже, док се мањак тако квалификованог становништва често сматра штетом због „одлива мозгова“ за земљу порекла, а некад се дају (лажне?) наде да је то „win-win“ стратегија чију ће добробит осетити и земље порекла, али под условом да се високообразовани мигранти једног дана и врате у домовину и примене своја знања и вештине стечене у иностранству, што је, реално гледајући, слабо извесно у свим земљама у којима су плате и услови рада за такво висококвалификовано становништво неповољни и недовољни. С друге стране, постоји велики број нискоквалификованих миграната које потребују гостујуће земље, јер њихово нативно становништво не жели да ради тешке, прљаве, слабо плаћене физичке послове, но они не желе да задрже за стално такве мигранте, упкрос чињеници да се и они претварају временом у стално насељено становништво. Но, и земље порекла их не желе уколико имају проблем са незапосленостју и економском кризом, попут Србије, будући да не знају / не могу да развију програме и подстицајне мере који би ниско или средње образовано становништво вратило у земљу и корисно (само)запослило, па дође нешто попут олакшања и одушка са бироа за незапослене када се такви људи одлуче на радну миграцију.

они плаћају'. Унук се плаши да ће на њега све да спадне. Оно, треба много да се ово одржава. Син неће моћи од мале пензије“, говори Велимир чије бисмо речи могле да узмемо као парадигму гастарбајтерског проблема с кућама. Отворено признају да њихове унук, трећу генерацију, „ништа не вуче доле“.¹⁰

Најчвршћи доказ њихове све чешће одлуке да остану представља учестала појава међу нашим гастарбајтерима да купују станове и куће у иностранству, без обзира да ли су продали своје куће у домовини или нису. Љубица отворено каже да није намеравала да се врати и да жали што су уложили новац у кућу у домовини уместо у Бечу:

„Моја сва фамилија и сва фамилија мога мужа је сазидала куће овде. Ту одмах иза Беча. То су предграђа. Мој сестрић је купио стан преко Дунава. Има их многих... Али, није се могло зидати и овде и тамо... Мотив мојих рођака да зидају овде био је такав да не живе на две стране. Доле су куће сазидали, па продали. Мучили се. Викендом иду кући, па раде, раде... Ни кафу да попију у својој кући. Кад су продали, за те паре купили плацево. Тај плац је био улог банке да им да нови кредит за зидање куће. Нису више могли и оприједелили се. Дјеца су им овдје, иду на факултет, хоће вамо, неће тамо... Уместо да смо кућу с три улаза овде правили, живели бисмо без бриге и плаћања. Ја сам то размишљала, али мој муж није тако хтео. Ја никад нисам мислила да се вратим у Бијељину“.

Где је дом, заправо?

Просторни идентитет, који се исказује кроз питање „ко сам ја, где ја припадам?“, који показује различите облике и мотиве везаности за неки простор и који је подложен променама током животног циклуса, посебно када су мигранти у питању (в. Cuba and Hummon 1993), јавља се као важан чинилац одлуке гастарбајтера: вратити се или остати. Изгледа да осцилирајући модел миграција покушава да разреши ту дилему одржавањем двоструке везаности за оба боравишта, да превазиђе контрадикцију која многе остареле гастарбајтере емотивно тишти: с једне стране је носталгија – „Срце нас вуче доле. Где год идеш, где год живиш, ти се вратиш у своје родно место, своме

¹⁰ Скоро сви истичу да је тешко сада продати куће које махом нико не жели ни да купи, а чак и ако се продају, вреде једва десети део суме уложене у њихову изградњу. Гастарбајтери прве генерације, који су зидали те куће, трпе вишеструку штету: тамо не живе па куће временом полако пропадају (мада смо сазнале да многи плаћају и по 300 евра људима из села да обилазе њихове куће, па чак и да живе у њима само да не буду празне, но има сељана који ни то неће да раде!); многи су сав новац уложили у те куће и задужили се кредитима које морају да враћају па им не остаје много за удобан живот у старости; потом брину како ће њихови наследници то уопште одржавати.

народу“ (Љубица), док су с друге стране разлози који их задржавају у иностранству у коме су провели највећи део свог живота – „Остаћу овде докле год могу. Није нам лоше. Најлепши дани моји су проведени у Бечу (Љубица); „ Јес да је лепо било и не бих на ово стигао никада. Није ми жао што сам био у Аустрији“ (Велимир).

Који разлози их задржавају у иностранству? Покушаћемо да наведемо оним редом по значају који им и сами придају:

1. Деца и унуци. Ово је снажан мотив за останак свим гастарбајтерима који су здружили своје породице у иностранству. Жељу да остану да живе у близини својих потомака посебно исказују жене, којима је овај мотив убедљиво на првом месту. Спремне су да узму држављанство због деце и остану чак и када се њихови мужеве врате у домовину, чинећи неретко заједно с децом „неповратничку коалицију“ насупрот мужевима.¹¹

„Главни разлог свих нас пензионера овде је тај што нас највише вучу дјеца. Мој муж се одлучио да буде код куће. Жене више остају овде с дјецом. Он је отишао доле али кад зима дође, и он дође овамо“ (Љубица).

„Деца су више овде. Треба и они да завршу свој занат, па да и они сачекају пензију“ (Милица).

„Није сваки да воли да дође кући. Који има децу или унучиће, вуче га тамо. Купују куће тамо“ (Велимир).

Деца и заједнички живот с њима или у њиховој близини најважнији је мотив останка и гастарбајтерима других националности који, попут наших, очекују да у старости деца брину о њима, али су свесни да би раздвојеност то онемогућила и стога не желе да се врате у своје домовине (Bolzman et al. 2006, Ganga 2006, de Naas and Fokkema 2010, Markov 2012). Образовање деце и веће шансе за њихово запослење у иностранству додатни су разлог родитељима да одустану од повратка.

2. Здравствена заштита и медицинске услуге. Добре медицинске услуге, добра организованост здравствених установа и близина лекара стоје као веома јак мотив,¹² па чак и онима којима деца живе у Србији то је довољан разлог, понекад, да се не врате кући. Наши саговорници се сви слажу у томе да квалитет здравствених услуга код нас не може да се мери с оним у иностранству где не чекају сатима на ред код лекара, где нема корупције и

¹¹ И код гастарбајтера других националности, поготово код муслиманских жена, отпор повратку и жеља да се остане у иностранству заједно с децом, правећи „неповратничке“ коалиције спрам мужева, веома је изражена (de Naas and Fokkema 2010, 555).

¹² Добре здравствене услуге јављају се као јак мотив мигрантима из Италије да остану у Швајцарској, процењујући италијански здравствени систем лошијим од швајцарског, за разлику од миграната Шпанаца који имају управо супротно мишљење и више цене домаћи здравствени систем (Bolzman et al. 2006, 1370).

улажења преко реда, где помоћ одмах долази, где је снабдевеност болница изврсна, где имају сигурну набавку лекова. Ако се узме у обзир да је велика већина наших гастарбајтера озбиљно нарушеног здравља, јасно је колико је то за њих важан мотив за останак.

„Цело лето била код нас, а овде зими – село је то. Није то то. Највећа разлика је ради лекари. Због лекови је тешко, јер мени помоћ треба све на брзину. Имам астму, шећер, тромбозу, велики претисак, воду исто... тешко је“ (Милица).

„Има и наших људи који се врате у Србију, али мало, можда 5%. Велики проблем је у томе што су многи људи овде болесни. Кући ако одете, док сачекате хитну помоћ, док одете у болницу, код лекара, редови су велики и нисте довољно заштићени. Сада ако се овде неке нешто деси, хитна помоћ је ту за 3 минута. Један од разлога што се људи не враћају је та здравствена брига“ (Славко).

„Остао сам тамо пријављен због лекара. Пре месец дана сам оперисао око у ону велику болницу у Бечу. Не плаћам ништа и лекове добијем фрај. Идем на две, три недеље кад имам неке прегледе, а остатак времена сам овде“ (Велимир).

3. Удобност живота у иностранству. Осећај живота у великом граду и урбани стил живота, макар и сведен, многима се чини привлачнијим од живота на селу. На то посебно указује чињеница да сви гастарбајтери лето проводе у домовини, а зиму у иностранству где имају топле станове, не морају да се брину око огрева, не гацају по благу, не морају зими, по снегу, да сатима путују до првих домова здравља или до већих места где су им продавнице, и слично. Супротно од западноевропских „миграната зарад удобности“ којима су климатски разлози важни па зиме проводе у топлим, јужним крајевима, сви гастарбајтери-пензионери, укључујући и оне пореклом из медитеранских земаља, по правилу се у гостујуће земље, својим другим кућама, враћају на јесен и пред зиму (в. Bolzman et al. 2006, Ganga 2006).

„Идем преко љета стално, а зими не. Кад год се зажелим одем по 10, 15 дана.“ (Љубица).

„Овде сам преко лета. Зими се не задржавам. Тамо сам тих шест месеци због себе. Не могу овде сама да се сналазим и са дрвима. Дођем око 1. маја и останем до краја септембра и онда се враћам. Холандија ми не недостаје, само моја деца. Већ двадесет година живим тако мало тамо, мало овамо.“ (Ратиборка).

Осим тога, лето је период када се гастарбајтери, расути по земљама Европе, срећу код куће у селу, друже се, одлазе на вашаре и сеоске заветине који им у социјалном смислу пуно значе, организују различите свечаности (свадбе, крштења), помажу око жетве и других послова, или напросто уживају и троше у доколици. Њихове куће су им постали летњиковци.

4. Нарушени породични односи и међугенерациски сукоби. Постоје, наравно, многи случајеви нарушених односа родитеља и деце, поготово је то често код подељених породица, у којима су родитељи отишли на рад у иностранство и отуђили се од деце која су остала и одрасла без њих у Србији. Сада те две генерације немају више заједнички језик ни сличне навике. У таквим околностима, многи остарели гастарбајтери одлучују да остану у иностранству бежећи од породичних конфликта.¹³

„Или неће да дођу зато што му се нешто не свиђа овде или не може да се сложи са сином и снајом или са унуком“ (Лале).

„Више остају. Сасвим мало се враћа. Главни разлог је ради свога мира. Они који су овде радили, а деца су им доле... знате како је то. Они задрже свој мали стан. Стан је мањи него кад су радили, зато што су и пензије мање. Нађу собу, кухињу, вц и то мало плате да имају свој мир. Ако су деца доле, а стари овде они седе овде докле могу да издрже и имају свој мир. Е, кад се заиста разболе, онда иду кући кад су већ јако стари. Кад овде више немају помоћ са никаквих страна“ (Љубица).

5. Усамљеност и отуђеност од домаће средине. Иако се, можда, на први поглед чини да ово не би требало да им представља проблем, управо је супротно од тога. Многа села у Србији су скоро пушта, из различитих економских и демографских разлога, највише због миграција, било унутрашњих било спољашњих. Остарели гастарбајтери, када се врате у родно село, поготово ако је оно у брдима и далеко од главних саобраћајница, осећају се напросто усамљено и изоловано и страхују, ако се разболе или им се нешто друго лоше деси, да неће имати кога да позову у помоћ нити да се на неког ослоне:

„Није лако. Самоћа је много тешка. Сви се изређају (мисли на децу и унуке који лети дођу) али када оду, онда будеш сам. То ми је тешко много. Зими сам сам. Самоћа те убија више него не знам шта и да си здрав“ (Миодраг).

Све више гастарбајтера признаје да су, због дугог одсуства, изгубили друштвене везе које су некада имали у родном месту, да се понекад осећају отуђено тамо где су то најмање очекивали – у домовини:

„Кад дођем овде ја не могу да зовем неке људе да дођу код мене да играмо карте, да се дружимо. Они су стекли свој живот. Имају неке њихове нове пријатеље. Ми смо изашли из тог ланца. Овде смо изгубили пријатеље. Родитељи су умрли. И шта ми имамо?“ (Ратиборка).

¹³ Конфликтне породичне односе и међугенерациски јаз подељених мигрантских породица бележе истраживачи и код миграната других националности (в. нпр. de Naas and Fokkema 2010, Hunter 2011, Markov 2012).

Осцилирајућа кретања гастарбајтера

Наши гастарбајтери у пензији решили су, већином, да остану у иностранству. Променили су своје навике, своје приоритете, схватили да припадају тамо где су њихова деца и унучи, а не где су њихове саграђене куће у родном месту. То је, без сумње, променило њихову перцепцију о томе – где је дом. Решили су да остану, неки чак и по цену пуког преживљавања, тамо где живе они с којима се добро разумеју, с којима већ деценијама деле исту мигрантску судбину и исте проблеме.

У суштини, одлука да се не врате нема у себи толико економску колико има *социјалну димензију*, и то је то ново откриће које је упало у очи многим истраживачима (Ganga 2006, 1409). Уколико их је у младости жеља за зарадом одвела у иностранство, у старости их потреба да задрже блиске породичне и шире друштвене везе, да побегну од усамљености, задржава тамо где су провели већи део живота и где су изградили социјална упоришта.

Важно је, такође, истаћи да су *осцилирајуће или пендулум миграције*, које су толико привукле пажњу последњих година, заправо „модус вивенди“ наших гастарбајтера прве и друге генерације, који су долазили кући два до три пута годишње, за одмор и празнике. То није, дакле, сасвим нови модел како се на први поглед чини, али нова је њихова одлука да с таквим моделом живота наставе и у старости, након одласка у пензију чиме је престао њихов статус „привременог радника“ у иностранству. Ослобођени стега радног времена, гастарбајтери у пензији могу да долазе чешће и да остају дуже, па им је због тога, да би се разликовали од повратника, приписана одредница „сезонских миграната“ (Ganga 2006, 1408). Такав модел, надаље, предузимају, под принудом европских прописа, и сви наши гастарбајтери који примају социјалну помоћ и социјалну (тзв. „старачку“) пензију, будући да им је максимално дозвољен боравак ван гостујуће земље 60 дана, стога се и они јављају као сезонски посетиоци својих родних села, мада ороченог боравка, што их уједно и спречава да се дефинитивно врате уколико желе да задрже инострану социјалну помоћ.

С трећом генерацијом, како их зову у Европи – „особа с мигрантским коренима“, вероватно ћемо се сусрести с неким новим облицима миграција, који се и сада већ називају. Можда ће се трећа генерација, рођена и одрасла у Европи, под своју старост одлучити на варијанту „миграција зарад удобности“ и неко време током године проводити у српским селима, у кућама својих предака, уколико им таква опција буде била довољно примамљива, а куће преживе проток времена и могуће небриге. Можда ће их продати и заборавити своје корене, а Србија сведочити о новим мигрантима – насељеницима у некадашњим гастарбајтерским кућама. До тада, како ствари стоје, наше гастарбајтере-пензионере сусретаћемо углавном по Европи.

Литература

- Ackers, Louise and Peter Dwyer. 2004. „Fixed laws, fluid lives: the citizenship status of post-retirement migrants in the European Union.“ *Ageing and Society* 24 (3): 451–475.
- Antonijević, Dragana. 2012. „Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije.“ *Etnološko-antropološke sveske* n. s. 20 =9: 21-34.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar - Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Bolzman, Claudio, Rosita Fibbi and Marie Vial. 2006. „What To Do After Retirement? Elderly Migrants and the Question of Return.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1359–1375.
- Casado-Diaz, M. A., C. Kaiser, and A. M. Warnes. 2004. “Northern European Retirement Residents in Nine Southern European Countries: Characteristics, Motivations and Adjustment.” *Ageing and Society* 24 (3): 353–382.
- Cassarino, Jean-Pierre. 2004. „Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited.“ *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)* 6 (2): 253–279.
- Cesare, Francesco. 1974. „Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy.“ *International Migration Review* 8 (2): 245–262.
- Cohen, Rina and Gerald Gold. 1997. „Constructing Ethnicity: Myth of Return and Modes of Exclusion among Israelis in Toronto.“ *International Migration* 35 (3): 373–394.
- Constant, Amelie and Douglas Massey. 2002. „Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories.“ *International Migration* 40 (84): 5–38.
- Cuba, Lee and David M. Hummon. 1993. „Constructing a Sense of Home: Place Affiliation and Migration across the Life Cycle.“ *Sociological Forum* 8 (4): 547–572.
- Čapo, Jasna. 2012. "Not a Soul Can Plan to Return for Sure!' Double Homing Desire of Croatian Migrants in Germany“. In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ed. Petko Hristov, 38-48. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. "Return Migration: The Changing Faces and Challenging Facets of a Field of Study". In *Migration in, from, and to Southeastern Europe*, eds. Klaus Roth and Jutta Lauth Bacas (eds.), Part 2, Ways and Strategies of Migrating. *Ethnologia Balkanica* 14: 227–245.

- de Haas, Hein and Tineke Fokkema. 2010. „Intra-Household Conflicts in Migration Decisionmaking: Return and Pendulum Migration in Morocco.“ *Population and Development Review* 36 (3): 541–561.
- Ganga, Deianira. 2006. „From Potential Returnees into Settlers: Nottingham's Older Italians.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1395–1413.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch and Cristina Szanton Blanc. 1995. „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration.“ *Anthropological Quarterly* 68 (1): 48–63.
- Gmelch, George. 1980. „Return Migration.“ *Annual Review of Anthropology* 9: 135–159.
- Guarnizo, Luis Eduardo. 2003. „The Economics of Transnational Living.“ *International Migration Review* 37 (3): 666–699.
- Hunter, Alistair. 2011. „Theory and Practice of Return Migration at Retirement: The Case of Migrant Worker Hostel Residents in France.“ *Population, Space and Place* 17 (2): 179–192.
- King, Russell. 2002. „Towards a New Map of European Migration.“ *International Journal of Population Geography* 8: 89–106
- King, Russell, Anthony M. Warnes, and Allan M. Williams. 1998. „International Retirement Migration in Europe.“ *International Journal of Population Geography* 4: 91–111.
- Klimt, Andrea. 1989. „Returning 'Home': Portuguese Migrant Notions of Temporariness, Permanence, and Commitment.“ *New German Critique* 46: 47–70.
- Klimt, Andrea. 2000. „European Spaces: Portuguese Migrants' Notions of Home and Belonging.“ *Diaspora* 9 (2): 259–285.
- Litwin, Howard and Elazar Leshem. 2008. „Late-Life Migration, Work Status, and Survival: The Case of Older Immigrants from the Former Soviet Union in Israel.“ *International Migration Review* 42 (4): 903–925.
- Margolis, Maxine S. 1995. „Transnationalism and Popular Culture: The Case of Brazilian Immigrants in the United States.“ *Journal of Popular Culture* 29: 29–41.
- Markov, Ivaylo. 2012. „Migration, Household and Decision-Making Conflicts: The Case of Albanians from the Republic of Macedonia.“ In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ed. Petko Hristov, 115–129. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. „Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva.“ *Antropologija* 11 (1): 143–159.

- Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević. 2015. „Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera.“ *Etnoantropološki problemi* 10 (2): 333–355.
- Ruhs, Martin. 2006. „The potential of temporary migration programmes in future international migration policy.“ *International Labour Review* 145 (1–2): 7–30.
- Vertovec, Steven. 2004. „Migrant Transnationalism and Modes of Transformation.“ *International Migration Review* 38 (3): 970–1001.
- Warnes, Anthony M, K. Friedrich, L. Kellaher and S. Torres. 2004. „The diversity and welfare of older migrants in Europe.“ *Ageing and Society* 24 (3): 307–326.
- Warnes, Anthony M. and Allan Williams. 2006. „Older Migrants in Europe: A New Focus for Migration Studies.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1257–1281.
- White, Paul. 2006. „Migrant Populations Approaching Old Age: Prospects in Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1283–1300.
- Williams, Allan M., Russell King, and Tony Warnes. 1997. „A Place in the Sun: International Retirement Migration from Northern to Southern Europe.“ *European Urban and Regional Studies* 4 (2): 115–134.
- Wiseman Robert F. and Curtis C. Roseman. 1979. „A Typology of Elderly Migration Based on the Decision Making Process.“ *Economic Geography* 55 (4): 324–337.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Dragana Kovačević Bielicki

University of Oslo, Faculty of Humanities
d.k.bielicki@ilos.uio.no

Methodological Nationalism and Groupism in Research on Migrants from Former Yugoslavia

This article argues the need to critically reflect on the fragmentations along ethno-national lines in the field of migration studies in and about the countries of former Yugoslavia. Using the author's research with conflict migrants from Croatia and Bosnia-Herzegovina in Norway as the primary case study, this article points to methodological nationalism and groupism as closely connected challenges to be addressed. Examples from the case study are used as reference points, with the belief that similar concerns can be applied and addressed in other case studies, having in mind specificities of each case study that deals with migrant "groups" in other receiving societies.

Key words: migration, methodological nationalism and groupism, former Yugoslavia.

Методолошки национализам и групизам у истраживању миграција са подручја бивше Југославије

Овај рад заступа потребу да се критички рефлектира о фрагментацијама по етно-националним линијама на пољу студија миграција о земљама бивше Југославије. Користећи као пример ауторкину истраживачку студију о ратним мигрантима из Хрватске и Босне и Херцеговине у Норвешкој, ауторка указује на методолошки национализам и групизам као уско повезане изазове на које треба обратити пажњу. Изабрани пример из истраживачке студије су искоришћени као примерне референтне тачке, уз уверење да сличне рефлексije могу да буду примењене и размотрене у другим емпиријским студијама, имајући у виду специфичности сваког појединог случаја и студије која се бави одређеним мигрантским "групама" у другим земљама дестинације.

Кључне речи: миграције, методолошки национализам и групизам, бивша Југославија.

Introduction

Methodological nationalism is identified as a problem of how social researchers relate to their field of research (Wimmer and Glick Schiller 2002, 309). Andreas Wimmer and Nina Glick-Schillder (2003, 576) also describe methodological nationalism as the naturalization of the global regime of nation-states by social science, which reproduces images of the world divided into limited, culturally spe-

cific units of nationalist thinking. According to Bauböck and Faist (2010), within transnational studies, the alternative methodological trap of 'groupism' may arise. Thereby, even if researchers attempt to avoid taking sending and receiving nation-states as units in migration research, this attempt is often supplemented or replaced by "groupism": taking ethno-national and ethno-religious groups as units of research, which can be a consequence of the overarching power of ethno-national and other powerful "real-life" groupisms. At the same time, researchers are well aware that although the world is divided into nation-states, they are in reality not homogeneous units containing only their own "titular" ethno-national groups. The need to develop methodological tools and innovations for studying transnational and diasporic phenomena empirically, without falling into the trap of methodological nationalism or essentializing groupism is emphasized (ibid, 0). A significant number of scholarly works in the social sciences, including works in transnationalism and migration studies, implicitly or explicitly criticize the essentializing views here referred to as methodological groupism. Rogers Brubaker (2004) summarized and explicitly "called out" these "groupist" tendencies among social scientists, but the tradition of such criticism predates his inputs. In particular "social constructivists" of the last century, many of them social anthropologists, play a prominent role in pointing out this issue. A number of recent works explicitly refer to methodological nationalism as a continuous challenge for social studies. The very discussion about methodological nationalism can be traced back to the 1970s, when the term was coined by Herminio Martins (1974) to describe developments in sociology at the time. More recently, works by Ulrich Beck (2000; 2005), Nina Glick Schiller and Andreas Wimmer (2002; 2003) influence a growing number of researchers.

Despite these insights, for many migration researchers in many countries, research without focus on particularly identified ethno-national groups in particular nation-states still seems inconceivable. Frequently in the field of migration studies (in particular, studies of European migration), research is accompanied and dominated by ideas of "native" or titular nationals who "belong to" and "come from" a certain nation-state, as opposed to migrants and/or minorities as "others" who do not "really" or fully belong. In those ways social science can repeat and reproduce dominant discourses in the societies that they study, instead of questioning and challenging them. As financing opportunities are often scarce, when a state does invest in migration research, it often does so in order to target "our" ethno-national diaspora, with possible positive long-term effects that come out of appealing to their patriotism and advocating for investment in "homelands".

In this article I critically reflect on one such particular case in the field of migration studies that proves the complexity of the issue, as well as the insufficiency of existing labels and divisions. First, I present how I conducted my own research, having these types of methodological concerns in mind. Next, I present concrete examples from my interviews to demonstrate why it is important to call for rethinking the approach to many other case studies and similar research foci. In a world divided by nation-states, how can researchers study any transnational phenomena without reproducing the essentializing views on national and ethnic "groups" imposed by this powerful division, while at the same time managing to

define and focus their research? Raising the question and reflecting upon these assumptions regarding social divisions are the first steps in moving beyond methodological nationalism and groupism. While concrete questions should be adapted to specific case studies, this foundational form of questioning should be applied to all cases in order to move beyond these methodological traps.

Rethinking research on migration from former Yugoslavia

Migration scholarship in former Yugoslavia, as well as research “based” and funded in other countries but dealing with migrants who originate from former Yugoslavia, often simply alternates between methodological nationalism and groupism. There are, however, several valid reasons to re-examine strictly or predominantly ethno-national foci. The reasons for critically examining methodological nationalism in this field are multiple, but here I summarize three of the most salient and important ones:

1. The phenomenon of the use of the concept *naši ljudi* (our people) is often used in vernacular discourse to denote a much wider “group” than the imagined exclusive ethnic groups. The networks of “our people abroad” are often in reality much wider and complex than exclusive ethno-national networks. Although ethnically framed diaspora networks are without a doubt present and influential ways of networking, they are certainly not the only ones.
2. The complexity of the “ethnic structure” of prewar former Yugoslavia makes the very issue of “origin” and “coming from” equally complex for migrants. This is often evident in the example of people who “ethnically” self-identify with another former Yugoslav ethnic group, rather than the “titular” nation in the nation-state of their birth and pre-migration residence. To delimit research based on ethnicity excludes and fails to regard the experiences of people who originate from the same area but do not identify with the dominant majority. Delimiting research based on territories of origin in terms of recognized states fails to consider the likely possibility that for many people, belonging to an ethnic group” trumps belonging to the land of birth or origin.
3. Migration paths of different types of migrants, and in particular conflict migrants from the region, are complex in the sense that many people do not simply migrate from the so-called “homeland” to their “final destination”, but go through different residences in and outside the borders of former Yugoslavia. Work migrants and undocumented migrants often also “try their luck” in more than one of the receiving “Western” societies and reside in several places for shorter or longer duration. Due to these patterns of movement, as well as other reasons, it is necessary to adopt the so-called transnational lens in migration research.¹

¹ The main idea is to pay attention to connections and practices that transcend national space as a reference point for activities and identities. Alejandro Portes (2010, 1531) stresses “the need to examine the relations between migration and change under a transnational lens because of the in-

In the remaining sections of the article, I present examples from my research that illustrate and support the main reasons enumerated above, as well as some secondary reasons for rethinking common approaches to migration research.

During research for my doctoral thesis at the University of Oslo, between years 2011 and 2014, I focused on discourses of identity and belonging among migrants. In popular debates about immigration, powerful distinctions are often drawn between “immigrants” and “natives”.² Similarly, this “non-native” population is often divided into ethnic or national groups. The process of designing and delimiting my research led to the posing of multiple critical questions, not least how to even name my research, in terms of the areas and groups in focus. When I chronologically delimited my research to conflict migrants that escaped the wars of the early 1990s (1991-1995 timeline), this left me with a “territorial” focus on refugees from Bosnia-Herzegovina and Croatia, from two wars that took place during that time period.³ Even in academic circles, I was often asked “which ones” of “them” (ethno-national groups) do I want to interview- whether “Serbs”, “Croats”, “Bosniaks”, “mixed” people or some other pre-defined “group” members. Nevertheless I saw “ethnic origin”, belonging and identity of potential interlocutors as very complex issues. Ethnic, national, ethno-religious, regional, class, or any other identifications available, are overlapping and thus create complex networks of identity categories, in which people cannot ever be permanently placed.

What about considering territories of migrants’ origin as pre-conceived parameters for choosing interlocutors? “Coming from” somewhere is another problematic issue, that does not involve a simple or clear answer. This supposition is supported through many examples in the study. People answer the question “where are you from” in many different ways depending on the context, and responses are frequently multiple: listing all of the places that one – in some way – “belongs”. In addition to living in different countries during the war, many young people who grew up in Norway lived, worked and/or studied outside of Norway. Countries where my interlocutors lived before or during war, besides Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia include Sweden, Italy, Pakistan and Iraq. Some of the other countries they lived in after the war include Australia, Bulgaria, the UK and the USA.⁴ This makes the sample truly international and transnational, and calls for a truly transnational perspective in the research of migrants.

creasing boundedness of the global system.” Steven Vertovec (2004, 3) defines transnationalism “as set of sustained long-distance, border-crossing connections.”

² Terms such as “immigrants” and “natives” are used for the sake of referring to the dominant discourses that use and reify these constructs. However, I find them very problematic if they are ‘essentialized’ and taken for granted.

³ A short war in Slovenia in 1991 also happened within this time period, however Norway does not have in any way significant number of migrants from Slovenia, and virtually none of them were conflict refugees. Conflicts in Kosovo and Macedonia escalated some years after 1995.

⁴ I could not exclude the importance of such experiences for the sake of the wider picture and comparison, and in order to hear their versions and understandings and interpretations of their

While focusing on the “receiving society” itself, I was also not sure how to avoid methodological nationalism. In migration studies one must carefully consider the rules of the states that act as receiving units, the laws that influence people’s lives and determine whether or not they are allowed to settle in these geographical units defined as nation states. The real lives of real people depend on what we might call “Norwegian society”: that “unit” and “power” that gets to decide if they are allowed to enter and consequently settle somewhere. It is to a certain extent presupposed in my research by both myself and participants in the study, that there is a specific and distinct “Norway” and “Norwegian society” in particular as juxtaposed to societies “back home”. This juxtaposition triggers relevant narratives that are of outmost interest to this research. I do thereby in a certain sense take nation-states as units for definition of research, but consciously avoid them as immutable units of analysis. Equating society with nation-states and presupposing the container model of society is one thing. However, using some territorially limited areas as a way of focusing research and selecting a case study is a completely different matter, in particular when the goal of the research is to see how societies and nation states are constructed in the discourses of people. The project is thus only conditionally labeled as research on “Norway” as a field of study.

As most of the research was conducted in the capital city of Oslo, why not label this fieldwork as simply Oslo-based, instead of Norway-based, since it is certainly true that one cannot generalize from Oslo to Norway, and that Norway itself is a heterogeneous and diverse country with many different aspects and “societies” within? Although this complexity is a fact, there are good reasons for labeling this study as research on “migrants in Norway”. The reason for this lies in individual migration patterns and experiences of the migrants in focus. Namely, the majority of the people I ended up meeting and talking to, who currently live in Oslo, actually lived all over Norway when they moved there in the 1990s. I tried to use the concept of nation-states, both existing and former ones, simply in the sense of geographic areas, as concepts that help me define the scope of my research and choose informants, rather than assuming them as natural and “real” entities with “real” characteristics.

The complexities of “belonging” and “coming from”

The following excerpt from the conversation with interlocutor P12 talks how the interlocutor discusses difference between ethnic origin and nationality.

I: Can you say: “I am a Norwegian?”

P 12: I can. You can say it to the Norwegians. Norwegian nationality, like in such and such sense, it is stated in your passport, that is one thing, and ethnic, ethnic origin... Well it means, in terms

identities, “life in Norway”, former Yugoslavs in Norway, and other important interests of this study.

of how statistics are kept, ethnic origin means like, there are, this and this many people that have an origin, um, parents that were, that had origin from, a certain country! They cannot get into that, whether one originates, from the Illyrians, or Albanians or Turks or... it is impossible!

P 12 considers that debates about one's nationality should be simplified by people being able to relate to the civic nationality of the society whose "passport" they hold – meaning their country of citizenship – without entering into a debate about their ethnic origin. In his view, it is impossible for statisticians to define and "measure" Norwegianness in any other way, as the ethnic origin of people is too complex to be considered. What he imagines as nationality trumps ethnicity. However, this proposed identification is explicitly related to some types of official documents, while in everyday life people feel and get signaled that they do not or cannot belong "ethnically", whether they hold a certain citizenship or not. This takes "belongingness" from a level of individual self-identification, feelings and choices to the level of collective identities, to forming and imagining in and outgroups, and possible "othering" that often implies something essentially evaluative, negative and often even hostile.

The seemingly simple question of "where one comes from" reveals itself as even more complicated, problematic and unclear than people usually would assume. Not only do many people find it personally difficult to come up with a simple answer, but those answers that are deemed "inappropriate", inaccurate or incomplete very often get followed by the infamous "no, but where do you really come from". For example, at one point of the interview, Interlocutor P4 explicitly states that he does not have a homeland, since he identifies as a Serb from Croatia. However, he follows the statement about not having a homeland with some corrections: First he immediately rephrases the original statement in terms of sport being his homeland: "Ustvari, sport mi je domovina" ("In fact, sport is my homeland"). His reactions to sporting events between different national team are for him emotional evidence of his belonging. The other way he explains and somewhat corrects his initial negation of belonging is by talking about his "birthplace" in terms of the village and region he comes from, a place in which he does feel he belongs and that can be considered his homeland in the sense of "rodna zemlja", which literally translates as "the land of birth". It can signify an area or a place that one comes from, as well as homeland in terms of a country. Due to negative and traumatic personal experiences and memories from the war, as well as strong and developed nation-thinking, P4 explicitly states that his "rodna zemlja" is his village in Croatia, as well as the region of Dalmatia, but not the state of Croatia. He says it explicitly when asked what he considers his homeland: "Nikad država Hrvatska" ("Never the state of Croatia.) Belonging to the ethnic group of "the Serbs" is something salient that he subscribes to and reconfirms in numerous statement. In this way P4, who originally comes from the territory of Croatia, implies that he does not prioritize his country of origin when choosing "belonging" in a group. Ethnic origin overrides geographic origin in this case. Although P4 feels very connected to the particular region of Croatia where he was born, and visits the region as much as he can, the political entity or

the national state of Croatia for him is not something he can form an emotional bond with. He sees ethnicity as crucially defined by: “Language, history, common experience. What that group went through together, which path”. The path that a group “went through” is a spatial metaphor (signifying moving through space) that the interlocutor uses for what essentially is imagined as a temporal process. This was also one of repeated occasions interlocutors stressed that concepts such as “nation” and “nationalism” mean something different “here” (the host society) than “there” (the sending societies).

Geographic origin and citizenship therefore do not directly correspond with self-envisioned and self-ascribed ethnicity or nationality. P8, another self-identified Serb among the interlocutors was born and partially raised in the territory of Bosnia and Herzegovina, and he has never lived in Serbia. Right after he was asked what he thinks identity is, he chose for himself the ethno-nationally framed identification of “a Serb”. He explained this by stressing the importance of his ethno-national identity in negotiations and presentations of the self “abroad”, where he lives. He relates to his, as he calls it, national identity, in particular due to the fact that he lives abroad. In his words, “when you are abroad, that actually becomes your middle name”. He explicitly ranks this identification, in terms of importance, right after one’s family name, as something that characterizes one’s belonging. Although coming from Bosnia and Herzegovina, he reports not identifying as a “Bosnian”, but a “Serb”, which is explained as contingent on the way he feels that the particular identity-label (Bosnian) is perceived in Norway- as identical with Bosniak or Bosnian Muslim. P8 expressed his wish not to be mistaken for a non-Serb, as presented in this excerpt from our conversation, where he discursively subscribes to an ethno-centric understanding; whereby his ethnic identity “overrides” or “trumps” identification with his country of origin:

P8: Um, then again in Norway, in Norway the nation is equal to statehood, therefore, if you say, um [laughs], if you identify based on citizenship, immediately you are um, they put you in that category also according to nationality. And then, I mean, you can explain that to someone who knows what the situation is like down there, but, for those that don't know, it is very complicated, so it is easier to say, when someone asks where you come from, to say: Croatia, or Serbia, or Bosnia, yup.

I: And what is it that you say?

P8: From, Serbia.

P8 contrasts how for “us”⁵, certain labels for collective identities have bases in regional belonging and they are not related to ethnicity, while for “them” (in this context, most people in Norway) those same labels can be “misinterpreted” to signal ethnic belonging. By explaining this difference between how “Bosnian” is perceived “here” and “there”, P8 indirectly states his reasons for presenting himself

⁵ In this context the constructed ingroup is “us” from the region, although earlier he explicitly refers to “us the Serbs”.

as coming from Serbia. This, however, is a country he technically does not come from, and a place where he stayed only very shortly: in the period of transition from warring Bosnia to Norway, where his family found refuge and settled permanently.

In addition to ethno-national affiliations and reasons for “otherings”, people can “other” their supposed “co-ethnics” from other regions or states. In that sense, many mentioned division into “Bosnians” and “Herzegovinians” as an important difference and a reason to other and exclude that has no connection with ethnicity but the area of origin. But even more often in my research interlocutors mentioned prejudices between people from Bosnia proper and Bosniaks from the Sandžak region in Serbia, a point of division and contestation between “Bosnianness” and/or “Bosniakness”. Interlocutor P3, referring to this relation, stated:

For example in Bosnia, for many people, a lot of people come from Sandžak, from Serbia they come to Bosnia, they come to Sarajevo. However they love, it means, they they love and say for themselves: “We are Bosniaks.” And they are so, like, proud and they love, for example like, us, the Bosnians who are Muslims. While for example, eh, it is completely the opposite situation, vice versa, it is. For example, the same example of the woman I told you about, who comes from, like that from Sandžak, and when she comes to Sarajevo, it is like: “How is it that you talk?!” And it makes no difference that she has like, a Muslim name and all that, but she speaks in an ekavian dialect, they like, then they don’t like her. Of course, for example, she even tells me, she says, we are in a taxi now, and the guy asks: “How come you talk like that, where are you from? In fact, she said “Sandžak (person)”, and the guy said: “Oh no, like, how much I hate, like, I hate Sandžak people more then the Serbs”, the taxi driver said. And like, where he was, he pulled over, and he said: “Go on, get out!” Like, out of the car.

There are various reported reasons and motives that people (typically self-described Bosniaks from Bosnia Hercegovina proper) list for contesting the “Bosnianness” of Sandžak people, relating to the “rural” stigma that the region bears and the strong inter-group prejudices of Sandžak as backwards. It can refer to their perceived “Serbian” accents, or the fact that they are labeled as “clannish”, or simply that “they are coming” to “us”, to the place where “we” already are, the place where “we” claim “roots” and a longer connection than the newcomers. A similar bias can be detected in Belgrade and Zagreb and some other regional centers like Novi Sad, in relation to newcomers, very often “Herzegovinians” of Serbian and Croatian origin, “Montenegrins”, and many other groups constructed regionally, or in other ways. P3’s division between “us”, as “Muslims that are from Bosnia”, and “them”, as Muslims from Sandžak, implies “othering” “them” as non-Bosnian, disregarding the fact that they consider themselves Bosniaks and Muslims. “Home-grown” divisions and exclusionary practices get transplanted transnationally.

Several of the interlocutors argue that nationality in the sense of state of origin should override ethnicity. P7, for example, a self-identified Bosnian and a re-

ligious Muslim, contests the self-identification of Bosniaks or Muslims from the Sandžak region in Serbia as “Bosnians”, or comparably, the fact that Serbs from outside of Serbia identify as “Serbs” instead of “Croats”.⁶

After all the violence and conflicts in former Yugoslavia, many “outsiders” get surprised to discover that it is not at all unusual and unthinkable for people from the region who live abroad to use the term “naši ljudi”, (“our people”) or simply “naši” (ours), a more inclusive term than might be assumed for the region. Namely, many people imply all ethnic groups from former Yugoslavia when saying they have “our” friends, but most often referring to those that share a common first language. This “insiderhood” is of course contextual and easily challenged, due mostly to the recent conflicts. As any other constructed category of inclusion, the term can be used in different ways, by different people, in different contexts. Sometimes even the people who in many occasions actively subscribe to one of the “competing” ethno-nationalisms of the regions (whether implicitly or explicitly) use this inclusive signifier in other, less contentious occasions. If inclusive, it tends to be devoid of emotional content or identification that would make it unusual to include members of groups that can otherwise be considered to be “others”. “Naši” is therefore not a fixed term and a clear category; it is a situational label that for the same person may mean different things in different moments or contexts. The use of the discursive labels “they” or “them” to denote certain “others” and imply exclusion, is also shifting and contextual. The conversations I took part in, both the official structured ones, as well as the random ones that happen in everyday life, confirmed that many people of different former Yugoslav origins tend to bond and network abroad as “our” people, speaking “our” language and knowing “our” culture. I followed in particular the way interlocutors used this term in interviews, and on occasions I explicitly posed a question regarding what they mean by it, whom they include and exclude from this signifier, and what it means to them.

P10, as a child from what he describes as a “mixed marriage”, has very personal reasons for the inclusive use of the term “our people”, not only “here” in the Norwegian immigration setting, but in general.

And me in particular, I have family from all the parts, those, I mean, both Croatia and Serbia, and Bosnia, so that, also Montenegro, so that I really, like... regard them as our people, cause, they are mine, in a way.

P6 explained the term “our people” as a term used differently “here” (the receiving society or “Norway”) and “there” (former Yugoslavia):

...here, our people are, um, well I don’t know, almost everyone from, former Yugoslavia, is more “ours”. While down there, it is divided into nationalities. Say here, if you would see someone, don’t know, and there are otherwise no problems, and if you see someone who

speaks ours, you know: “Hey, what’s up with you, what is happening?” Get it, because there are not many of them. But down there, people don’t know, like down there, you ask who and what they are before you, you know...

P6 thus contrasts the situation “here”, where one could consider anyone with a common native language “our” and probably approach people whom one hears speaking “ours” and ask them “what is up”, to a situation in the sending societies, “down there”. “There”, he considers that people first find out and ask about other people’s nationality and ethnic belonging before getting friendly in any way. “Down there”, people assume different and exclusive interpretations of who is with “us” and who is with “them”. One reason he offers to explain this discrepancy is the fact that “here” the people who speak “our” language are a minority, and find solidarity in the fact that they understand each other.

But what happens when some “delicate” or “sensitive topics” come out? P2 stated that conflict situations are reduced and avoided by the fact that people have only superficial level friendships with those “others” among “our people”. As he puts it, the interaction tends to go this way: “Bez ulaženja u diskusije. To se izbjegava, po svaku cenu” (“Without entering into discussion. That is avoided at all costs”). What he means is that people avoid what he, and many others, label as “zapaljive teme” (literally “flammable topics”), as these topics can “ignite” the emotions and disagreement. P2 believes that the “situation” among people of different ethnic origins “here” in the diaspora context can best be explained by saying: “Nema puno konflikta, ali nema puno ni kontakta” (“There is not much conflict, but there is not much contact either.”) He believes that the contacts that exist are largely superficial, due to strained inter-ethnic relations “there”, “back home”.

Discourses that include and exclude “others” from the constructed groups of us are in a salient way based on nationality, ethnicity and region of origin. However, nation and ethnicity are not the only bases for the construction of sameness and difference, and we cannot simply focus research on those parameters, in such way still adhering to methodological nationalisms and groupism. Among the other salient ways in which people include and exclude others, I identified six main distinctions that people in the study used to construct “sameness” and “difference”. Some of these are linguistically based and argued. Others relate to experiential⁷ sameness and difference (for example “migrants” versus “non-migrants”, “here” and “there”). This includes the relation to “Norwegianness” on the one hand, and to people “back home” on the other. In addition, the salient divisions were “generational” sameness and difference, regionally defined sameness and difference, and class or status-based divisions, among others. We can see people using many different identifications in different contexts and moments.

⁷ According to Anna De Fina (2003,1) migration is both a social phenomenon and a personal experience. Commonalities people who go through that kind of experience, despite profound differences in motivation, background, origins, routes, etc., constitute a firm basis for understanding and solidarity (ibid).

Conclusion: What can we research on and how?

Even though I avoided taking nation-states as units of analysis, I use them to delimit the focus of the research. In reaction to the warnings of methodological nationalism, the best thing that could have been done in this particular research would have been to include all sorts of cross-border relationships and several “nation states” in this research, both former and currently existing states. To a certain extent, this would help to go beyond the study of migrations based on ethno-national classifications alone.⁸ I do, however, avoid “ethnically” defining the research by declining to focus on any one ethnic group in particular. In relation to this I find Brubaker’s (2004) critique of “groupist thinking” in the social sciences and the epistemological and empirical shortcomings of that frame (Brubaker 2004) quite convincing and useful. I also agree with his reasoning that ethnic “groups”, while certainly not real entities, should not be understood as entirely imagined and constructed ideas either. Wimmer and Glick-Schiller (2003, 576) formulate a similar point: “In studying migration, the challenge is to avoid both extreme fluidism and the bounds of nationalist thought.”

As mentioned earlier, Wimmer and Glick-Schiller consider that methodological nationalism reinforces the identification that many scholars maintain with their own nation-states. However, my view is that the act of researching identity and belonging can also lead a scholar to deconstruct any personal connection with the nation state. Furthermore, the two authors concede (2003: 59) that they are unable to offer a set of analytical tools that would help overcome the challenge of methodological nationalism. What would be required are tools and analytical concepts not colored by the self-evidence of a world ordered into nation states. They suggest a transnational perspective on migration, and note “[r]ather than a recent offspring of globalisation, transnationalism appears as a constant of modern life, hidden from the view that was captured by methodological nationalism” (ibid, 59). Hannerz, in an interview with Rantanen (2007) refers to how Beck has criticized what he describes as ‘methodological nationalism’ in many social sciences. Yet Hannerz finds that methodological nationalism never really existed in anthropology to the same extent as in the other social sciences, due to the flexibility in anthropological conceptualizations. As I tend to agree with this, it was one of several reasons to “methodologically” relate to anthropology more than other disciplines in this interdisciplinary study. As much as asking how justifiable it is to keep taking nation states, “societies” and “ethnic groups” as units of analysis in social and migration studies, it is also worth looking into the concept of super-diversity as a guideline for defining the main focus group of this research. Super-diversity denotes internal diversification and complexity within diverse groups (Vertovec 2007, 2013). This is an important issue that I however could not deal with in this particular article.

⁸ As noted already, people included in research are also people who lived, or even grew up in other countries than just the country of origin and Norway. Deciding to exclude them from the research for these reasons, and to look for only «clear-cut» cases, would have been methodological nationalism.

For all the concerns, reasons and examples listed throughout this article, I argue it is necessary for the researchers interested in migration of any types of migrants, from any of the former Yugoslav republics to be well aware of and critically oriented to the exclusive and essentializing criteria that gets used when defining a field of research. Although focusing on “former Yugoslavia” as a strictly defined field of interest would be another trap of methodological nationalism, I found that such a focus is nevertheless both wider and deeper than a focus on particular successor states, and offers a better insight into the phenomena of both pre and post-Yugoslav migration.

In terms of the focus on receiving societies, most European national myths have at their core discourses on a common past, origin, “blood” and history. Imaginings of ethno-national homogeneity play a significant role in such myths. One of the clearest things that any researcher dealing with contemporary migration in European societies can observe is that “prophecies” about the demise of the nation state, ethno-nationalism and its power, are not enough recognized in everyday life and vernacular discourses.⁹ The international order is still clearly based on the nation-state model, and not only that: If we approach this issue from the bottom-up level, the ethno-national model of belonging still seems to be the dominant way most people conceive their own social identities and the social identities of others. As Calhoun (2007) puts it, nations matter. However, describing and analyzing this fact is one thing, and blindly accepting nationalist divisions as “natural” is a whole other thing. Contemporary research on European migration should not be framed as research on something widely perceived as an anomaly- someone living where one does not “really” come from. The rules of sedentariness, ethno-nationalism and “blood and soil ideologies” are a fertile research field as long as they are taken as topics of research and not adopted as ideologies and worldviews, or do not silently and secretly guide the research. From many scholars interested in diaspora we have learned how migrants can often reproduce nationalist ideologies. As Thomas Hylland Eriksen (2010, 160) puts it: “In many instances transmigrants are acting in ways that reinforce but reconfigure the institutions and nationalist ideologies of migrant-sending countries.” True enough: but that is yet another reason why researchers should avoid reinforcing those ideologies.

Concrete examples from my research were brought forward here to illustrate why in this case research could not “neatly” be divided according to the country of origin or according to ascriptions and self-identifications of ethnicity. I am confident that in any other case study similar or different examples could be found that prove why methodological nationalism and groupism have to be overcome. The best way I found so far to “fight” these traps is constant critical reflection and self-reflection throughout all stages of research: Research design, material collection,

⁹ Wimmer and Glick-Schiller (2002, 322) refer to two waves of transnationalism studies that spoke of globalization in terms of epochal turn, from the historical period where our units of analysis were bounded, to the world of hybridity and complexity due to increase in trans-border activity, which was presupposed to signal the demise of the nation-state as both the center of power and as a potent source of identity politics.

analysis, conclusions. To fight for a better world without “othering” and discrimination, just like any private person should be aware that we all have biases and prejudices, but be constantly on alert to catch, reflect on and fight their own, a researcher should be on alert about the terms she or he uses and defines, and ideologies he or she might reproduce. Constant self-reflection and reflection on all parts of the research is needed not to fall completely into named traps, or at least as a ladder to try to climb out of those traps. Each sentence we write and utter should ideally be read and re-read through this reflexive lens. Treating nation and ethnicity as a powerful discourse, but not a real thing, is an important tool and weapon in that fight. Using and analyzing the words and concepts without taking them for granted is desirable.

Bibliography

- Bauböck, Rainer and Thomas Faist, eds. 2010. *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beck, Ulrich. 2005. *Power in the Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Calhoun, Craig. 2007. “Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream.” *India International Centre Quarterly* 34/1: 32-41.
- De Fina, Anna. 2003. *Identity in Narrative. A Study of Immigrant Discourse*. Philadelphia: John Benjamins.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2010. *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press.
- Glick Schiller, Nina. 2010. “A Global Perspective on Transnational Migration.” In *Transnationalism and Diaspora*, eds. Thomas Faist and Rainer Bauböck, 109-129. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Martins, Herminio. 1974. “Time and Theory in Sociology”. In *Approaches to Sociology*, ed. John Rex, 246-294. London: Routledge and Kegan Paul.
- Portes, Alejandro. 2010. “Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36/10: 1537-1563.
- Rantanen, Terhi. 2007. “A Transnational Cosmopolitan: An Interview with Ulf Hannerz.” *Global Media and Communication* 3/11: 11-27.
- Vertovec, Steven. 2004. “Trends and impacts of transnationalism.” In *Centre on Migration, Policy and Society Working Paper* 3. Oxford: University of Oxford.
- Vertovec, Steven. 2007. “Super-diversity and its implications.” *Ethnic and Racial Studies* 30/6: 1024-1054.

Wimmer, Andreas and Nina Glick-Schiller. 2002. "Methodological Nationalism and Beyond: Nation–State Building, Migration and the Social Sciences." *Global Networks* 2/4: 301-334.

Wimmer, Andreas and Nina Glick-Schiller. 2003. "Methodological nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology." *International Migration Review* 37/3: 576-610

Internet sources

Merriam Webster, "Reifying." merriam-webster.com.

<http://www.merriam-webster.com/dictionary/reify> (accessed June 21, 2015).

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Marina Martynova

Institute of Ethnology and Anthropology N. N. Miklukho-Maklai,
Russian Academy of Sciences, Moscow
martynova@iea.ras.ru

Migrants in Moscow: the Everyday Life of a City as a Cultural Dialogue¹

In last two decades Russia and especially its capital Moscow has become one of the leaders of the global migration processes. Many jobs in the consumer services are occupied by recent immigrants. Ethnic Russians remain the predominant group, forming almost 91.6 per cent of the permanent population, but when measured numerically, other ethnic groups number more than 2 million people in the city. Ethnically non-Russian population has increased significantly. More and more people with different cultural backgrounds are becoming new Moscow inhabitants. Paper represents a study of the demographic and cultural processes that are taking place in the city of Moscow and in the Province of the same name during the last two decades. The author speaks about the influence and introduction of new folk cultures and traditions into Moscow community. The paper also pays attention to the process of social and cultural migrants' integration from the point of view of major Moscow indigenous population. The problems related to development of cultures are resolved in different ways. A quite new phenomenon for Russia is an association of the particular ethnic group members in ethnic-cultural organizations striving for the development and propagation of cultural and religious traditions of their people. Young people are being actively involved in this process attending special non-Russian language schools. The Moscow City Government runs a goal-oriented policy in support of development of different cultures.

Key words: migration, migrants, cultural integration, multiculturalism, Moscow, everyday life.

Мигранти у Москви: свакодневица града као културни дијалог

Русија и њен главни град Москва су последње две деценије постали међу лидерима у глобалним миграцијским процесима. Многе послове из области потрошачких услуга обављају рецентни мигранти. Етнички Руси и даље представљају доминантну групу, чинећи готово 91,6 посто сталног становништва, али када се погледају апсолутне бројке, друге етничке групе броје преко два милиона људи у граду. Етничко неруско становништво се значајно увећало, а све више људи различитих културних наслеђа постају нови становници Москве. Овај чланак представља истраживање демографских и културних процеса који се дешавају у граду Москви и Московској области током последње две деценије, у којем се говори о утицају и увођењу нових народних култура

¹ The research was supported by Russian Science Foundation, grant № 14-18-03090.

и традиција у градску заједницу. Такође се обраћа пажња на процесе социјалне и културне интеграције миграната из визуре већинског домаћег становништва Москве. Проблеми повезани са развојем култура разрешавају се на различите начине. Прилично нов феномен у Русији представља удруживање чланова појединих етничких група у етничке и културне организације које настоје да развијају и промовишу културне и религијске традиције свога народа. Млади људи се активно укључују у овај процес и похађањем посебних школа за учење неруских језика. Градске власти Москве воде циљану политику као подршку развоју различитих култура.

Кључне речи: миграције, мигранти, културна интеграција, мултикултурализам, Москва, свакодневни живот.

Sustainable development and cultural diversity

The conception of sustainable development is known to include three mutually related components, those being ecological, social, and economical ones. The social component of the sustainability of development is directed at the maintenance of the stability of the existent social and cultural systems and the reduction of the number of destructive conflicts between people. This includes also its being aimed at maintaining the cultural capital and diversity. Speaking here, I would like to call your attention to the aspect of cultural diversity as a problem pertaining to the society's integration. We often heard during the last several decades that the process of universal globalization, together with historical and technical progress, results in the leveling of ethnic traditions and a sort of automatic cultural integration of the society. However, both on regional and national scale, polyculturality and polyethnicity are by no means diminishing, but rather even growing (as a result of migrations, for example). There are only some ten monoethnic states in the world, with about 0.5 percent of the Earth's population dwelling in them. Polyethnic, polycultural states, multiconfessional societies, multiculturalism are a rule, not an exception. Of course, culture is not something static: the process of different cultures' mutual enrichment, their hybridity, and their integration or assimilation has been evident throughout the whole history of the mankind. But cultural diversity exists, and has negative effect as well as positive, because it often acts as a disintegrating and conflictogenic factor. The standards of international law give material importance to the rights of minorities and to guaranteeing their cultural and language needs, bringing those into correlation with the individual rights.

So, is the ethnocultural diversity of the world, or of a certain regions "something good" or "something bad"? You know that there is no general consensus on that score. Each of the options has its supporters both among individual politicians and among entire state systems. My aim is mostly not to support this or that proposition, but rather to emphasize the existence of multiple key factors that can help both build and level the differences in the society.

I would turn your attention to the evolution and transformation of traditional culture in the modern world in general and in nowadays' Russia especially, focusing on a single aspect of the problem, being the phenomenon of people living their everyday lives in a dialogue between various cultural traditions in a large city.

The ongoing changes in the world are so radical that the everyday life, previously understood as one of the most conservative areas of human activity, is now experiencing the results of global cultural shifts.

There are currently many factors that make the area of everyday life an object of our great attention. The place of everyday life in the system of values is now different. The whole tradition of European rationalism tends to move the world of human's ordinary, day-to-day existence to the background of the hierarchy of values. Modern philosophy's and sociology's recognition of everyday life as a special, meaningful realm discovers social and ethic dimensions in it. More and more often do we encounter the idea of necessity to protect the people's everyday life and to take it into account in the politicians' utterances. Everyday life is gradually starting to be recognized as something of importance.

Cultural differences at the age of migration movements are being played up and accentuated in every way. Across the geographic spectrum, people are now turning to understanding their ethnic and cultural identity as a way of self-mobilization in the struggle for their social, political and economic interests. A most important circumstance that differentiates the social space and stimulates the creation of one's own world in the face of foreign and unfamiliar is the opposition between the "trivial" and the "odd". In addition to attracting our attention to the strangers' habits and manners, it also actualizes our own everyday life and creates incentives for our reflection on it. To my mind, many modern realities make it important to study everyday culture. One of the considerable reasons is the growing intensity of the innovations' penetrating into the habitual, everyday life. These innovations are caused not only by technological progress, but also by the ever-increasing population mixing.

I would like to note that if during the early 1980s it was still difficult to mark any significant influence of the migrants on the everyday culture of the Muscovites, nowadays such influence is an accomplished fact.

New folk cultures and traditions in Moscow

In last two decades Russia and especially its capital Moscow has become one of the leaders of the global migration processes. Many jobs in the consumer services are occupied by recent immigrants. Ethnic Russians remain the predominant group, forming almost 91.6 per cent of the permanent population, but when measured numerically, other ethnic groups number more than 2 million people in the city (Russian census 2010). Ethnically non-Russian population has increased significantly. More and more people with different cultural backgrounds are becoming new Moscow inhabitants. My paper represents a study of the demographic and cultural processes that are taking place in the city of Moscow and in the Province of the same name during the last two decades. I shall speak about the influence and introduction of new folk cultures and traditions into Moscow community. The paper also pays attention to the process of social and cultural migrants' integration from the point of view of major Moscow indigenous population. The problems related to

development of cultures are resolved in different ways. A quite new phenomenon for Russia is an association of the particular ethnic group members in ethnic-cultural organizations striving for the development and propagation of cultural and religious traditions of their people. Young people are being actively involved in this process attending special non-Russian language schools. The Moscow City Government runs a goal-oriented policy in support of development of different cultures.

Moscow is Russia's most dynamically changing region. Migration lists among the most important changes in the social area there. Moscow is a traditional center of attraction for *migration currents*. In the mid-1990s, every fifth inhabitant of Moscow had been born somewhere outside the city. However, in the 1990s and 2000s the geography of migrations has changed significantly. Migrations to Moscow are always selective in the sense that the city "selects" certain groups of the population depending on their age properties, sex, standard of education, family status, income levels, occupation, etc. The structure of migrants is crucially dependent on their motivations. Before the 1990's people were going to Moscow to find a more interesting job or to study there, and a characteristic feature of the migrants' composition was therefore a high percentage of young people.

Another characteristic trait of the migrations to Moscow was the inflow of people there from the Central Region of the Russian Federation, although it was already in the late 1970's and early 1980's that the composition of migrants began to change distinctly due to migrant arrivals from the Union Republics of the USSR.

In the Soviet period the people coming to Moscow to settle here were mostly natives of the larger cities of the Soviet Union, skilled workers and experts with rather high standard of education while lately in connection with the drastically worsened economic situation in the newly independent neighbor countries and in a number of the regions of Russia, Moscow began drawing to itself people of most diverse occupations and pursuits from very different spots of the post-Soviet space.

In the 1990's the motives for migration changed with an inevitable alteration in the migrants' structure. The wholesome country disintegrated and in the period of transition the political and economic situation in many regions of the former Soviet Union aggravated drastically. The motivations and goals of immigrants coming to Moscow have changed, as educational and cultural motivations have given place to economic motivations stimulating new flows of labor migrants.

In the first place migrations of middle-age people (aged 29 to 40) grew predominant with a significant increase in the numbers of migrants of senior ages. Whole families began moving to Moscow, with children appearing among the migrants. The geography of migration connections underwent alteration too. The 1990's were marked with a noticeable downtrend in the population exchanges between the towns of the Moscow Province and the other regions of Russia as well as with an increase in migrations outgoing from the countries of the Commonwealth of the Independent States (CIS). Among the inside Russia migrations predominate inhabitants of the Central Region, the North Caucasian Region and the West-Siberian. As to the former Union Republics an important role in the growth of the population

of Moscow is played by the inflow of migrants from Central Asia, Ukraine, Georgia, Armenia and Azerbaijan.

However, in 2000's there is a sharp increase in labor migrations mostly from the Middle Asia which were extremely labor-excessive even in the Soviet times. Their labor excessiveness is increasing rapidly due to the huge proportion of children in their modern populations.

So what impact did the migration processes have on the everyday culture of the Muscovites? I would like to give several examples of cultural innovations appearing in Moscow.

One of the indicating aspects of the cultural processes taking place in Russia is the introduction of foodstuffs and public catering forms in Moscow that previously could rarely be encountered in the region. The emergence of numerous and stable diasporas in Moscow created the need for their members to reproduce their habitual ways of life there, which also includes their eating habits. For example, since many migrants work at the marketplaces, various Central Asian tearooms (*chaikhonas*), Chinese cafes and so on, focused on immigrants as their main customer group, started to appear at the marketplaces in the city.

The Tajik and Uzbek bakeries (*nonvoykhonas*), baking flatbreads according to traditional Central Asian recipes, could be cited as another interesting example since they started to appear at Moscow's marketplaces during the last several years. Ceramic *tandoors* or flatbread baking ovens for them were brought specially for that purpose from the Central Asia. Such bakeries are usually operated by three persons, the chief baker and his two assistants. However, they do not meet the traditional standards of baking methods and technologies completely. The flatbreads that they produce are considerably smaller than the traditional ones, less varied in form and dough type, and so on. It can be that they are somewhat adapted to the Muscovites' tastes, because, actually, those who buy them are not only Central Asian people but also, and perhaps even more often, native inhabitants of the city. This, in its turn, makes changes in the native Muscovites' diet, because they prefer flatbreads to their traditional rye or yeast wheaten breads.

There are now many restaurants in Moscow that feature Oriental or otherwise ethnic flavor, such as "Hojjah Nasreddin in Khiva", named after a popular Turkic folklore character, or "The Korchma" (Ukrainian for "Tavern", serving Ukrainian food). Another example could be the former "Fisherman's Hut" not far from where I live, that has been serving various fish courses for many years, but now is reshaped as an Azerbaijani cuisine restaurant "The Aubergine". Ethnic foods in the city's streets are another new phenomenon in the Muscovites' life. The fast food industry, previously consisting of snack bars serving patties and *pelmeni* meat dumplings, now includes not just McDonalds but also pizzerias and doner kebab booths.

Acculturation is a two-way process. Native Muscovites, too, adopt many customs introduced by the immigrants. Formerly, a rare Muscovite would buy ramsons, or wild garlic, from a marketplace, but now they are often cultivated at the kitchen gardens. Korean pickled vegetables and salads are produced extensively,

and sold at virtually every marketplace or food store, which means that the vast majority of those who buy them are not ethnic Koreans.

Admittedly, even since the Soviet era, foods originating from the cuisines of various ethnic groups were extensively popular in Moscow. Ukrainian *borsch*, Uzbek *pilaf*, Caucasian *shashlik* or *shish kebab*, Siberian *pelmeni* meat dumplings are known far beyond the limits of cultures that have created them. But now, even more new foods are enriching the Russians' diet.

Something new appears in other areas too. For example, a lady I know hired migrant laborers to build her country cottage and then expressed her indignation: "It's impossible to live there", she said, "instead of a Russian *izba* they've built some kind of a Caucasian *saklya*: the stairs are too steep, the rooms' layout unwonted, and so on". If one compares the living quarters of Muscovites with those of the immigrants, differences will be noticeable in certain elements of the interior, as well as in preferred colors. People coming from the Central Asia, for example, like to sleep on low bedsteads or to spread their feather beds on the floor. For tea they use drinking bowls instead of cups, while the Azerbaijanis drink from small glass tumblers without handles, called *armuds*.

A city dweller's clothes, seemingly depersonalized, in fact proves not to be quite uniform. We can often see women wearing variegated Central Asian frocks in our streets, and headscarves are something new for Russia's capital. Women who appear at Moscow's beaches and even swim in the river without removing their *hijab* clothes can shock the public as yet, but such encounters are no longer exceptional nowadays.

In many public areas, such as cafes, marketplaces, shops and the like, ethnic music can be heard, not for the purpose of creating an exotic ambience but simply because people who work here prefer music of their own. More and more often, one can hear non-Russian languages spoken in Moscow: Tajik, Ukrainian, various Caucasian languages, or Russian spoken with non-Muscovite accents.

New ways to spend one's leisure time have also appeared. The game of backgammon has become very popular. Backgammon is now played even in parks where chess and dominoes players also like to gather, and not only by immigrants but also by old-time Muscovites. As I have already said, acculturation is a two-way process. Azerbaijanis and Tajiks have learned to play dominoes in Moscow; and Tajiks also play football and engage in sports that they haven't been acquainted with before. Georgians and Chinese like to gamble, something that the Tajiks and Vietnamese do quite rarely.

Many immigrants notice that the nature of interpersonal relations is different between them and the Muscovites. A considerable part of the migrants represents Eastern, collectivist-type cultures. That is why, according to the surveys, they see Muscovites as somewhat unsociable and even cold people. For example, Armenian ladies who have recently come to Moscow told me it was confusing for them to find that other women living in the same multistoried house did not associate with them. "Back home", they told, "every morning started with drinking some

coffee together with the female neighbors”. Lack of knowledge of other people’s traditions sometimes causes misunderstanding them and creates in negative assessments of each other. For example, it is not in our custom to visit each other without first being invited, but in the Central Asia it is the new settler’s duty to visit the local dwellers in order to introduce himself or herself. Few people know that in Moscow, that is why when one of the “new Muscovites” baked a pie and rang the doorbell of her neighbors’ apartment, the reaction was one of bewilderment, to put it mildly.

The Central Asians note themselves that they behave differently when coming single or as a group: “When you’re alone, you have to pay more attention to complying with the rules of those living around you. But when there are your own people nearby, you want to boast of your independence, as well as you don’t have to fear anyone”.

The immigrants cannot help losing entire strata of their original cultures. For example, back in their countries, one’s elders’ authority is irrefutable, but in the city this is not always the case. A Muscovite teacher in a school where Afghan children study, has made an interesting observation. She notices that the gender behavior of the children is typical for their culture. The classroom is divided – spontaneously, it could seem, but in fact subconsciously – into male and female halves. Other children laugh at the Afghans’ clothing habits (their girls’ wearing trousers under their gowns, etc.). There have been cases when parents coming from the Caucasus region forbade their daughters to take part in physical education lessons because they were required to put on tight-fitting P. E. uniforms there. Girls are very embarrassed when asked to join hands with boys, and vice versa, because it is not customary in their culture.

Generally, schools can both help the children’s acculturation and, if desired, cultivate their cultural distinctness. Both trends are currently present in Moscow. The city has more than seventy schools teaching elements of ethnic cultures. There are Georgian, Armenian, Korean, Lithuanian, and many other schools. The activities of ethnic and religious associations and ethno-cultural autonomies, of which Moscow has about one hundred and fifty, contribute to the stirring up of the trend aimed at the maintenance of historical and cultural heritage, too. But the problems of the migrants’ adaptation and their integration in the city’s cultural environment are also being solved. The most efficacious and systemic methods here are the educational effects aimed at children and teenagers, for whom grasping the traditions and rules of social life in Moscow is much simpler than for the older generation of the migrants. Tasks like that are being performed both in schools and in preschool institutions that specialize in teaching Russian language to children from non-Russian immigrant families. All this provides for the dwellers of Moscow who represent various ethnic communities to choose between different models of behavior.

It should be mentioned that the Government of Moscow has developed a number of target programs aimed at the integration of all the strata of the city’s populace, which is manifested in providing for auspicious conditions for the cultur-

al development of all ethnic groups that have considerable representation in Moscow. Aiming at integration also means providing for specific interests of the members of ethno-cultural autonomies that work for supporting their corresponding languages and cultures within the city's limits. This way, the internationally recognized principle of "unity in diversity" is implemented while taking into account the specifics of Russia's capital as a polyethnic city with a strongly pronounced Russian dominant.

Perspectives of Russian identity and integration of migrants

How best to combine the idea of integration of a multiethnic society with the strategy of cultural equality? Integration, migratory and social processes in Moscow in the late 1990s and early 2000s have significantly changed the scene. Moscow witnesses the growth of discrepancies between the Muscovites of different nationalities and new groups of immigrants, including diasporas and communities not fully integrated into Muscovite society, which produces noticeable socio-cultural barriers between the long-standing Muscovites and recent immigrants. Some of the new migrants' communities tend to form closed groups based on ethnic traits as a reaction against ethnic discrimination, as the level of tolerance of cultural and religious differences has decreased, leading to a spread of xenophobia which is now approaching extremism (Martynova 2007).

These new trends decrease traditionally high levels of intercultural integration in big cities, destroying the traditional image of Muscovite identity and the values of the unified Muscovite socio-normative culture. For instance, Muscovite identity is set against the identities of ethnical minorities. The majority of "new wave" migrants have a poor knowledge of Russian, while a lot of recently arrived children do not speak Russian at all. People migrating to Russia lack a sufficient knowledge of the basics of Russian legislation, culture, history, traditions, and standards of everyday behavior, which means they are not integrated into Russian society.

According to the Decree of the President of the Russian Federation of December 19, 2012, the Strategy of the State National Politics of the Russian Federation until 2025 was approved. On August 25, 2013 the Government of the Russian Federation stipulated the federal purpose-oriented program "Enhancing the unity of the Russian nation and ethno-cultural development of the peoples of Russia" for 2014-2020. These documents put forward the following goals:

- a) enhancing pan-Russian civil consciousness and the spiritual unity of the multi-ethnic society of the Russian Federation (the Russian nation);
- b) the preservation and development of the ethno-cultural diversity of the peoples of Russia;
- c) the harmonization of national and international (interethnic) relationships;
- d) the maintenance of equal human and citizen's rights regardless of race, nationality, language, religion and other circumstances;

- e) the effective social and cultural adaptation and integration of immigrants (Martynova 2013b).

We can state that the most effective ways of adaptation and integration of immigrants into the cultural map of a city can be found in the system of education of children and teenagers who are much more sensitive to the traditions and rules of Muscovite social life. The education system plays a crucial role in promoting national self-awareness and citizens' upbringing. Contemporary educational standards provide for the spiritual and moral development of a young person who recognizes that he belongs to the Russian nation, as well as knowing the traditions of the peoples of Russia and, above all, the traditions of his own people and region. Therefore, after developing programs of education with an ethno-cultural component, Moscow teachers created a network of institutions encouraging complex linguistic and socio-cultural adaptation of migrants' children. In March 2006 the Department of Education approved the "Program of integration of foreign migrants' children into the Moscow educational environment and their socio-cultural adaptation to the conditions of the Moscow metropolis". Its recommendation was the creation of a network of Schools of the Russian Language which would develop methodological foundations for teaching Russian to students of different levels, as well as becoming integrative centers for teaching the basics of Russian legislation, culture and history, helping to shape Russian identity among recently arrived children, providing psychological support, and giving information to parents (Martynova 2013a). The use of this kind of adaptation programs is in line with international standards.

New challenges and trends have stirred up new pedagogical activities. In recent years Russian teachers have been paying ever greater attention to methods of shaping the identity of young people, their civic stance and patriotism. For instance, the Federal Institute of Education Development led by A.G. Asmolov prepared "Teaching aids on shaping the civic identity of students for teachers at various levels of general education system in the framework of social partnership between families and schools", as well as the "Program of psychological and pedagogical support for parents in relation to shaping the civic identity of students in the framework of social partnership between families and schools". The book by V.A. Tishkov, academician of the Russian Academy of Sciences, could be helpful to the teachers of social disciplines. The topic of civic identity formation among young people has been widely discussed in dissertations and scientific papers, as well as in methodological seminars and scientific conferences. In October 2012, the Public Chamber held hearings devoted to "Forms and methods of work with identities: language, education, culture".

To sum up, it should be noted that the latest research carried out by Russian sociologists shows that self-awareness as citizens of Russia among young people appears to be dominant today. Around 80-95% of young people who took part in the survey stated that they consider themselves Russians (as citizens) and feel a connection to Russia; up to 70% replied that they feel bound by close ties to other citizens of Russia. This figure is quite high considering the fact that, according to the survey conducted by the Institute of Ethnology and Anthropology, in 1992 only

a quarter of Moscow population identified themselves as Russians (Drobizheva 2009, 19).

The sociologists' research also demonstrates that Russian citizens can easily have multiple identities (interpretations of themselves). State, civic and ethnic identities can co-exist for the majority of citizens. The poll conducted in 2011 revealed an almost complete overlapping of state-civic and ethnic identities (95% and 90%) (Drobizheva 2013). Although in reality these identities are differently interpreted and understood by the respondents, it is obvious that shaping the concept of national and civic identities has become an important social factor for Russian citizens. At the same time ethnic identity has not lost its significance, it dominates to some extent national-civil identity. We would agree with the opinion that "State policy devoted to the support and development of ethno-cultural diversity must be aimed not only at strengthening citizens' ethnic self-awareness, but also at enhancing the Russian peoples' sense of inter-ethnic solidarity, at the integration of citizens of different nationalities into a unique co-citizenship, and at the formation of a unique civic identity" (Tishkov 2010, 635).

Literature

- Drobizheva, Leokadia. 2009. *Rossiyskaya identichnost v Moskve i regionah*. Moscow: Noviy hronograf.
- Drobizheva, Leokadia. 2013. *Etnichnost v sotsialno-politicheskom prostranstve Rossii*. Moscow: Institut sociologii RAN – MAKS Press.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. „Ko, gde, kako i zašto – aspekti savremenih migracija u inostranoj i domaćoj etnološkoj/antropološkoj literaturi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXII(2): 11–14.
- Hristov Petko. 2012. "Introduction". In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ed. Petko Hristov. Sofia: Paradigma.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2015. „Interdisciplinarni dijalog o proučavanju migracija.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXII(2): 507-514.
- Martynova, Marina. 2007. "Polikulturnaya Moskva i etnokulturnye aspektyi modernizatsii shkolnogo obrazovaniya". In *Molodezh Moskvyi. Adaptatsiya k mnogokulturnosti*, ed. Marina Y. Martynova. Moscow.: RUDN.
- Martynova, Marina. 2013. "Mnogokulturnost rossiyan i shkolnoe obrazovanie." *Vestnik rossiyskoy natsii* 1-2.
- Martynova, Marina. 2013a. "Shkolnoe obrazovanie i identichnost. Otechestvennyie i zarubezhnyie kontseptualnyie pedagogicheskie podhodyi k natsionalnoy (obshegosudarstvennoy) integratsii i kulturnomu mnogoobraziyu obshchestva." *Seriya Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii*, № 234.

Tishkov, Valery. 2010. *Rossiyskiy narod. Kniga dlya uchitelya*. Moscow.: Prosvet-chenie.

Sources

Returns of the Russian census of 2010. Appendix 2. Ethnic structure of the population in the regions of Russian Federation
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Власта Кокотовић Каназир

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
v.kokotovic@gi.sanu.ac.rs

Марко Филиповић

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
m.filipovic@gi.sanu.ac.rs

Ивана Магдаленић

Географски факултет – катедра за Демографију, Универзитет у Београду
in.magdalenic@gmail.com

Унутрашња мобилност становништва Србије у другој половини XX и на почетку XXI века¹

Рад третира просторну покретљивост становништва унутар Републике Србије према подацима пописа становништва од 1981. до 2011. године и годишњим подацима Републичког завода за статистику у периоду од 2002–2013. године. Циљ рада је да се утврде основне карактеристике унутрашње мобилности становништва и да се укаже на регионалне неједнакости. Анализом је утврђено да се, на простору Србије, међу општинама одвија дефинитивна и привремена миграција, као и да се током времена њени правци и интензитет мењају. Појачана покретљивост становништва изражена је ка региону Београда, као и већим регионалним центрима Новом Саду, Крагујевцу, Нишу. Може се закључити да је Србија у касној транзиционој етапи просторне мобилности становништва са израженим дневним миграцијама у већим градским подручјима, посебно у региону Београда.

Кључне речи: просторна покретљивост, пописи становништва, миграција, општине, Република Србија.

¹ Подаци и анализе спроведене у раду представљају резултате истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије – “Географија Србије” (47007).

Internal Mobility of Serbian Population in the Second Half of the 20th and the Beginning of the 21st Century

This paper tackles spatial mobility of the population in the Republic of Serbia, according to the census data from 1981 to 2011, and annual data given by The Statistical office of the Republic of Serbia from 2002-2013. The aim of this paper is to establish the basic characteristics of the inner population mobility and to point out the regional inequalities. Analysis shows that on the territory of Serbia there is inter-municipal definitive and temporary migration, and that its direction and intensity change over time. Increased population mobility can be observed towards Belgrade area, as well as other regional centers: Novi Sad, Kragujevac, Nis. The conclusion is that Serbia is in its late transition phase of spatial mobility of population, with prominent daily migrations in large city areas, especially Belgrade area.

Key words: spatial mobility, censuses of population, migration, municipalities, Republic of Serbia.

Унутрашње миграције у периоду након Другог светског рата утицале су на просторну дистрибуцију становништва Србије. У време убрзане модернизације и економског развоја најинтензивније су биле миграције на релацији село–град, потом из мањих у већа градска насеља, а напослетку миграција становништва ка великим регионалним центрима (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац). У периоду 1991–1996. године, значајан утицај имале су и присилне миграције, прилив избеглог становништва са простора бивше СФРЈ и њихова интеграција, што је свакако један од главних фактора који су утицали на редистрибуцију становништва у Републици (Kokotović i Filipović 2013). Овакви миграциони токови у Републици Србији довели су до тога да се становништво, са једне стране, групише на релативно малом простору (већ поменути великим градским центрима), а да се, са друге стране, рурални делови земље празне. Последице дугорочног опадања фертилитета у последњем међупописном периоду постају очигледне на нивоу целе Републике. Исељавање становништва, изазвано кризом у земљи и друштвено-политичким околностима, утиче на константан негативан миграциони салдо током целог посматраног периода. На основу података пописа стиче се утисак да је имиграција у Србији имала позитивно деловање и да је успорила тренд смањења броја становника у неким областима. У ствари, реч је о методолошкој промени у концепту сталног становништва, па се позитиван миграциони салдо објашњава укључивањем интерно расељених лица (ИРЛ) у стално становништво (Vojković i Gligorijević 2016.). У литератури се наилази на констатације да, и поред значајних резултата добијених проучавањем миграционих токова, потенцијал њиховог истраживања није у адекватној мери искоришћен, па би развој ове проблематике требало преусмерити у правцу свеобухватнијег, исцрпнијег изучавања (Vojković 2007).

Анализа унутрашње мобилности становништва на простору који карактерише депопулација и интезивна емиграција од значаја је за оцену постојећих демографских потенцијала, правце кретања становништва и указивања на емиграционе и имиграционе зоне. Једну од најважнијих и

документованих констатација при анализи миграционих кретања представља чињеница да се динамика и степен економске развијености рефлектују на просторну покретљивост становништва. Економски фактор се перцепира као један од најдоминантнијих покретача пресељавања, међутим, треба истаћи да постоји и низ других чинилаца разнородне природе (демографски, социо-професионални, етнички и др.) који, такође, иницирају ток, темпо и типове просторне покретљивости (Gruа аутора 1995).

Савремени миграциони токови у Србији

Анализа промена апсолутних вредности и процентног удела домицилног и миграционог становништва (Табела 1), током претходних шест деценија (1948–2011) упућује на интензивирање миграционих кретања. На нивоу Републике, удеомиграционог становништва у укупном становништву се удвостручио, са 22% (1948) на 45% (2011); са друге стране, удео аутохтоног се смањило (са 78% на 55%). Удео аутохтоног становништва континуирано је опадао, док је удео мигрантског становништва имао тенденцију пораста. Последњи међупописни период (2002–2011) региструје дивергентна кретања у уделима мигрантског становништва, незнатно смањење досељеног и пораст аутохтоног. Сагледавање промена апсолутних вредности мигрантског становништва указује на осцилације, јер су се током пописних година смењивали пораст, односно пад укупног броја аутохтоног и мигрантског становништва.

Табела 1. Мигранти у Србији, према пописима 1948–2011.

година	укупно	аутохтоно		досељено	
		свега	%	свега	%
1948	6527966	5092383	78.0	1435583	22.0
1953	6979154	4529879	64.9	2449275	35.1
1961	7642138	4705513	61.6	2936625	38.4
1971	8446591	4894211	57.9	3552380	42.1
1981	9313676	5387635	57.8	3926041	42.2
1991*	8118917	4488155	55.3	3630762	44.7
2002*	7498001	4065776	54.2	3432225	45.8
2011*	7186862	3949271	55.0	3237591	45.0

Извор: Републички завод за статистику, 2015.

*Без података за Косово и Метохију

Током друге половине 20. века на територији Србије одиграле су се значајне промене у развоју становништва. У погледу миграционих кретања треба напоменути да су се унутрашње миграције у значајнијој мери одразиле на "сасвим нову дистрибуцију становништва у простору". Просторна мобилност становништва, с обзиром на то да је била концентрисана ка водећим макрорегионалним и регионалним центрима, иницирала је изразиту

диференцираност у демографској величини на простору Србије, и поред пола веома високе концентрације становништва, оформила је велики територијални обухват који катракуризује насеобинска дезинтеграција (Група аутора 1995, Војковић 2007).

Према подацима пописа из 1981.године 42,2% укупног становништва Републике Србије је мењало своје пребивалиште. Од 3926038 миграната, њих 1211731 (30.8%) је учествовало у локалним миграцијама, односно пресељењу у оквиру насеља исте општине. Још већег обима од локалних миграција биле су међуопштинске миграције, у којима је учествовало 2.022.489 (51.5%) становника. Локална и међуопштинска пресељавања обухватају 82,4% од укупног броја досељеног становништва и говоре о интензитету пресељавања унутар Републике, указују на значај покретљивости становништва према централним насељима у општинама, али знатно више према регионалним центрима Републике (Група аутора 1995). Знатне регионалне разлике су забележене код учешћа појединих типова миграција према дистанци. Удели локалних миграната су у великом распону, посматрано према тадашњој административној подели. Процент је варирао од 17,4% у Војводини до 50,7% на Косову и Метохији, што се делом везује за дистрибуцију становништва према величини насеља. Удео међуопштинских миграција је знатно мање варирао. У погледу структуре досељеног становништва према полу, доминирају жене са 60,8%, с тим што удео жена у броју миграната опада са повећавањем дистанце пресељења. У структури досељеног становништва према старости доминирају мигранти старости од 15 година до 34 године– њихов удео је 60,3% од укупног броја миграната.

Удео миграната у укупном становништву Републике 1991.године износио је 44,7%. Регионално посматрано, у Централној Србији регистровано је смањење удела мигрантског становништва (незнатан пад), док је у региону Војводине удео миграната повећан, као и у региону Косова и Метохије. Пошто се апсолутни број миграната смањено на 3.630.762, смањено се и број миграната који су учествовали у локалним (1.019.765) и међуопштинским (1.885.708) пресељавањима, док је удео ових типова миграција у укупном мигрантском становништву остао на приближном нивоу (82%). Односи учешћа појединих типова према територијалним целинама остали су на приближном нивоу као и у попису 1981.године. Према подацима пописа 1991. могуће је анализирати мигранте према типу насеља из којег су се доселили. Највише је досељено из сеоских насеља– 38,4%, док се из градских доселило нешто мање–34,8%, а из мешовитих 23,5% (РЗС 1995). Удео миграната према старости и полу био је готово идентичан као у претходном попису.

Према попису 2002. године, мигранти су чинили 45,8% укупног становништва Републике. У Централној Србији тај удео је идентичан, док је удео миграната у Војводини имао већу и апсолутну и релативну вредност у односу на претходни попис. Развитаку модерних миграција у Србији у другој половини двадесетог века, односно трансфер становништва из пољопривреде у непољопривредна занимања, из сеоских у градска насеља, уз опште одлике избегличких миграција које су више усмерене ка градовима, промениле су

односе аутохтоног и досељеног становништва по типу насеља. Мигранти су чинили 50,9%, а у осталим неградским насељима 39,2% сталног становништва. Релативно висок удео мигрантског становништва у неградским насељима објашњава се чињеницом да статистички статус града немају сви општински центри, а да поједина сеоска насеља у непосредној близини градова представљају центре имиграције (Grupa autora 2006). Удео миграната према полу био је на приближном нивоу као и у претходним пописима, док је, посматрано у односу на старосну структуру миграната, дошло до благог пада учешћа најзаступљеније старосне групе (15–34) у укупном броју миграната на 56%.

Табела 2. Мигрантско становништво у Србији, по регионима, попис 2011.

	Укупно	од рођења станује у истом месту	%	досељено	%	непознато	%
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	7186862	3949797	55.0	3237065	45.0	1440	0.04
СРБИЈА СЕВЕР	3591249	1839602	51.2	1751647	48.8	793	0.04
Београдски регион	1659440	799649	48.2	859791	51.8	532	0.06
Регион Војводине	1931809	1039953	53.8	891856	46.2	261	0.02
СРБИЈА ЈУГ	3595613	2110195	58.7	1485418	41.3	647	0.04
Регион Шумадије и Западне Србије	2031697	1191520	58.6	840177	41.4	392	0.04
Регион Јужне и Источне Србије	1563916	918675	58.7	645241	41.3	255	0.03
Регион Косова и Метохије	

Извор: Републички завод за статистику, 2015.

Резултати последњег пописа 2011. године у Србији показују да 55% становништва од рођења станује у истом месту, док је 45% популације партиципирало у миграционим кретањима. У поређењу са подацима претходно спроведеног пописа на подручју Србије, у актуелном тренутку удео аутохтоног региструје тенденцију пораста, са друге стране– досељено становништво је смањило своје учешће у укупној мигрантској популацији.

Посматрано по регионима (Табела 2), процентуална заступљеност аутохтоног и мигрантског становништва евидентира диспропорције. Већи удео мигрантског у укупном становништву једино региструје Београдски регион (51,8%), док остали региони имају више аутохтоног становништва. Чињеница је да након друге половине 20. века Београд, као економски најразвијенији регион Републике, постаје доминантан пол привлачности миграната из осталих подручја. Процентуални удели аутохтоног и мигрантског становништва Региона Шумадије и Западне Србије (58,6%–

41,4%) и Региона Јужне и Источне Србије (58,7%–41,3%) готово су идентични. У односу на ова два региона, Војводина има већи удео мирантског становништва (46.2%), што се може приписати организованим миграционим струјама у току друге половине 20.века и масовном приливу избеглица након 1990-их година (Grupa autora 2006).

Уколико посматрамо укупну структуру досељеног становништва према типу миграционих кретања на основу пописа 2011, 76,2% лица се доселило са подручја Србије, док досељени из иностранства чине 23,8% мигранта у Републици (Табела 3).

Табела 3. Мигрантско становништво у Србији према подручју са ког се доселило, 2011.

	МИГРАНТИ ИЗ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ								
	укупно	свега	%	Из другог насеља исте општине	%	Из друге општине исте области	%	Из друге области	%
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	3237065	2465097	76.2	697442	21.5	536161	16.6	1231494	38.0
СРБИЈА СЕВЕР	1751647	1147103	65.5	193706	11.1	244491	14.0	708906	40.5
Београдски регион	859791	585491	68.1	40071	4.7	105385	12.3	440035	51.2
Регион Војводине	891856	561612	63.0	153635	17.2	139106	15.6	268871	30.1
СРБИЈА ЈУГ	1485418	1317994	88.7	503736	33.9	291670	19.6	522588	35.2
Регион Шумадије и Западне Србије	840177	731276	87.0	297605	35.4	157940	18.8	275731	32.8
Регион Јужне и Источне Србије	645241	586718	90.9	206131	31.9	133730	20.7	246857	38.3
Регион Косова и Метохије	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Извор: Републички завод за статистику, 2015.

Према последњем спроведеном попису у Србији, нешто више од 1,2 милиона миграната је учествовало у пресељавању из друге области. Остали типови миграционих кретања такође су заступљени, али у мањем обиму, с тим што просторна покретљивост локалних миграција (21,5%) бележи већи удео у односу на пресељавања из друге општине исте области (16,6%). Удео напоменутих миграторних кретања (38,1%) готово је идентичан најдоминатнијем типу просторне покретљивости у Србији.

На нивоу региона, према просторној дистанци миграционих кретања, присутна је диференцираност. Посматрано појединачно, Београдски регион и

регион Војводине се издвајају по интензивнијем пресељавању из друге области (51,2%, односно 30,1%), остали типови у оквиру региона такође су уочљиви, али мањег удела. Заступљеност локалних миграција и пресељавања из друге области, у остала два региона приближних је удела, али са различитом доминацијом миграционих типова. Наиме, у региону Шумадије и Западне Србије мигранти више партиципирају у локалним пресељавањима (35,4%), док регион Јужне и Источне Србије региструје већи обим просторне покретљивости из друге области (38,3%). Актуелна пописна евиденција Србије (2011) указује да у структури мигрантског становништва у већем обиму партиципирају досељени из бивших република СФРЈ (23,8%), док мигранти из других земаља представљају свега 2.6% укупне мигрантске популације.

Основне карактеристике мигрантске популације у Србији

Подаци о полној структури мигрантске популације према времену досељења илуструју да током свих приказаних временских периода преваленцију у укупном становништву поседује мигрантско становништво женског пола. Анализиране тенденције могу се у највећој мери приписати општеприхваћеној чињеници да жене под утицајем социо-професионалних, удабених разлога у већем обиму партиципирају у просторној покретљивости.

Ослањајући се на податке пописа 2011, анализа структуре мигрантског становништва према старости на општинском нивоу, указује на неколико карактеристика. У демографским истраживањима је документована чињеница да лица старости 15–34 година више учествују у просторној покретљивости него остале старосне групе. У овом одељку сагледаће се удео мигрантског становништва две старосне групе у укупној структури досељених, односно удео младих (0–14) и старих (65 и више).

Током последњег међупописног периода, удео миграната старости испод 15 година значајно се смањио (са 20,4% 2002. на 13,8% 2011). Пописна грађа последњег пописа везана за старосну структуру мигрантског становништва на нивоу општина показује да су присутне изражене разлике. Најнижи удео досељеног становништва деце млађе од 15 година на територији Србије региструје Црна Трава (3,9%), што је значајно ниже у односу на просек Србије (13,8%). Напоменута депопулациона општина уједно бележи и највиши удео мигрантског становништва старог 65 и више година (29,92%), који је троструко већи од републичког просека (8,58%). Са друге стране, удео младих у укупном досељеном становништву од 23% издваја Белу Цркву, с обзиром на то да је ту регистровано највеће учешће дате старосне категорије у Републици. По значајнијој доминацији удела младих у укупном мигрантском становништву (више од 20%) издвајају се и општине Нова Црња (22,6%) и Мали Иђош (20,6%).

Дистрибуција општина према висини учешћа младих у укупној структури мигрантске популације показује да је у 33 општине Србије њихов

удео готово идентичан републичком просеку (13,8%), 45 општина региструје нижи удео, а чак 86 општина има удео младих изнад 13,8%. Уколико се пореде учешћа старих у укупном досељеном становништву општина у односу на просек Србије, 31 општина следи републички ток (8,58%), 57 општина има нижи удео, док 76 општина бележи удео старих 65 и више година изнад 8,5%.

Значајно је напоменути да је у 17 општина Србије удео досељеног становништва старог 65 и више година већи у односу на удео младих (0–14). Током протеклих шест деценија на подручју Србије промене старосне структуре становништва одвијале су се у смеру смањења удела младих, уз истовремено и интензивније повећање удела старих, што је и иницирало процес демографског старења. Напоменути акутни демографски проблем евидентно је присутан и у оквиру старосне структуре мигрантске популације. Најевидентнија диференцираност у погледу висине ових старосних категорија регистрована је, као што је већ наглашено, у општини Црна Трава (3,9% према 29,2%). Демографско старење мигрантског становништва показује назнаке присутности у шест општина Републике, с обзиром на то да их карактеризују готово уједначени удели приказаних старосних група.

На актуелну етничку струкуру Србије утицали су бројни фактори разнородне природе, међу којима се издвајају неуједначене тенденције у демографском развоју различитих националних заједница (дивергентни трендови природног кретања), као и миграције, посебно оне током последње деценије 20. века (Кнежевић 2005). Анализа досељеног становништва према националној припадности и великим старосним групама, упућује да су међу етничким заједницама на територији Србије присутне диспропорције. Роми са учешћем од 25,8% представљају најдоминантнију етничку заједницу у погледу удела мигрантске категорије младих у укупном досељеном становништву. Посматрајући етничку структуру мигрантског становништва, најнижи удео старих региструју Бошњаци (1,1%), а највиши удео две националне мањине, тј. Македонци и Румуни (5,1%).

Анализа података о мигрантском становништву, истовремено према економској активности и образовању, може у одређеној мери представљати одраз постојећих социо-економских услова у земљи.

Табела 4. Мигранти према школској спреми и економској активности, 2011.

	укупно	АКТИВНО СТАНОВНИШТВО/МИГРАНТИ				
		свега	запослени	незапослени		
				свега	Некада радили	Траже први посао
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	100	100	100	100	100	100
Деца до 15 година	13.7	/	/	/	/	/
Без школе	2.0	0.3	0.2	0.7	0.2	1.4
Непотпуно основно	4.8	1.4	1.0	2.7	1.5	4.6
Основна школа	15.0	10.5	8.5	16.4	14.0	20.3

Средња школа	46.0	58.4	57.2	62.0	66.2	55.5
Виша школа	5.3	7.5	8.1	5.7	6.4	4.6
Висока школа	12.3	21.1	24.1	12.0	11.4	13.0
непознато	0.5	0.5	0.6	0.1	0.1	0.2

Извор: Републички завод за статистику, 2015.

У структури мигрантског становништва у погледу образовне структуре (Табела 5), доминирају лица са средњим образовањем (46%). Затим, следе удели мигрантског становништва са основном (15%) и високом школом (12,3%), са значајније нижим процентним уделима у односу на претходно наведену образовну категорију.

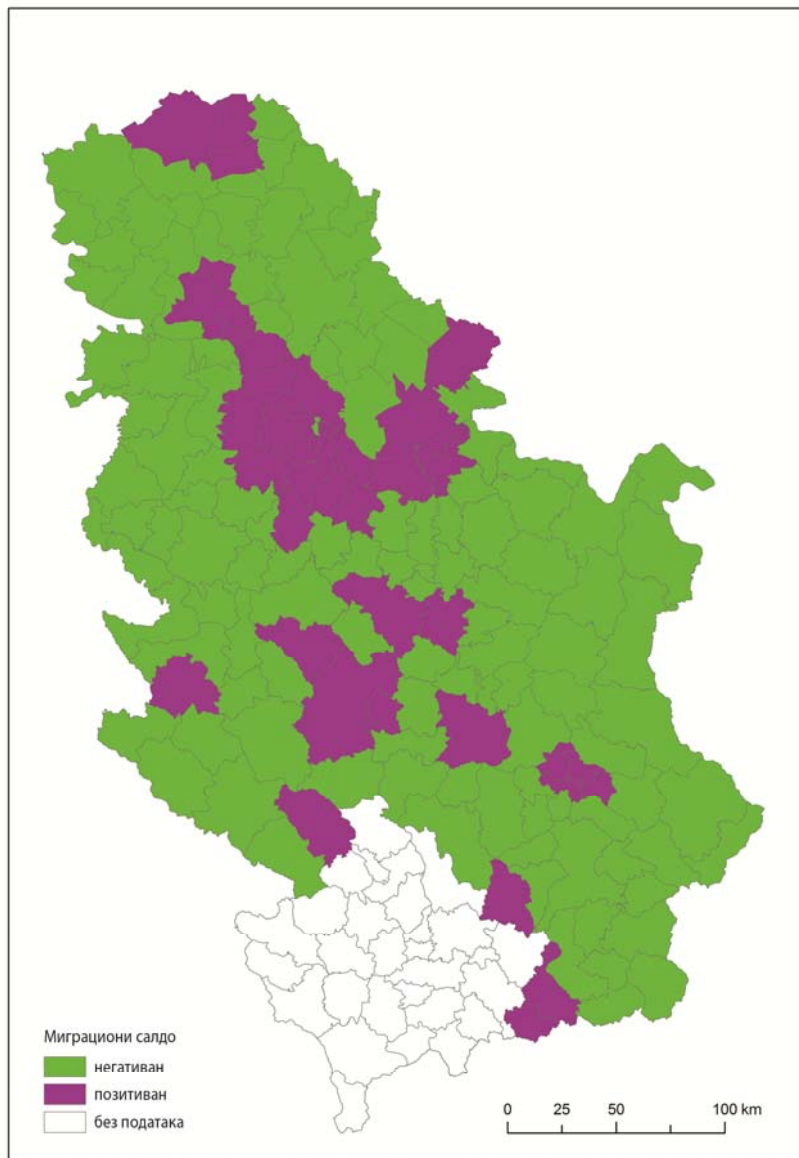
Посматрајући структуру економски активног становништва закључујемо да су најзаступљенији досељени са средњим образовањем (57,2%) и, у готово троструко мањем обиму, лица са високом школском спремом (21,1%). Досељени са поменути образовним категоријама уједно формирају највећи удео међу запосленим мигрантима—са средњим образовањем је 57,2% лица, док је са високим дупло нижи удео (24,1%). Уколико посматрамо структуру незапосленог мигрантског становништва, доминатна група је са средњим образовањем, и то у укупном уделу (62%), као и међу лицима који су некада радила (66,2%) или траже први посао (55,5%). У структури неактивног досељеног становништва најзаступљенија су лица са средњим (34,87%) и основним образовањем (19,1%). Посматрајући уделе неактивних мигранта према приказаним категоријама, као заједничка одлика евидентна је доминантна заступљеност лица са средњим и основним образовањем. Структура активног и неактивног мигрантског становништва се може окарактерисати уједначеним тенденцијама у погледу најдоминантније образовне категорије лица, односно највеће уделе поседују досељени са средњим образовањем (46%, односно 34,87%).

Просторна покретљивост становништва у Србији, 2002–2013. године

У циљу расветљавања фактора демографског развоја одређене популације, адекватно је, између осталог, сагледати тенденције миграционих кретања на годишњем нивоу, посматрајући разлике у броју досељеног и одсељеног становништва (миграционог салда). Напоменути показатељ сублимира карактеристике становништва, рефлектујући статични и динамични сегмент миграционих трендова.

Увид у динамику унутрашњих миграција на годишњем нивоу могуће је добити на основу података службе за евиденцију промене пребивалишта (пријава/одјава евиденција МУП-а). Не можемо са сигурношћу проценити у којој мери је обухват ових података задовољавајући, с обзиром на то да грађани, уколико није неопходно, не региструју сваку промену пребивалишта. Још један ограничавајући фактор јесте недостатак информације о правцу

кретања миграната, а ова информација би свакако помогла при формирању комплетне слике тј. увида у кретања становништва унутар земље.

Карта бр.1 – Апсолутни годишњи миграциони салдо, у периоду 2002–2010.

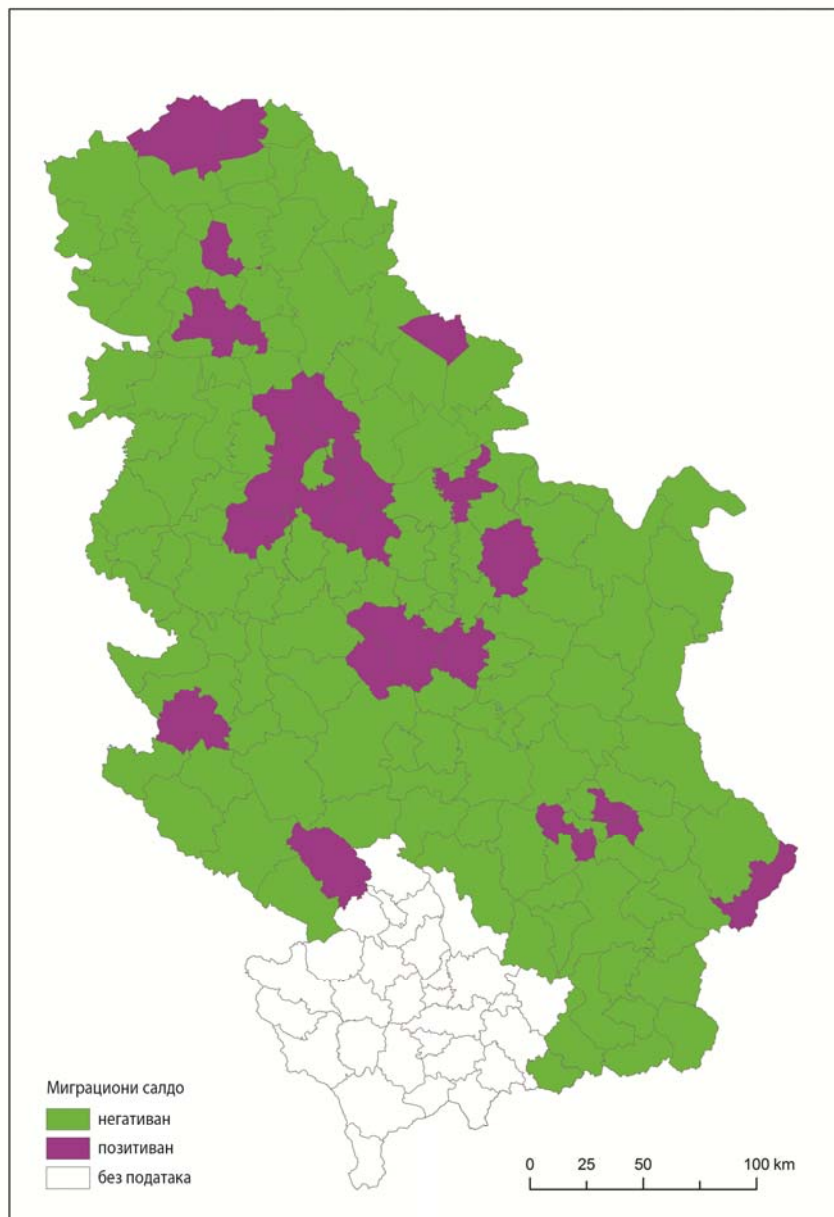
Анализа миграционе динамике становништва, током раздобља 2002–2010. на општинском нивоу (карта 1), указује да свега 43 општине (од 164) региструје позитиван миграциони салдо. Готово троструко више општина (121) бележи бројчану доминацију емигрантске у односу на имигрантску

популацију. Посматрајући општине са позитивним миграционим салдом, готово половина (17) је коцентрисана у Београдском региону (карта 1), најнижу вредност бележи Сопот (948), а највећу разлику у корист имиграната региструје Звездара (16 715). Разумљива је највећа заступљеност општина са позитивним миграционим салдом на територији Београдског региона у односу на остале, с обзиром на чињеницу да Београд деценијама представља најдоминантнији пол концентрације становништва у Републици Србији. Заједничку позицију заузимају Војвођански и регион Јужне и Источне Србије, с обзиром на то да идентичан број општина региструје позитиван миграциони салдо (по 9), док регион Шумадије и Западне Србије у укупном броју општина са бројчаном доминацијом досељених партиципира са свега 7 општина. Најнижи негативни миграциони салдо у периоду 2002–2010. забележен је у општини Велико Градиште (-1) док је више одсељених над досељенима забележено у општини Бор (- 3 520). Од укупно 120 општина у којима је забележена негативна вредност апсолутног миграционог салда највећи део општина припада региону Шумадије и Западне Србије и региону Јужне и Источне Србије.

Посматрајући миграциони салдо на годишњем нивоу, за последњу регистровану годину (2013) по општинама (карта 2) позитиван миграциони салдо бележи 34 општине, од којих се 12 налазе у оквиру Београдског региона. Управо и једна од општина региона Београд бележи највећи број досељених у односу на емигранте, Вождовац (3485). Као имиграционе општине² могу се издвојити и Земун, Звездара, Палилула, као и једна општина у региону Војводине (Нови Сад). Занимљиво је да, у склопу општина са негативним миграционим салдом (135), највишу вредност региструје Београдска општина Савски Венац (-375), као и да листом доминирају општине, које у економском погледу не припадају најнеразвијенијим областима Србије, као што су: Стари Град, Крушевац, Кикинда, Ужице.

Посматрајући вредности апсолутног миграционог салда према старости миграната, односу младог (0–14) и старог (65+) становништва за 2013. годину, за Регион Београда евидентно је исељавање младе популације из ужих градских општина. Регион Војводине карактерише исти тренд као и за укупно становништво– негативан миграциони салдо регистрован је у популационо мањим општинама. Негативан миграциони салдо у Региону Шумадије и Западне Србије карактерише популацију стару 65 и више година, при чему се издвајају општине Тутин и Рашка са негативним апсолутним вредностима код категорије младог и старог становништва.

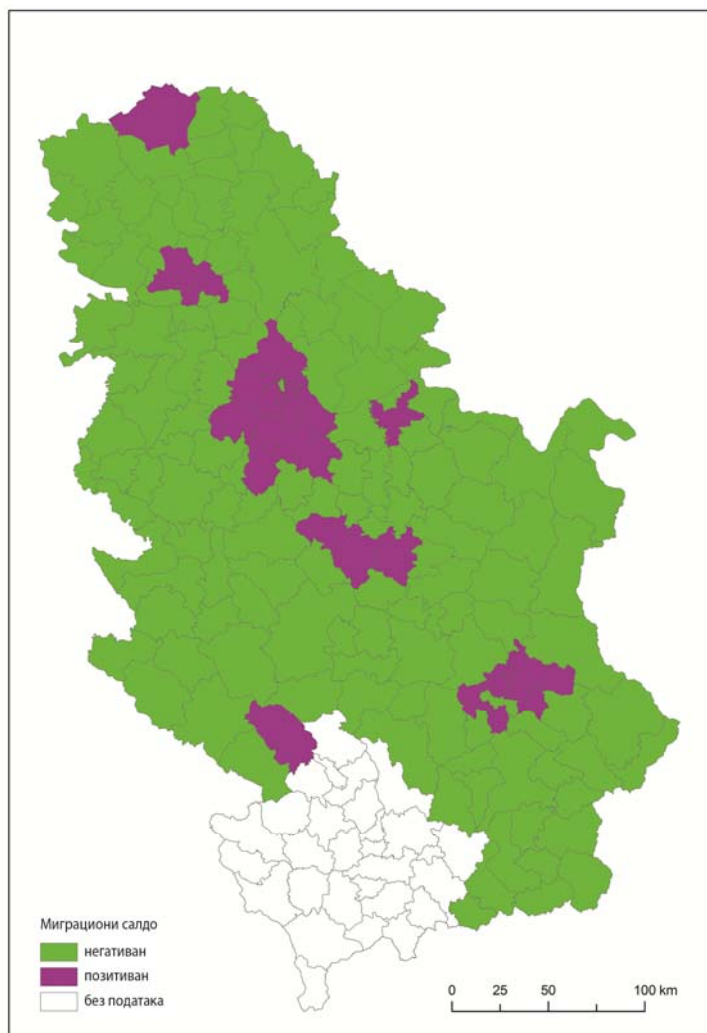
² Миграциони биланс изнад 1000.

Карта бр.2 Апсолутни годишњи миграциони салдо, 2013.

Традиционално емиграциони регион– Регион Јужне и Источне Србије, и према последњим подацима (2013), указује на иселјавање из општина, пре свега младог становништва. Највеће апсолутне вредности посматраног показатеља забележене су у општинама: Власотинце, Лебане, Прокупље, Жабари, Неготин и др. Анализом је обухваћена и популација младих (15–34)

(карта 3). За ову категорију становништва својствена је већа покретљивост у односу на остале старосне групе. Посматрајући дистрибуцију општина према уделу младих (15–34) у укупном мигрантском становништву (карта 3), евидентно је да 9 општина региструје удео идентичан републичком просеку (32.5%), 84 општине имају учешће испод просека, док у 71 општини удео превазилази републички просек. Највећи удео младе мигрантске популације забележен је у општини Дољевац (49.5%), уколико изузмемо општине Бујановац и Прешево за које се не располаже потпуним подацима, потом се издвајају општине Крупањ (47.9%), Мало Црниће (46.4%), Жабари (45.6%), Тутин (45.5%) и др.

Карта бр.3 Апсолутни годишњи миграциони салдо, становништва старости 15–34.

Закључак

Промене праваца и интензитета миграционих токова условиле су различит утицај на популационе и друштвено-економске процесе у земљи. У условима вишедеценијског одржавања модела недовољне репродукције становништва и доминације емиграције над имиграцијом, у условима интензивног старења становништва, демографски развитак постао је ограничавајући фактор развоја на простору Републике Србије. Наведени процеси праћени су интензивном просторном покретљивошћу становништва и јачањем концентрације у урбаним срединама, пре свега, већим регионалним центрима. Карактеристика унутрашњих миграционих токова указује на правце кретања из руралних у урбане средине, као и на померања према градовима, већим регионалним центрима и Београду где су шансе при запошљавању веће. Резултати анализе указују на сложеност миграционих кретања унутар земље, да се у највећем обиму ради о миграцијама локалног карактера, као и да протекле две деценије (1991–2011) одликују специфични видови кретања у виду имиграције избеглица и интерно расељених лица. Деловање миграција на демографски развој је различитог интензитета и обима регионално посматрано. Стихијско премештање становништва током дужег временског периода резултирало је депопулацијом великог дела територије Републике, чему је допринела и емиграција из земље, посебно младог становништва. Поменути процеси условили су поларизацију демографског развоја. Стога је равномерни регионални развој земље у контексту равномерног демографског развоја једина исправна алтернатива тренутној ситуацији.

Reference

- Grupa autora. 1995. *Razvitak stanovništva Srbije 1950–1991*. Beograd: Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka.
- Grupa autora. 2006. *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2001*. Beograd: Republički zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja - Institut društvenih nauka.
- Knežević, Aleksandar. 2005. "Stanovništvo Srbije prema nacionalnoj pripadnosti po rezultatima popisa 2002. godine." *Glasnik srpskog geografskog društva* 85(1): 103-110.
- Kokotović, Vlasta i Marko Filipović. 2013. „Refugees in Serbia – twenty years later.” *Journal of the Geographical institute "Jovan Cvijic" SASA* 63(2): 21–33.
- Republički zavod za statistiku. 1995. *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011, knjiga br.2*. Beograd.

⇐ В. Кокотовић Каназир, М. Филиповић, И. Магдаленић, *Унутрашња мобилност...* ⇐

Republički zavod za statistiku. 2012. Popis stanovništva, домаћинства и станова 2011, књига бр.14. Београд.

Republički zavod za statistiku. 2012. Popis stanovništva, домаћинства и станова 2011, књига бр.15. Београд.

Republički zavod za statistiku. 2014. Унутрашње миграције у Србији, база података, Београд.

Vojković, Gordana. 2007. *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Београд: Српско географско друштво.

Vojković, Gordana i Vera Gligorijević. 2016. *Politika scenarija – Demografski i migracioni trendovi u budućnosti (primer Šumadije i Pomoravlja)*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Ивана Ј. Вучина Симовић

Универзитет у Крагујевцу
ivanavusim@gmail.com

Ана С. Јовановић

Универзитет у Крагујевцу
anajovano@gmail.com

Истраженост српског језика у дијаспори у оквирима филологије и лингвистичких дисциплина*

Феномени настали у контексту српске језичке дијаспоре представљају предмете истраживања више дисциплина друштвено-хуманистичке оријентације. Међу њих се убрајају и филолошки и лингвистички радови који настају од седамдесетих година 20. века наовамо. У питању су проучавања одлика и употребе српског говорног и књижевног језика, било као језика миграната прве генерације било као наследног или завичајног језика њихових потомака. Резултати наше анализе показују да су и број и резултати филолошких и лингвистичких радова о српском језику у дијаспори релативно скромни. Упркос томе, они се не смеју занемарити, већ их треба систематизовати и промовисати даља истраживања из ове области, нарочито кроз интердисциплинарни сарадњу.

Кључне речи: српски као наследни/завичајни језик, дијаспора, филологија, лингвистика.

A Review of the Research on Serbian as the Language of Diaspora from Philological and Linguistic Perspective

This paper argues that Serbian as the language of Diaspora represents a phenomenon of interest of a number of disciplines qualified as humanities and social sciences, including philology and linguistics. It examines how Serbian as heritage language has been explored since 1968 to the day and it reviews mainly the work of the authors from the territory of Serbia, as well as those from the ex-Yugoslav republics that have enabled the maintenance of continuity in this stream of research. An exception is made for a brief review of the research on Serbo-Croatian as the language of migration conducted by a research team at the Lund University in Sweden in the 1980s. In the corpus, particularly significant are the publications

* Рад је урађен у оквиру пројекта 178014 „Динамика структура савременог српског језика“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

that explore different linguistic, psycholinguistic, sociolinguistic, and philological aspects of the Serbian language in Diaspora, as well as those that are concerned with the education in Serbian as heritage language. In spite of their importance, we note a remarkable scarcity of the research for the lapse of almost four decades and we note that these phenomena can be thoroughly and systematically explored only from an interdisciplinary and transdisciplinary perspective.

Key words: Serbian as heritage language, diaspora, philology, linguistics.

1. Увод

Од седамдесетих година 20. века наовамо феномени настали у контексту српске језичке дијаспоре представљају предмете истраживања више дисциплина друштвено-хуманистичке оријентације. Међу њима нарочито се истичу она истраживања која се баве њеним историјским, социолошким и економским аспектима, док се знатно мањи број бави проучавањем одлика и употребе српског језика у дијаспори¹ и манифестацијама српског књижевног језика у дијаспори. Овај недостатак нарочито се уочава када се ради о појавама насталим међу новијим, вискообразованим мигрантима.

Наш преглед научноистраживачких радова о српском језику у дијаспори махом је усмерен на радове аутора из Србије и са простора других бивших југословенских република који су омогућили континуитет у истраживању ове теме код нас. Изузетак представљају научници са Универзитета у Лунду окупљени на пројекту о српскохрватском језику у Шведској. Овом приликом не разматрамо систематично радове наших и страних аутора с иностраном афилијацијом, јер би такав преглед увелико превазишао обим овог рада. Изостављени су и радови који се баве језиком аутохтоних српских заједница (попут оних у Мађарској, Румунији, Бугарској, бившим југословенским републикама и др.), будући да оне припадају старијим миграцијама, чији је друштвено-историјски контекст битно другачији.

Библиографија филолошких и лингвистичких радова које разматрамо нужно је селективна и због тога што се ради о првом покушају прикупљања података о истраживањима српског језика у дијаспори. Непостојање одговарајуће аналитике библиографских података и прегледних радова на ову тему потешкоћа је на коју наилазе сви заинтересовани истраживачи.² Изузетак

¹ У литератури се уочава термилошка неусклађеност у означавању српског као етничког/националног језика чији су корисници мигранти и њихови потомци у дијаспори. Он се, тако, означава као језик дијаспоре, породични, мигрантски, матерњи, завичајни, наследни језик и сл. Ми смо се определиле за назив „српски језик у дијаспори” за означавање овог језика уопште, а, због разлика које постоје између језика прве генерације миграната и њихових потомака, користимо и термин завичајни/наследни језик за означавање језика друге и свих наредних генерација говорника који живе у дијаспори.

² Ауторке се срдечно захваљују проф. др Ранку Бугарском на помоћи коју им је указао приликом прикупљања и анализе литературе.

представља Вулетић (Vuletić 2013), који разматра истраживања српског као завичајног језика у Немачкој. Такође, поменуте недостатке умањују систематичне библиографије радова које делимично обухватају и радове о српском језику у дијаспори, јер се баве српским миграцијама уопште (Mandreš 2001; 2005) или социolingвистичким радовима аутора са подручја бивше Југославије (Bugarski 2015).

Овај рад представља резултат истраживања које је уследило након нашег излагања на округлом столу *Научно истраживање миграција у Србији: Проблеми и иницијативе* (Lukić Krstanović 2014), који је одржан децембра 2014. године у организацији Етнографског института САНУ. Настојале смо да пружимо што јаснију слику о темама и тенденцијама у досадашњим филолошко-лингвистичким истраживањима српског језика у дијаспори како бисмо ближе упознале нашу академску заједницу са поменутим истраживањима и дале подстицај за интердисциплинарно и трансдисциплинарно усмерење проучавања сложених појава које се тичу употребе српског језика у дијаспори, као што су, на пример, одржавање и губљење етничког/националног идентитета и језика у миграторним кретањима и условима живота у дијаспори.

Излагање има хронолошки редослед, те се у првом делу даје кратак приказ почетака у истраживању поменуте проблематике. Настављамо са разматрањем резултата истраживачке групе са Универзитета у Лунду, будући да је она дала важне теоријско-методолошке оквире за изучавање „језика дијаспоре” и тиме снажно утицала на радове југословенских истраживача. У наставку рада, приказујемо тенденције у истраживањима обављеним током осамдесетих година у оквирима пројеката који су рађени при више научних центара широм Југославије. Коначно, у завршном делу, представљени су радови који настају након распада СФРЈ, а у којима су примењене различите теоријско-методолошке поставке у проучавању српског језика у дијаспори.

2. Прва фаза: истраживања из времена СФРЈ

2.1 Почети изучавања српског/српскохрватског језика у дијаспори

Почети научног интересовања за југословенску језичку дијаспору датирају с краја шездесетих и почетка седамдесетих година прошлог века. Рајић (Rajić 1978, 29) наводи да је још 1968. године Дерик Платт (Plant 1971) указао на значај и проблеме у проучавању феномена двојезичности југословенских радника у иностранству. И сам Рајић је, износећи своје опсервације о двојезичности југословенских миграната и њихове деце у Шведској и Норвешкој, истакао недовољну пажњу која се придавала усвајању језика земље домаћина и губљењу српскохрватског језика:

„Циљ овог прилога је да укаже на врсту, обим и тежину проблема који настају у тим процесима [учење језика средине и заборављање матерњег језика] и назначи питања која заслужују да им наши социолози, психолози, педагози и лингвисти

посвете далеко више пажње него што су то досад чинили (...).“
(Rajić 1978, 29)

Ипак, филолошка и лингвистичка истраживања тадашњег заједничког српскохрватског језика у дијаспори достижу већи замах и систематичност тек осамдесетих година. Нарочито значајни и у то време запажени и међу стручњацима широм света, били су радови засновани на наративима деце и одраслих из југословенске дијаспоре у Западној Европи.

2.2. Истраживачка група на Универзитету у Лунду

У оквиру пројекта о „породичном језику“ названом најпре *JUBA* (од *Jugoslaviska barn*, „југословенска деца“), а потом *ADS* (*Arkiv för Diasporaspråk*, „Архив за језик дијаспоре“), спроведена су у теоријском и методолошком смислу најтемељнија истраживања српскохрватског као завичајног језика. Пројекат је предводио слависта Љубомир Ђуровић (Љубомир Đurović) на Универзитету у Лунду³ у Шведској од 1980. до 1983. године, а резултати до којих су дошли он и његови сарадници на основу наратива југословенске деце из Шведске објављени су углавном у прилозима штампаним у четири узастопне свеске часописа *Slavica Lundensia* током осамдесетих година (1983, 1986, 1987, 1988).⁴ У овим радовима, који су претежно општелингвистичког усмерења, разматрају се различите одлике завичајног језика на фонолошком и морфосинтаксичком нивоу у поређењу са тадашњим српскохрватским стандардним језиком.

На основу радова на српскохрватском корпусу сакупљеном међу децом југословенских исељеника, Ђуровић је дефинисао појам „језика дијаспоре“ (*Diaspora language*), првобитно означеног као „породични језик“, одредивши га као „специфичан облик мањинског језика“ чија особеност проистиче из нарочитих услова живота миграната у дијаспори и нових друштвених односа у које они ступају (Đurović 1988, 7– 9). Наиме, како овај аутор указује, повезивање са говорницима различитих дијалеката и/или социолеката у новој средини има далокосежне, системске последице по српскохрватски језик деце миграната, за разлику од језика прве генерације миграната, код којег те последице обично не захватају фонички и морфосинтактички ниво. Деца миграната у тако изразитој нехомогеној лингвистичкој средини развијају своје специфичне идиолекте, који се донекле нивелишу на узрасту између девете и једанаесте или дванаесте године услед контакта са другим говорницима из дијаспоре и матице и изложености норми датог језика (обично кроз допунску наставу).

³ Корпус који је сакупљен током пројекта, похрањен је у дигиталном формату у Компјутерском центру Универзитета у Лунду. Више о томе у Ђуровић (1983).

⁴ Претходно је у истом часопису Станковски (Stankovski 1978) објавио чланак о редукцији фонолошког система српскохрватског као завичајног језика у Шведској.

Ђурович (Ђуровић 1987, 51) истиче да од разлика између српскохрватског језика у дијаспори и његове стандардне варијанте проучава само оне разлике које су „резултат специфичних услова у дијаспори”. Стога се у фокусу истраживања Ђуровича и сарадника налазе утицаји већинског шведског језика, а нарочито оне одлике које су резултат саморегулације завичајног језика и јављају се код више говорника. Ове последње настају под утицајем шведског као језика средине и због одсуства „језички хомогеног [друштвено условљеног] надзора у дететовом окружењу” (в. Ђуровић 1983; 1987).

Истраживачи из Лунда развили су и два теоријска модела усвајања шведског и одржавања/губљења српскохрватског као „породичног језика” југословенске мигрантске деце (Stankovski, Ђуровић и Tomašević 1983). У оба модела компетенција у шведском развијала се прогресивно од нуле, док се ниво оне у српскохрватском језику битно разликовао у почетку, у зависности од тога да ли су деца рођена у Југославији или у Шведској. Међутим, уочено је да су временом сва деца без разлике одржавала језик на све нижем нивоу и то у континууму који је могао ићи све до његовог потпуног губитка. Аутори су истакли да се губљење језика могло зауставити у било којој фази услед деловања различитих индивидуалних и друштвених фактора.

2.3. Истраживања на тлу СФРЈ

Питањима везаним за социолингвистичке одлике српскохрватског/хрватскосрпског језика у дијаспори, као и проблемима наставе на матерњем језику југословенских миграната, систематично се бавила током осамдесетих и почетком деведесетих година Андрина Павлинић-Волф, која је била и руководилац пројекта „Језик југославенске дјеце која живе у еуропским земљама”. Она и њене колеге из Центра за истраживање миграција и народности у Загребу (касније Институт за миграције и народности) објавили су читав низ радова у вези са језиком југословенских миграната у часопису који је Центар покренуо 1985. године под називом *Миграцијске теме. Часопис за истраживање миграција и народности* (од 2001. године назива се *Миграцијске и етничке теме*). Ова група истраживача највише се бавила одликама језичке компетенције мигрантске деце друге генерације и језичким и ванјезичким факторима у процесу одржавања/губљења завичајног језика (Pavlinić-Wolf 1985; Pavlinić-Wolf et al. 1986; Mihaljević 1988), као и питањем интеркултурне наставе друге и треће генерације миграната у земљама Западне Европе (в. Pavlinić-Wolf 1984; Pavlinić-Wolf et al. 1988; Pavlinić-Wolf i Anić 1991). У истом часопису, Фулгоси и сарадници представили су резултате својих истраживања, који су показали неповољан когнитивно-емотивни развој мигрантске деце, те су аутори истакли да ни окружење ни образовање не пружају потребне услове за равномеран и потпун развој укупне личности мигрантске деце, упркос прокламованим циљевима интеркултурног образовања (Fulgosi et al. 1985).

Различитим аспектима двојезичности и књижевношћу у југословенској дијаспори бавили су се, у мањој или већој мери, и други

истраживачи, а своје радове су објављивали широм Југославије, самостално или у оквиру зборника радова или монографија (на пример, Stojanović i Vukosavljević 1978; Nećak-Lük i Štrukelj 1984; Vasić i saradnici [1986]; Bekić 1990; Dimić i Vidak 1989). Вреди поменути и више стручних радова који су настали на основу искуства и промишљене наставне праксе у оквиру тадашње југословенске допунске школе (Vegar 1986; Ranić-Podunajec 1987), будући да пружају значајне увиде о реалности наставне праксе и могућностима њеног унапређења.

Важан допринос бољем разумевању појма језика дијаспоре и одлика његовог усвајања дала је психолингвистичка истраживачка група која је деловала најпре у Институту за лингвистику, а потом у Институту за јужнословенске језике у Новом Саду.⁵

У оквиру пројекта под називом ”Психолингвистичка истраживања”, којим је у Новом Саду у периоду од 1977. до 2000. године руководила Свенка Савић, реализован је низ интердисциплинарних истраживања међу којима бисмо овде посебно истакле она из области развојне психолингвистике (в. Savić 2011, 7–8). Веома важан сегмент истраживачких напора ове групе научника тиче се израде репрезентативног корпуса емпиријских података, те тако настаје *Новосадски корпус разговорног српског језика: 1975–2000*. За нас су посебно значајна истраживања развоја говора деце у мигрантској ситуацији (на пример, Ваљвански 1984; Savić i Cvetković 1984; Mrazović 1989), као и питање образовања деце друге и треће генерације миграната, те утицај идеологије на образовање деце уопште (Vasić i Centerham 1984; Savić 1987; Mišeska Tomić 1992). Занимљиво је да се феномен двојезичности и мигрантског језика у овим радовима истражује као лингвистички, психолошки и социолошки феномен, што недвосмислено указује на интердисциплинаран приступ у њиховом проучавању. Такође се препознаје јасна друштвена ангажованост ове групе истраживача, јер се истиче да је потребно теоријске резултате истраживања применити у осмишљавању програма за образовање мигрантске деце „како би се развиле нове технике и садржаји дидактичког рада на језику да би југословенско дете у југословенској средини једнога дана било и друштвено прихваћено дете” (Ваљвански 1984, 184). Наиме, не само што је било важно пружити мигрантској деци образовање на завичајном језику због несумњивих когнитивних (и афективних) предности (Savić 1989, 12), већ је један од циљева образовања био и омогућити успешну интеграцију повратника у домовину.⁶

⁵ У погледу утемељења психолингвистичких и социолингвистичких истраживања у областима дечјег говора, двојезичности, вишејезичности, те контрастивне анализе и терминологије, веома је значајан допринос Меланије Микеш (Vlahović 2009, 13–15), која се већ у својој докторској дисертацији бави развојем гласовног система двојезичне деце (Mikeš 1965).

⁶ Термин „деца Југословена на привременом раду”, чест је у радовима истраживача из овог периода и расветљава њихово уверење о привремености миграција наших иселјеника.

Током 80-их година прошлог века питањима интеркултурног образовања у мигрантским условима придавао се велики значај. О томе сведочи скуп под називом „Синтеза интрекултуралистичких активности”, који је одржан 1987. године у Скопљу. Том приликом окупило се око стотину учесника, од којих је готово седамдесет било из иностранства (Милојевић 1987), а резултати скупа објављени су у зборнику који је уредила Олга Мурцева-Шкарић (Murđževa-Škarić 1987). Наши истраживачи недвосмислено су се заложили за увођење интеркултурног образовања, у његовим различитим реализацијама, али је такође наглашено да су могућности његове примене неуједначене због различитих образовних политика земаља пријема. Овде је потребно истаћи да је постојао критички став и према допунској школи која је намењена деци миграната у иностранству, те се инсистирало на ревидирању и преобликовању постојећег програма на начин који би се ослањао на савремене истраживачке поставке домаћих и светских аутора.

Међу радовима који се баве интеркултурним образовањем, посебно бисмо истакле зборник радова *Интеркултурализам као облик образовања деце миграната ван домовине*, који је приредила Свенка Савић 1989. године, и у коме је обједињено пет радова југословенских аутора. Указујемо на значај уводног чланка (Savić 1989) у коме је дат својеврстан преглед резултата радова који су се бавили језичким питањима у мигрантским условима, као и богата библиографија подељена на радове домаћих и страних аутора, објављених закључно са годином издања. Ауторка је приметила да се у највећем броју радова проучава језички систем посредством лингвистичке анализе, а занемарују питања усвајања и употребе језика. Ови радови се углавном ослањају на радове из матичне земље, те се применом контрастивне методе утврђују специфичности језика мигрантских говорника. Насупрот томе, а надовезујући се на резултате *JUBA/ADS* пројеката из Лунда, ауторка указује на потребу да се истраживачи удаље од монолигвалне идеологије, по којој се језик матице посматра као основа за поређење, те да је језичка питања мигрантске деце потребно посматрати као својеврсни феномен с властитим одликама и принципима.

Савић (Savić 1989, 21) даје и класификацију објављених радова и са жаљењем констатује недовољну заступљеност систематичних научних радова чији би резултати били примењиви у пракси:

”(...) комплексним питањима језика, идентитета и културе најчешће се не баве тимови истраживача, чак ни лингвисти који су данас изразито познати за питања стандардизације, језичке политике или норме те су истраживања препуштена иницијативи и спретности појединаца да до емпиријског материјала дођу. Образовање кадрова за интердисциплинарно истраживање мигрантске политике у земљи није обезбеђено.” (Savić 1989, 22)

Овакво стање у истраживању језика у мигрантским условима, које је у великој мери препознатљиво и у овом тренутку, недвосмислено указује на

потребу удруживања напора, тешњег повезивања научника и реализацију заједничких пројеката. Савић (Savić 2011, 15) сведочи да је крајем осамдесетих година постојала замисао о покретању пројекта на нивоу Југославије у оквиру кога би се систематично истраживали говор, језик и образовање деце у мигрантским условима.⁷

3. Друга фаза: истраживања након распада СФРЈ

Са распадом Југославије и ратовима који су вођени деведесетих година на Балкану, нарушава се постигнути континуитет у истраживањима српског језика у дијаспори, баш у време када проучавање завичајног језика добија велики замањ у свету. Лингвистичка истраживања која су настала у наредној фази представљају резултате појединачних аутора, те не срећемо веће тимове истраживача. Врло је илустративна чињеница да смо за период након распада СФРЈ нашле само три зборника са годишњих скупова Друштва за књижевност и културу Југославија–Канада, који су приредили Младеновић (Mladenović 1991; 1992) и Ђокић и Видак (Ђокић и Vidak 1994). У питању су углавном кратки реферати који из лингвистичког и/или филолошког угла разматрају поједине феномене настале у контексту српске језичке дијаспоре.⁸

У овом периоду, истраживачи се неретко окрећу проучавању појединих аспеката одржавања/замене језика у српској језичкој дијаспори. Тако Илић-Марковић (Илић-Marković 2010) представља двојезични контекст српских миграната у Бечу и указује на значај креирања језичке образовне политике која би водила равномерној двојезичности мигрантске деце. Ауторка истиче и неопходност упоредног развијања функционалне писмености на српском и немачком језику.⁹

У раду Ј. Филиповић (Filipović 1998) указано је на занимљиву чињеницу да позитивни ставови испитаника српског порекла према језику и култури њихових предака не утичу битно на исход процеса одржавања/замене овог језика у датој групи. Исту проблематику код прве генерације високообразованих миграната проучавале су ауторке овог рада (Vučina

⁷ Нажалост, тај пројекат није остварен услед политичких промена у земљи, те је реализован само на територији Словеније под називом РОНИМ (*Развој и образовање националног идентитета и матерњег језика деце југословенских грађана у Западној Европи*).

⁸ Треба имати у виду да је ситуација у проучавањима језика дијаспоре у Хрватској повољнија захваљујући вишедеценијском раду *Института за миграције и народности*. Осим тога, почев од 2005, сваке друге године одржава се научни скуп *Хрватски као други и страни језик*, који, попут хрватског часописа *Лахора*, обједињује радове посвећене хрватском као матерњем, страном, али и наследном језику (в. прегледне радове Zubčić 2010 и Hansen, Romić i Kolaković 2013).

⁹ За потпуније разумевање проблематике наставе на српском као матерњем језику важно је узети у обзир и радове из других, мање или више сродних дисциплина, попут Благојевић (Blagojević 2007) и Стефановић-Бановић и Пантовић (Stefanović-Banović i Pantović 2014).

Simović i Jovanović 2011; Jovanović i Vučina Simović 2013) и указале на веома добру друштвено-економску интегрисаност испитиване групе исељеника, која ће вероватно условити и брзу културну и језичку асимилацију. Уочено је да се не ради довољно на спровођењу конкретних мера за успоравање замене језика, о чему сведочи и крајње недовољно развијена настава српског као наследног језика (в. Jovanović i Vučina Simović 2012). Користећи контрастивну анализу наратива деце узраста од 4 до 12 година којима је српски матерњи односно завичајни језик, Вучина Симовић и Јовановић (Vučina Simović i Jovanović 2015) поново отварају теме о одликама нарације које су интензивно проучаване током осамдесетих година прошлог века.

Међу социолингвистичким радовима о српском језику у дијаспори истичу се по својој бројности и систематичности они који се баве прекључивањем кодова (енг. *code-switching*) код говорника српског језика у САД ([Filipović] Savić 1994; 1996), Аустралији (више радова Димитријевић-Савић међу којима је најзначајнија монографија Dimitrijević-Savić 2010), Немачкој (Stanisavljević 2010), као и прекључивање кодова код билингвалних корисника српског и енглеског језика (Vlaisavljević 2007).

Значајна су истраживања о прекоморској језичкој дијаспори, међу којима се истичу она које је написала Кринка Видаковић-Петров и у којима се нарочито систематично бави периодиком, мемоарском грађом и књижевношћу које су широм Сједињених Држава објављивали аутори српског и црногорског порекла на српском и енглеском језику (Vidaković-Petrov 2007; 2014). У питању је пионирски рад на овом пољу који је подразумевао проналажење и анализу сачуваних података и грађе расутих на разним странама и често тешко доступних истраживачима (Vidaković-Petrov 2007, 38). Осим тога, ауторка разматра и питања идентитета исељеника, њихове националне и културне институције и одлике њиховог културно-етничког наслеђа (Vidaković-Petrov 1996).

На примерима српске¹⁰ и других исељеничких књижевности, Видаковић-Петров (Vidaković-Petrov 2013) разматра и сложени феномен *књижевности езила* и различите појмове које он обухвата. Ауторка се дотиче и питања одабира језика у делима емигрантске књижевности, за које уочава да се не тичу само рецепције дела, већ и самог стваралачког поступка, али сведоче и о идеологијама и идентитету аутора. Као илустрација ове последње тврдње може да послужи рад у коме Видаковић-Петров (Vidaković-Petrov 2015) даје посебан осврт на „тематиз[овање] питањ[а] исељеничког језика” и употребу овог језика у књижевној функцији у књизи прича *Јауци из земље злата* (Њујорк, 1916) готово заборављеног српског писца у САД, Петра М. Лубурића.

¹⁰ Треба напоменути да је мало аутора који шире проблематизују књижевно стваралаштво српске језичке дијаспоре. Један од ретких је Вуксановић, аутор књиге *Пређутана књижевност* (Vuksanović 2002), који се бави поезијом српских песника из Румуније и Мађарске, а такође разматра песничтво наших аутора у Европи и Америци, те се залаже за употребу термина ”загранична” или ”поезија у дијаспори”.

4. Уместо закључка

Из прегледа објављених радова током седамдесетих и посебно осамдесетих година 20. века закључујемо да је српски језик у дијаспори истраживан из перспектива различитих дисциплина, које често нису јасно разграничене. Лингвистички, психолингвистички, социолингвистички, методички, филолошки радови обједињавани су у зборницима и монографским публикацијама, што је омогућило интердисциплинаран приступ истраживању овог феномена и дало снажан замајац у разумевању његових различитих манифестација. Нажалост, овај тренд се с распадом Југославије прекида, што се види и у малом броју стручних скупова и зборника који укључују радове о српском језику у дијаспори. У том контексту још више добијају на значају два округла стола одржана 2014. године, у оквиру којих се научна проучавања српског језика у мигрантским условима сагледавају из критичке и интердисциплинарне перспективе. Први је понео наслов *Српска језичка дијаспора: одржавање језика и идентитета говорника у мигрантским условима*, а одржан је на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу под окриљем научног скупа *Српски језик, књижевност, уметност* октобра 2014. године¹¹ (в. Kovačević i Petković 2015, 433–497). Други округли сто приређен је у Етнографском институту САНУ у Београду децембра 2014. године под називом *Научно истраживање миграција у Србији: Проблеми и иницијативе* (в. Lukić Krstanović 2014).

Истраживања о говорном и писаном српском језику у дијаспори настала у оквирима филологије и лингвистичких дисциплина релативно су малобројна за временски распон од три, четири деценије у којем су настала. Међутим, њихове резултате и значај не можемо и не смемо занемарити. На то нас обавезују и основна начела научног рада која јасно налажу да свако ново истраживање мора бити утемељено на разматрању и критичком осврту на теоријске и методолошке поставке и резултате релевантних претходних радова. Осим тога, стварно продубљивање наших знања о српском језику у дијаспори у његовим различитим манифестацијама подразумева не само промовисање даљих истраживања унутар филологије и лингвистике, већ изискује и њихово интердисциплинарно и трансдисциплинарно усмерење. Стога, овим радом желимо да повећамо и обновимо интересовање у српској научној јавности за проучавање српског језика и идентитета његових говорника у дијаспори, али и да скренемо пажњу на потребу да се наши стручњаци из различитих дисциплина међусобно боље повежу и заједнички укључе у савремене токове у области проучавања миграција и дијаспоре.

¹¹ На поменутом скупу, Јањић и Цветковић (Janjić i Svetković 2014) представиле су пројекат „Да те цео свет разуме”, курс на даљину за учење српског језика за кандидате из дијаспоре између 7 и 30 година, који је први пројекат овакве врсте код нас, настао у сарадњи Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Канцеларије за сарадњу са дијаспором, Града Ниша и ОЦД „Проактив”.

Литература

- Bačvanski, Marija. 1984. „Neke osobenosti govornog razvoja dece naših radnika u SR Nemačkoj”. U *Jezički kontakti u jugoslovenskoj zajednici (Језичните контакти во југословенската заједница)*, prir. O. Mišeska Tomić, 181–185. Skoplje: Savez jugoslovenskih društava za primenjenu lingvistiku – Društvo za primenjenu lingvistiku Makedonije.
- Bekić, Tomislav, prir. 1990. *Učenje jezika, komunikativni pristup i obrazovanje nastavnika: zbornik radova* (1. konferencija Živi jezici, Novi Sad, 28. juni – 1. juli 1989.). Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, Gordana. 2007. „Srpske škole i nastava srpskog jezika u Grčkoj u XX veku.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55 (1): 233–244.
- Bugarški, Ranko. 2015. *Selektivna sociolingvistička bibliografija: SFRJ/SRJ - SCG/ Srbija: 1967–2014*. Zemun: Mostart.
- Dimić, Moma i Duško Vidak, prir. 1989. *Književnost između dve domovine: III zbornik saopštenja članova i gostiju Društva. III vikend kanadske literature, Ohrid, 26–28. maj 1989*. Beograd: Društvo za književnost i kulturu Jugoslavija – Kanada.
- Dimitrijević-Savić, Jovana. 2010. *Code-Switching: Structure and Meaning*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Đokić, Danka i Vidak Dušan, prir. 1994. *Ka drugoj obali = Towards the Other Coast = Vers l'autre rive / VII vikend kanadske literature, Herceg Novi, 28–30. maj 1993*. Beograd - Pančevo: Društvo za književnost i kulturu Jugoslavija–Kanada - Zajednica književnika Pančeva.
- Đurović, Lubomir. 1983. ”Formalizing the S/C flexion for the automatic morphological analysis”. In *Lingua in diaspora. Studies in the language of the second generation of Yugoslav immigrant children in Sweden*, ed. Lubomir Đurović, 123–148. Lund: Slavica Lundensia 9.
- Đurović, Lubomir. 1987. ”The development of grammar systems in diaspora children's language”. In *Child language in diaspora: Serbo-Croatian in West European countries, Papers from a symposium*, eds. Lubomir Đurović and Alla Binder, 51–85. Lund: Slavica Lundensia 11.
- Đurović, Lubomir. 1988. ”The concept of diaspora language (Opening address)”. In *Diaspora Languages in Western Europe. Papers from the workshop "Language Minorities – Children's Language in Diaspora" held on July 22nd, 1987 at the International Congress for the Study of Child Language in Lund, Sweden*, ed. Lubomir Đurović, 7–9. Lund: Slavica Lundensia 12.
- [Filipović] Savić, Jelena M. 1994. *Serbian/English and Spanish/English code-switching: Toward a more comprehensive model*, PhD thesis. Perdue University.

- [Filipović] Savić, Jelena M. 1996. *Code-switching. Theoretical and methodological issues*. Beograd: Filološki fakultet.
- Filipović Savić, Jelena. 1998. "The status of Serbian as a minority language within the Serbian-American community." *Filološki pregled* 25 (2): 147–157.
- Fulgosi, Ante, Ljerka Fulgosi, Zvonko Knezović, Rea Masnjak, Anđelka Metzging i Predrag Zarevski. 1985. „Istraživanja razvoja nekih kognitivnih funkcija i nekih karakteristika ličnosti djece naših radnika na privremenom radu u inozemstvu.” *Migracijske teme* 1 (1): 5–13.
- Hansen, Björn, Daniel Romić i Zrinka Kolaković. 2013. „Okviri za istraživanje sintaksičkih struktura govornika druge generacije bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika u Njemačkoj.” *Lahor* 15: 9–45.
- Ilić-Marković, Ljiljana. 2010. „Dvojezična svakodnevnica – predrasude i činjenice, srpski i nemački u Beču”. U *Peti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura”*, prir. Ljiljana Subotić i Ivana Živančević-Sekeruš, 779-788. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Janjić, Marina i Irena Cvetković Teofilović. 2014. „Specifičnost metodike nastave srpskog kao zavičajnog jezika”. Usmeno saopštenje sa Okruglog stola *Srpska jezička dijaspora: održavanje jezika i identiteta govornika u migrantskim uslovima*, 25. oktobar 2014. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Jovanović, Ana i Ivana Vučina Simović. 2012. „Odlike i potrebe nastave srpskog kao zavičajnog jezika”. U *Srpski jezik, književnost, umetnost: zbornik radova sa VI međunarodnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu*, prir. Miloš Kovačević, 383–395. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Jovanović, Ana i Ivana Vučina Simović. 2013. "Linguistic Attitudes and Linguistic Practices in the Global Age: The Case of the First Generation of Serbian Highly Educated Migrants". U *Diasporic Choices*, ed. Renata Seredyńska-Abou Eid, 129–138. Oxford, UK: Inter-Disciplinary Press.
- Kovačević, Miloš i Jelena Petković, prir. 2015. *Srpski jezik – od Vuka do danas. Srpski jezik, književnost, umetnost: zbornik radova sa IX međunarodnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (24–25. X 2014)*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Lukić Krstanović, Miroslava, prir. 2014. *Knjiga apstrakata. Naučno istraživanje migracija u Srbiji: Problemi i inicijative. Okrugli sto – 8. decembar 2014*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Mandreš, Marinel. 2001. "Serbian Migration, Settlement, and Ethnicity: A Bibliography." *Serbian Studies* 15 (1, 2): 123–155, 371–406.
- Mandreš, Marinel. 2005. "Serbian Immigration, Settlement, and Ethnicity: A Bibliography of Newspaper Articles." Part I: America, and Part II: England, Canada, Australia. *Serbian Studies* 19 (1, 2): 165–217, 348–400.

- Mihaljević, Milica. 1988. "Govor naše djece u dijaspori." *Rasprave ZJ* 14: 127–137.
- Milojević, Aleksa. 1987. „Skupovi: Sinteza interkulturalističkih aktivnosti.” *Migracijske teme* 3 (3–4): 385–387.
- Mikeš, Melanija. 1965. *Glavni razvoj govora dvojezične dece*, doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mišeska Tomić, Olga. 1992. "Minority language maintenance and learning as instruments for improving the status of minority group". In *Maintenance and loss of minority languages*, eds. Willem Fase, Koen Jaspaert and Sjaak Kroon, 385–392. John Benjamins Publishing Company.
- Mladenović, Milan, prir. 1991. *Reke i obale, mostovi i razmeđa među narodima i kulturama = Rivers and Coasts, Bridges and Links between Peoples and Cultures = Rivières, rives et les rivages - lignes de démarcation ou de la relations socio-culturelles. V vikend kanadske literature, Novi Sad, 10–13. oktobar 1991.* Beograd: Društvo za književnost i kulturu Jugoslavija – Kanada.
- Mladenović, Milan, prir. 1992. *Novo u starom i staro u novom svetu = The New in the Old and the Old in the New World = Le Nouveau dans le vieux et le vieux dans le nouveau monde. VI vikend kanadske literature, Beograd, 17. oktobar 1992.* Beograd: Društvo za književnost i kulturu Jugoslavija – Kanada.
- Mrazović, Pavica. 1990. „Razlike u govornom i pisanom nemačkom i srpskohrvatskom jeziku treće generacije migranata u SR Nemačkoj". U *Učenje jezika, komunikativni pristup i obrazovanje nastavnika: zbornik radova (1. konferencija Živi jezici, Novi Sad, 28. juni - 1. juli 1989.)*, prir. Tomislav Bekić, 255–269. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta.
- Murdževa-Škarić, Olga, prir. 1987. *Intercultural education = Education interculturelle.* Ohrid: OMEP.
- Nećak-Lük, Albina i Inka Štrukelj, prir. 1984. *Dvojezičnost - individualne in družbene razsežnosti. Prispevki konference "Dvojezičnost – individualne in družbene razsežnosti", Ljubljana, 13. –15. sept. 1984.* Ljubljana: Društvo za uporabo jezikoslovja SR Slovenije.
- Pavlinić-Wolf, Andrina. 1984. „Interkulturalizam u obrazovanju djece migranata i učenju jezika: (u interpretaciji Louisa Porchera).” *Pedagoški rad* 3–4: 107–115.
- Pavlinić-Wolf, Andrina. 1985. „Definicije materinskog jezika i s njima povezani problemi.” *Migracijske teme* 1 (3–4): 57–69.
- Pavlinić-Wolf, Andrina i Josip Anić. 1991. „Djeca hrvatskih migranata u evropskim zemljama – iseljavanje, motivacija za očuvanje i njegovanje materinskog jezika te povratak u domovinu.” *Migracijske teme* 7 (3–4): 277–291.

- Pavlinić-Wolf, Andrina, Josip Anić i Zdenko Ivezić. 1986. „Jezik jugoslavenske djece koja žive u Švedskoj (preliminarni rezultati sociolingvističkog istraživanja.” *Migracijske teme* 2 (2): 37–46.
- Pavlinić-Wolf, Andrina, Karmen Brčić i Nadežda Jeftić. 1988. ”Supplementary mother-tongue education and the linguistic development of Yugoslav children in Denmark.” *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 9 (1–2): 151–167.
- Plant, Derrik. 1971. „Dvojezičnost 'Gastarbeiters': nov problem čija važnost sve više raste“. U *Aktivne metode i moderna pomagala u nastavi stranih jezika. Predavanja i referati održani na 10. kongresu FILPV u Zagrebu, 5-9. 4. 1968*, prir. Rudolf Filipović, 339–349. Zagreb: Školska knjiga.
- Rajić, Ljubiša. 1978. „Sociolingvistički aspekti dvojezičnosti Jugoslavena na radu u Švedskoj i Norveškoj.” *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije 1978*: 2–78.
- Ranić-Podunajec, Ljiljana. 1987. „Pristup jeziku i kulturi u nastavnoj praksi u Nizozemskoj.” *Migracijske teme* 3 (3–4): 353–360.
- Savić, Svenka. 1987. ”Intercultural Linguistic Activities with Yugoslav Children Living Abroad: Inadequacy of the domestic research“. In *Intercultural education = Education interculturelle*, ed. Olga Murdževa-Škarić, 169–171. Ohrid: OMEP.
- Savić, Svenka. 1989. „Dokle smo došli?”. U *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine: zbornik radova*, prir. Svenka Savić, 8–42. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike.
- Savić, Svenka, prir. 1989. *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine: zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike.
- Savić, Svenka i Milan Cvetković. 1984. „Narativna sposobnost kod jednojezične i dvojezične dece od jedanaest godina“. U *Dvojezičnost - individualne in družbene razsežnosti. Prispevki konference "Dvojezičnost – individualne in družbene razsežnosti"*, Ljubljana, 13. –15. sept. 1984, prir. Albina Nečak-Lük i Inka Štrukelj, 281-287. Ljubljana: Društvo za uporabo jezikoslovja SR Slovenije.
- Stanisavljević, Andrea. 2010. ”Bilingualismus und Migration – Eine Untersuchung zu bosnisch / kroatisch / serbisch/ deutschem Codeswitching in Berlin“. In *Srpska lingvistika – Eine Bestandsaufnahme*, eds. Christian Voß and Biljana Golubović, 279–296. München.
- Stankovski, Miodrag, Ľubomir Ľurović and Mijo Tomašević. 1983. ”Development structures in the family language of Yugoslav immigrant children in a Swedish language environment“. In *Lingua in diaspora. Studies in the*

language of the second generation of Yugoslav immigrant children in Sweden, ed. Ľubomir Ľuroviĉ, 11–20. Lund: Slavica Lundensia 9.

- Stefanović-Banović, Mileša i Branislav Pantović. 2014. „Nastava jugoslovenskih učitelja u Argentini 1939-1944.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52 (1): 227–244.
- Stojanović, Ilija i Tatomir Vukosavljević. 1978. *Sociopsihološka stanja naših učenika u inostranstvu i dopunska nastava (na primeru Hamburga)*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Vasić, Smiljka, Vladislava Knaflić, Stevan Peter, Rajka Marinković i Zoran Mastilović. [1986]. *Dvojezičnost migrantske dece: mogućnost održavanja maternjeg jezika u uslovima L2 (u francuskoj sredini)*. Beograd: Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora.
- Vasić, Vera i K. Centerham. 1984. „Maternji jezik kao prvi i kao drugi jezik”. U *Jezički kontakti u jugoslovenskoj zajednici*, prir. O. Mišeska Tomić, 187–191. Skoplje: Savez jugoslovenskih društava za primenjenu lingvistiku – Društvo za primenjenu lingvistiku Makedonije.
- Vegar, Branka. 1986. „Jugoslavenska djeca u bečkim školama.” *Migracijske teme* 2 (1): 75–80.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 1996. „Folk Songs and Their Transformations in the Serbian-American Diaspora 1900–1925.” *Serbian Studies* 10 (2): 164–187.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 2007. *Srbi u Americi i njihova periodika*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 2013. „Književnost egzila”. U *Pojmovnik uporedne književnosti. Zbornik radova*, prir. Bojan Jović i Tihomir Brajović, 235–260. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 2014. *Od Balkana do Tihog okeana. Kultura i književnost srpskih iseljenika u SAD*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 2015. „Jezik u delu Petra M. Luburića, srpskog pisca iz SAD”. U *Srpski jezik – od Vuka do danas. Srpski jezik, književnost, umetnost: zbornik radova sa IX međunarodnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu* (24–25. X 2014), prir. Miloš Kovačević i Jelena Petković, 487–497. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Vlahović, Plemenka. 2009. „Biografija prof. dr Melanije Mikeš”. U *Višejezični svet Melanije Mikeš*, prir. Plemenka Vlahović, Ranko Bugarski, Vera Vasić, 13–15. Novi Sad: Filozofski fakultet, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije.
- Vučina Simović, Ivana i Ana Jovanović. 2011. „Uloga prve generacije govornika srpskog jezika u procesu održavanja/ zamene jezika u dijaspori”. U *Srpski*

jezik, književnost, umetnost: zbornik radova sa V međunarodnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (29–30. X 2010), прир. Miloš Kovačević, 335–349. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Vučina Simović, Ivana i Ana Jovanović. 2015. „Neke osobnosti narativnog diskursa govornika srpskog kao maternjeg i zavičajnog jezika.” *Srpski jezik* 20: 669–687.

Vuksanović, Slobodan. 2002. *Prećutana književnost*. Beograd: Udruženje književnika Srbije.

Vuletić, Julijana. 2013. „Srpsko-nemački jezički kontakti sa osvrtom na istraženost jezika Srba u Nemačkoj danas.” *Nasleđe* 24: 87–106.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.

Научна критика и полемика

Discussion and Polemics

Контекстуализација проблема миграција

Ауторизована дискусија са научног скупа о истраживањима миграција у Србији, Београд, САНУ, 8. 12. 2014.

Поздрављам вашу иницијативу да се окупе истраживачи који се баве миграцијама у Србији. Данашњи преглед је упутио на неке од њих. Србија је земља веома различитих миграција (Morokvašić i Penev 2014), има велику дијаспору у суседним земљама, у осталим деловима Европе и у преокеанским земљама, а сама је била суочена са масовним приливом ратних избеглица и расељених лица. На њеном тлу се укрштају разне интерне миграције и азиланти из далеких земаља, као у садашњој „избегличкој кризи“. Из Србије одлазе млади, али многи се и враћају или стварају професионалне везе (Polovina and Pavlov 2011). Овај једнодневни преглед истраживања указује на богатство интересовања за различите теме из перспективе неколико научних дисциплина, а истовремено и на потребу за превазилажењем дисциплинарних граница. Аутори су такође скренули пажњу и на препреке са којима се као истраживачи суочавају.

Покушаћу да контекстуализујем проблем миграција кратким освртом на трендове истраживања миграција у Европи и њихову еволуцију од 1970. године, односно од времена када сам почела да се бавим том темом. То је доба све масовнијег интересовања за миграције у европским земљама, после нафтне кризе 1973/74. и обуставе у регрутацији привремене радне снаге са југа Европе. Интересовање се јавило не само у оквиру друштвених наука, у којима тематика миграција до тада дуго није напуштала маргине, него и медија и политике, и то на локалном, националном и, све више, на европском и међународном нивоу. Хтела бих да подвучем да је шире академско интересовање било и остало често повезано са тим јавним медијско-политичким интересовањем за миграције као *друштвеним проблемом*, што је, на разне начине, и у свакој земљи различито, диктирало тематику и приступе. Таква су истраживања (*demand driven*) имала углавном примењени карактер, али нису увек водила бољем упознавању стварности миграционих токова, него су се користила да потхрањују идеју да дошљаци представљају проблем и опасност за друштво.¹

¹ Примера ради, могу поменути многобројна истраживања јавног мњења у посткомунистичким земљама после 1989. о тзв. “мигрантском потенцијалу” и намерама потенцијалних миграната по питању одласка из земаља порекла. Више су указивала на прилике у тим земљама, док су била неадекватна за дубља сазнања о стварним токовима и њиховим комплексним узроцима. Истовремено су, међутим, таква испитивања јавног мњења, која се ослањају на хидрауличне метафоре и високе цифре “потенцијалних”, лако

Зашто мигранте посматрају као проблем? Државе-нације територијално окупљају своје припаднике, а неки пут бескомпромисно прихватају као своје оне који се налазе ван те територије, сматрајући их припадницима нације, странце-имигранте третирају као аномалију (Јоррке 2005). Дакле, уколико имигранти желе да остану, треба што пре да престану да буду странци. Питање је само модуса њиховог укључења. Социологе Чикашке школе, који су поставили темеље социологији миграција, занимало је како дошљаци из Источне Европе постају Американци, како се интегришу, односно адаптирају и асимилирају (Park and Burgess 1969 (1921); Thomas and Znaniecki 1918). Полако, међутим, постаје јасно да тај пут није линеаран и да метафора „melting pot“ није најадекватније огледало стварности.

На имигранте се гледа сумњичаво, са стрепњом, одбојност и стереотипи који их стигматизују се понављају према сваком новом валу дошљака. У књизи која је у међувремену постала „класика“ за истраживаче миграција (и не само њих), Норберт Елијас (Norbert Elias) је показао да чак и они који су, објективно говорећи, слични староседеоцима, тј. онима који су већ настањени, дакле легитимним припадницима групе (по класи, религији, националности), наилазе на отпор као *аутсајдери* (Elias 2008).

Америка важи за nation of immigrants – нацију имиграната, која је обећавала да буде земља слободе и прихвата за оне који слободе нису имали у својој земљи, Међутим, чак и у Америци, где је имиграција интегрални део националног мита, сваки талас имиграције био је пропраћен великим манифестацијама ксенофобије, дискриминацијом и ускраћивањем слободе, а у време Другог светског рата то је погодило и натурализоване Јапанце-Американце. Државе-нације могу тако међу својим редовима да дисквалификују неке категорије као грађане – што се десило са Јеврејима у фашистичкој Немачкој и онима који су имали двојно држављанство у Француској за време Vichy режима.

За европске државе-нације, за разлику од северноамеричких, имиграције нису саставни део националног мита. Европа је била све до Другог светског рата континент емиграције са изузетком Француске, која је још од 19. века била веома важна имигрантска земља за дошљаке из суседних земаља, а касније са истока и југа Европе и бивших колонија, нарочито Алжира и земаља Западне Африке. Међутим, иако се за ¼ Француза може рећи да су или деца или унуци странаца, у Француским школама се не тако давно учило да су „наши преци Гали“ а миграције се тек одскора почињу третирати као део историје стварања француске нације.²

Миграције постају предмет истраживања у Европи неких пола века после Америке. Истина, било је много појединачних студија и раније, али је то било далеко од обима оних у периоду после 1970. и није било повезано са јавним

(зло)употребљавана у медијским и другим приказима о “инвазији” сиромаша са Истока који прете да “преплаве” Запад. ИОМ (2002). Migration trends in Eastern Europe and Central Asia: 2001-2002 Review, Geneva: ИОМ.

² Отварање Музеја имиграције (Musée National de l'histoire de l'Immigration) 2007. године свакако симболизује прекретницу што се тиче институционализовања третмана имиграције и миграната у Француској. Музеј сакупља и валоризује сведочанства о историји имиграција у Француску, и то од 19. века.

дебатама о проблемима миграција, државним политикама нити са политикантском употребом миграната.

Као што сам пре три деценије подвукла у зборнику о тенденцијама истраживања у социологији миграција у Европи (Morokvašić 1984), критикујући индиректно методолошки национализам (термин који тада још није био у употреби) *Социологија миграција је била социологија имиграција [...] социолози нису видели мигранте и миграције другачије него кроз призму земље пријема и проблема које они наводно представљају за њу*. А чињеница је да се земље пријема суочавају са проблемима интеграције који нису били предвиђени: школовање, стамбени проблеми, незапосленост, итд. „Привремени радници“ – *гастербајтери* – само се делимично враћају у земље порекла после нафтне кризе 1973/74. и обуставе регрутовања стране радне снаге. Почињу, напротив, да се настањују, долазе породице или се стварају на лицу места, рађају се деца. Довели смо раднике, дошли су људи, формулисао је кратко швајцарски писац Макс Фриш (Max Fritsch).

Тадашњи преглед радова у три највеће земље пријема (Француска, Велика Британија и Немачка Савезна Република) и у пет земаља порекла (Југославија, Грчка, Италија, Шпанија, Португалија) показао је да истраживања и публикације остају углавном у националним оквирима, дакле језички и географски ограничена. Богата истраживачка делатност у УК је због енглеског језика у предности што се доступности тиче, али није била у то време конципирана као социологија миграција него као социологија *расних и етничких односа* (Phizacklea 1984). Публикације у Француској и СР Немачкој остају углавном непознате ван граница. Доминантан је асимилационистички приступ који се деклинира у разним варијантама.

Језичка изолованост се поготово односи на веома богату истраживачку продукцију у земљама порекла, нарочито у Италији, која међу првим јужноевропским земљама постаје и земља имиграције. Отмар Никола Хаберл (Othmar Nikola Haberl) је 1979. направио преглед више од 2000 библиографских јединица о миграцијама из Југославије, а Силва Межнарић је у свом приказу обрадила више од 100 (Meznarić 1984). У литератури земаља порекла веома је присутна тема повратних миграција и развоја, као и тема раздвојених породица. Међутим, велики број аутора буквално преузима проблематику и концепте из земаља пријема који се односе на интеграцију њихових сународника у тим земљама, дакле, даје предност проблематици која се више тиче тих земаља, а мање земаља порекла.

Године 1970. и 1980. представљају период када се доводи у питање андроцентрични приступ у друштвеним наукама, укључујући и оне које истражују миграције, поготово у социологији и антропологији. Откривање жена као активних протагонисткиња а не само као чланова породица (Anthias 1983) етапа је ка каснијем родном приступу 1990-их година, који добија на видљивости и институционалном признању поготово после 2000. (IMR 2006; Hondagneu-Sottelo 2013; Morokvasić 2015).

Миграције, дискурс и представе о миграцијама, миграциона искуства и обавезе, очекивања друштва порекла од миграната родно су различити. Родни однос је истовремено и конститутивни елемент других идентитета, и налази се у

артикулацији (интерсекцији) са другим друштвеним односима. Родно-интерсекционална перспектива у миграцијама омогућује да се процеси миграција сагледају на један нови начин, да се боље уочи ко мигрира и зашто, ко ће и на какве препреке наилазити у процесу миграција, да ли ће и где моћи да ради, како ће бити плаћен, чији ће рад бити признат а чији остати невидљив, шта ће и код кога миграционо искуство променити, итд.

Кључни догађаји пре нешто више од 25 година – пад Берлинског зида и отварање граница дуж бивше гвоздене завесе, уједињење Немачке, распад Совјетског Савеза и Југославије, проширење ЕУ са 15 на 25, 27 и 28 чланица, истовремено дизање нових зидова према југу, према малоазијском и афричком делу Медитерана – доводе до радикалних промена како у обиму тако и у профилу мигрантске популације у Европи и њеном политичком третману. Истовремено долази до преиспитивања постојећих парадигми и конструкције нових у истраживању миграција.

Уобичајена категоризација на земље порекла и пријема није више довољна, неке земље, поготово на југу и истоку Европе, све више привлаче мигранте. Мигрантска популација је комплекснија и разноврснија. Поред економских и породичних миграција, постоје етничке и принудне, покренуте ратовима, као и илегални токови. Мигранти су такође образованији, урбаног порекла, мање оријентисани на стално настањивање, дакле покретљивији, уколико им то путни документи омогућују, било да се ради о циркулацији, транзиту или вишеструкој мобилности, односно, *инсталацији у мобилности*, која може да траје деценију и више у једној мигрантској каријери. Ово се углавном односи на оне који су пореклом из нових чланица Европске Уније (Cytus 2008).

У већини токова са истока и центра Европе према западу и југу, жене чине велику већину самосталних миграната, а феминизација је захватила и неке токове из Северне Африке (на пример, када је реч о сезонским пољопривредним пословима у Шпанији, жене из Марока имају више шансе да добију посао него њихови сународници мушкараци).

Државе у Европској унији остају још суверене у контроли ваневропских и ван ЕУ токова, док полако губе контролу над миграционим токовима унутар саме Уније, који су масовно повећани, а велики део је у супранационалној надлежности (Ruspini and Eade (eds.) 2015).

За разлику од ранијих истраживања у оквиру једне државе, истраживања су све више компаративна, укључујући више земаља партнера. Транснационални приступ (Glick- Schiller, Basch, and Szanton-Blanc 1992; Glick-Schiller, Basch, and Szanton-Blanc 1995; Portes 1996) и његове европске варијанте (Tarrius 1992; Bryceson and Vuorela 2003; Morokvasic 1999; Shinozaki 2015; Vauböck 1994; Faist et al. 2013) показао се адекватнијим за анализу нових миграционих токова у којима не само што је битан тзв. капитал покретљивости, него је битан и сам процес „између“, који може бити дуготрајан и захватити велики део транснационалног друштвеног простора у коме се мигранти крећу и организују свој живот.

Нове теме као „границе“ привлаче истраживаче, а транснационални приступ омогућава преиспитивања и проширење значења неких од кључних социолошких категорија. Тако истраживања о транснационалним породицама проширују

концепцију породице (под једним кровом и *sedentary*), а истовремено указују на парадокс да право на слободно кретање преко граница постаје део основног људског права на живот у породици. Транснационалним приступом концепт *citizenship*- а излази из националних оквира, а под лупом родног приступа указује се на моменте искључења одређених категорија људи из концепције *citizenship*- а. Још једно велико истраживачко поље – социјална покретљивост – добија нову димензију, бивајући сагледана кроз призму просторне покретљивости.

У вашим презентацијама подвлачите важност компаративних истраживања и сарадње, и то не само оне у непосредном окружењу (која већ донекле постоји), него и даље. Надам се да ће овај скуп бити пресудан корак ка даљем умрежавању и водити коначно једном виду институционализације којом би се превазишло виртуелно окупљање, а уједно олакшало и укључивање у европске програме. Јер, не треба заборавити да се у ЕУ, а Србија ће постати чланица, миграције сматрају једним од кључних изазова за 21. век, што је садашњи масовни прилив ратних и других избеглица још једном потврдио.

Литература:

- Anthias, Floya. 1983. „Sexual Divisions and Ethnic Adaptation: The Case of Greek-Cypriot Women.“ In *One Way Ticket. Migration and Female Labour*, Annie Phizacklea ed., 73-94. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bauböck, Reiner. 1994. *Transnational citizenship. Membership and rights in international migration*. Aldershot: Edward Elgar.
- Bryceson Deborah and Ulla Vuorela, eds. 2003. *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. Oxford, UK: Berg.
- Cyrus, Norbert. 2008. „Managing a mobile life: changing attitudes among illegally employed Polish household workers.“ In *Migration and mobility in an enlarged Europe. A gender Perspective*, eds. Metz-Göckel Sigrid, Mirjana Morokvasic, A.Senganata Münst, 179-202. Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Elias, Norbert. 2008. *The Established and the Outsiders*, edited by Cas Wouters. Dublin: UCD Press.
- Faist, Thomas et al. 2013. *Transnational migration*. Cambridge/Malden: Polity Press.
- Glick Schiller, Nina., Linda Basch and Christina Szanton-Blanc. 1992. *Towards a transnational perspectives on migration*. New York: New York Academy of Sciences.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch and Christina Szanton-Blanc. 1995. „From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration.“ *Anthropological Quarterly* 68(1): 48– 63.
- Hondagneu-Sottelo, Pierette. 2013. „New directions in Gender and immigration research.“ In *The International Handbook on Gender, Migration and Transnationalism. Global and Development Perspectives*, eds. L. Oso and N. Ribas-Mateos, 233-245. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- IMR. 2006. *International Migration Review: Special issue on Gender and Migration Revisited*, 40 (1).

- IOM 2002. *Migration trends in Eastern Europe and Central Asia: 2001–2002 Review*, Geneva: IOM.
- Joppke, Christian. 2005. *Selecting by origin. Ethnic Migration in a liberal state*. Harvard: Harvard University Press.
- Meznaric, Silva. 1984. „Sociology of Migration in Yugoslavia.“ *Current Sociology - Sociologie Contemporaine* volume 32 (2): 41– 88.
- Morokvasic, Mirjana. 1984. "Introduction ." In *Tendances de recherche et approche sociologique des migrations en Europe: perspectives des pays de départ et des pays d'arrivée (1960-1983)*", parties I et II, *Current Sociology - Sociologie Contemporaine*, Volume 32 (2 and 3) : 1–14.
- Morokvasic, Mirjana. 1999. „La mobilité transnationale comme ressource: le cas des migrants de l'Europe de l'Est.“ *Cultures et Conflits* no. 32: 105– 122.
- Morokvasic, Mirjana. 2004. „Settled in Mobility: Engendering Post-wall Migration in Europe.“ *Feminist Review* 77(1): 7– 25.
- Morokvasic, Mirjana i Goran Penev. 2014. “Serbie, pays de toutes les migrations”, P@ges Europe – La Documentation française, dostupno na : <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/pages-europe/d000727-serbie-pays-de-toutes-les-migrations-par-mirjana-morokvasic-et-goran-penev/article#>.
- Park, Robert and Ernest Burgess. 1969 (1921). *Introduction to the science of sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Phizacklea, Annie. 1984. „A sociology of Migration or ‚Race relations‘? A view from Britain.“ *Current Sociology-Sociologie Contemporaine* volume 32 (3): 199–218.
- Polovina, Nada and Tanja Pavlov. 2011. *Mobility and Emigration of Professionals*. Belgrade, Group 484 and Institute for Educational Research.
- Portes, Alejandro. 1996. „Global villagers: The rise of transnational communities.“ *American Prospect* 25: 74– 77.
- Ruspini Paolo and John Eade, eds. 2015. *Central and Eastern European Migration Review* Vol. 3, No. 2.
- Shinozaki, Kyoko. 2015. *Migrant Citizenship from Below: Family, Domestic Work and Social Activism in Irregular Migration*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tarrius, Alain. 1992. *Les fourmis d'Europe*. Paris: L'Harmattan.
- Thomas, William and Florian Znaniecki. 1918. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: the Gorham Press.

Мирјана Мороквашић,
Université Paris Quest Nanterre la Défense
mirjana.morokvasic@u-paris10.fr

Избеглиштво у савременом свијету. Од политикотеоријских утемељења до биополитичких исхода

Аутор: Душко Петровић
Издавач: Лијевак, Загреб 2016.

Монографија Душка Петровића, асистента на Одсјеку за етнологију и културну антропологију Филозофског Факултета у Загребу, представља значајан допринос проучавању феномена избеглиштва, комплексне и актуелне појаве која је уздрмала светску и европску јавност у протеклом периоду.

Монографија се састоји из три веће целине. У првој, „Избеглице, апатриди, азиланти и модерна политика“, аутор представља масовну појаву избеглица након Првог светског рата у контексту значајних промена у тадашњем политичком систему. Кроз разматрање трансформације суштинских концепата и инструмената политичког уређења у периоду модерне, као што су национална државе (nation-state), Вестфалски поредак и људска права, као права човека и/или грађанина, аутор анализира питања суверенитета, политичке припадности као извора права, начине повезивања политичке припадности и територије, промене у концептуализацији *човека*, али и настанак специфичних, „аномалијских“ категорија, као што су избеглице или апатриди, и одговор међународне заједнице кроз оснивање посебних закона и институција који регулишу упрво овај домен – настанак хуманитаризма као технике дисциплиновања.

Друга целина, „Разумијевање биополитике“, фокусира се на анализу друштвено-теоријских концепата у периоду модерне и њихову трансформацију у постмодерном периоду, пратећи феномен политизације биолошког живота – биополитику. Аутор покушава да одреди основне карактеристике биополитичког стања у коме се развија феномен избеглиштва, тј. да дефинише нешто што би се могло назвати биополитичким диспозитивом, односом концепата, институција и пракси који га генеришу. У овој целини је примењена методологија која није карактеристична за антрополошка истраживања: како сам аутор наводи, ово врло апстрактно поглавље писао је имајући на уму феномен избеглиштва, „у сваком тренутку су ми били представљени свакодневно (живљено) искуство, сјећања, тренуци самоспознаје (кроз говор са самим собом, дакле, кроз мишљење), опћа размишљања, дискурси, праксе које су се могле повезати са теоријским, опћим појмовима коришћеним у књизи“. Удаљавање од класичне антропологије лежи у томе што се закључци о феномену износе без представљања самог објективног феномена. Ова целина тако са једне стране представља спецификацију социополитичког контекста на врло апстрактном нивоу, док са друге прецизира категоријални апарат који аутор користи за интерпретацију феномена избеглиштва. Богатство политичко-теоријских проблема које аутор разматра је велико: култура страха, заједнице несигурности, криза легитимитета политичких институција, *governmentality*, *outsourcing* (или посебан вид екстернализације како власти тако и појединих институција задужених за дисциплиновање), доминација права јачег (политике моћи) у политици и регресија утицаја политичких принципа и закона као регулатора политичког деловања, успостављање дискурса друштва благостања и његове заштите, елитистичност солидарности, свођење јавних интереса на приватне и обрнуто, идеја ограничених ресурса, политике

искључивања и нормализација насиља према Другом, продукција кризе, продукција жртве, представљају само неке од њих.

Трећа целина, „Феномен избјеглиштва и биополитика“, састоји се из анализе феномена избеглиштва као производа биополитичког стања које је аутор раније приказао: само у свету националних држава, граница и суверенитета, и повезивања права са припадношћу територијализованој политичкој заједници, могуће је замислити оне који му не припадају као посебну спознајну категорију, као аномалију и као проблем. У овом делу претходно дефинисан политички контекст и издвојени теоријски проблеми се приказују на примеру конкретних појава, као што су хегемонија западних капиталистичких држава у хуманитарном режиму, изразита центричност дискурса о избеглицама са становишта друштава (организација) пријема, виктимизација и патернализација, бирократска (формално-правна, административна) идентификација избеглице, контекстуална условљеност (арбитрарност) идентификације избеглице, виктимизација и патернализација, генерална експанзија хуманитарног дискурса као начина легитимизације дефинисања кризе и нетранспарентног деловања у циљу њеног разрешавања, све веће затварање (некадашњих) друштава благостања, јачање полицијске сарадње, превентивна употреба силе и тако даље. Додатну вредност овом делу даје анализа грађе сакупљене у Хрватској, где се издваја разматрање личног искуства аутора као избеглице 1990-их и успостављања тзв. коридора крајем 2015. године за транзит миграната од Турске до земаља централне и западне Европе, који је допринео издвајању миграната и омогућио директно полицијско деловање, далеко од очију јавности.

Како сам аутор наводи, књига започиње тематизацијом општих појмова (биополитика, утопија, моћ, биомоћ, живот и други), а завршава тематизацијом посебног, па чак и личног избегличког искуства. Основна теза је да људски биолошки живот у номинално децентрализованом корпоративистичко-националном свету постаје концептуално средиште политике и ултимативна вредност, што, с обзиром на структуралну позиционираност избеглица у односу на друштва пријема, омогућава како хуманитаризацију, тако и нормализацију насиља, кроз производњу перманентне ванредности. Избеглице остају Други, на коме се експлицитно спроводи дисциплиновање (било кроз показивање самилости, било кроз показивање насиља), које евентуално може резултирати уласком у друштво пријема.

Иако је тема конципирана као синхрона, као избеглиштво у савременом свету, аутор с правом даје генеалогичку кључних политичко-теоријских фактора, са намером да утврди елементе које су довели до биополитичког стања у коме се овај феномен манифестује. Отуда и изражена дијахронијска димензија у раду. Пошто је у питању глобални процес, чији је Хрватска део, увид у конкретне ситуације у Хрватској може послужити као основа за компарацију са релевантним ситуацијама у другим државама, као и за даље генерализације. Ова врло занимљива и плодна тема за истраживање отвара многа питања која превазилазе саме миграцијске токове и залазе у глобалне неједнакости, борбе за ресурсе, моћ и контролу, што је аутор недвосмислено показао. Поред овога, монографија има изразит интердисциплинарни карактер, будући да комбинује методе и приступе филозофије, друштвене теорије и антропологије. Монографија значајно доприноси научном проучавању избеглиштва због ширине приступа, богатства

анализираних концепата и дубине којом се разматрају поједини проблеми. Такође, анализирани материјал се односи на процес који је у току, што монографију чини посебно актуелном.

Марта Стојић Митровић

Ново сељаштво: поглед на будућност села и сељака

Осврт на књигу:

Jan Douwe van der Ploeg, 2008. *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London: Earthscan, 1–347.

Глобализација и тржишна економија су значајно промениле и унапредиле савремени свет, али су такође креирале нове проблеме са којима се друштва и нације суочавају. Сељаштво и могућности његовог опстанка свакако су важна питања која треба расветлити у овом контексту. Међутим, пре него што се осврнемо на схватање овог проблема представљеног у књизи, неопходно је направити кратку дигресију, важну за читаоца који није упознат са класичном дефиницијом сељаштва, а коју аутор књиге одбацује, и у односу на коју нуди своју дефиницију *новог сељаштва*.

Класичне дефиниције сељаштва, настајале у периоду 50-их и 60-их година XX века, инспирисане су синтезом карактеристика сељачких друштава америчког антрополога Алфреда Луиса Кробера (Alfred Luis Kroeber), која сељаштво описује као половична друштва са половичном културом. Многе класичне дефиниције су се бавиле управо овом двојаком природом сељачких друштава. Са једне стране, она су самодовољна, јер у исто време представљају производну и потрошачку базу породичне економије, која може бити потпуно или донекле аутономна; сељачка друштва имају своје обичаје и локалне норме, који су у већини случајева доминантнији од оних формалних; у сељачким друштвима сродничке, комшијске и пријатељске везе неретко представљају базу преко које се остварује већина социјалних и економских потреба, што их чини не само панданом већ и супституентом формалних институција. Са друге стране, сељачка друштва јесу део ширег друштва и повезана су са њим преко законодавне, управне и извршне власти. Сељачка друштва постају или су економски изложена спољашњем друштву и његовим утицајима преко цена, понуде и потражње када пласирају своје производне вишкове на тржишту. Такође, у погледу инфраструктуре, сељачка друштва чине део ширег система у већој или мањој мери. Међутим, у ком степену је сељаштво интегрисано путем наведених механизма у шире друштво једно је од питања на које класичне дефиниција сељаштва нису имале одговор, што је узроковало многа произвољна и непрецизна одређења сељаштва, која су се пренела до данашњих дана.

Одређење сељаштва као половичног друштва са половичном културом поделило је социологе, антропологе и економисте руралног на оне који су у њему видели конзервативно друштво, несклоно преузимању ризика, а његову производњу као стагнантну и неинвентивну. Друга група теоретичара предвођена

Шулцом (1964) сеоску производњу видела је пак као веома ефикасну и рационалну у границама њених скромних техничких и ресурсних могућности, која упркос томе постиже максимум искористивости свих расположивих ресурса, али не може да иде изван тога нити може да се нада некаквом значајнијем бољитку. Међутим, и поред размимоилажења у теорији, и једни и други су се слагали у једном, а то је да недовољна развијеност сељаштва у односу на шире друштво, која генерише друге проблеме, представља његову главну карактеристику.

Јан Даув ван дер Плукх (Jan Douwe van der Ploeg), истакнути професор руралне социологије са универзитета у Вагенингену у Холандији, на веома инспиративан али и информативан начин помера угао гледања на сељаштво, усложњава слику и представља свој концепт *новог сељаштва*. На првом месту, он се пита шта је уопште сељаштво и да ли овај појам има смисла у ери глобализације и тржишне економије. Један од основних проблема у литератури са којим се суочава скоро свако ко проучава село, сеоске обичаје, институције и пољопривреду јесте готово непремостива граница између два типа сељаштва, која је настала ортодоксним прихватањем и репродуковањем класичних дефиниција сељаштва. Тако се уврежила представа о развијеном и неразвијеном сељаштву, делећи свет на два пола, онај развијени, углавном англосаксонски, и онај неразвијени, еуфемистички назван *developing world*. У првом свету живе они који су се добро прилагодили тржишту и капиталистичкој пољопривреди и који су одбацили свој конзервативизам зарад модернизацијских иновација у пољопривреди (право је питање да ли ова категорија може да се назове сељацима или пре пољопривредним предузетницима), док у другом живе сељаци који су неинвентивни, стагнантни, конзервативни, неинформисани, потлачени. Међутим, такав поглед на сељаштво данас не говори пуно, штавише, пре замагљује и збуњује искреног истраживача села.

У прилог аргументацији *новог сељаштва*, аутор књиге развија свеобухватни концепт који назива *peasant condition* (услови сељаштва). Користећи овај концепт као предмет анализе, аутор, са једне стране, омогућава компаративни приступ сељаштву, проучавајући различите врсте сељаштва широм света у савременом контексту, без обзира на степен њиховог развоја, а са друге стране, избегава модернизацијску реторику која нужно дели свет на развијени и неразвијени. Централна идеја на којој почива концепт *услова сељаштва*, па тако и *новог сељаштва*, јесте идеја аутономије и борба за аутономију.

Јан Даув ван дер Плукх анализира различите начине путем којих сељаци чувају и одржавају своју аутономију, као и процесе и околности који су важни за њено стицања и/или поновно преузимање. Интуитивно би читалац помислио да је један од начина чувања или одржавања аутономије сељака нужно везан за побуну, протесте, отпор против власти, или пак за саботажу државе, правила и система од стране сељака. Такав приступ борби за аутономију веома је подробно описан у двема књигама Џејмс Скота *The Moral Economy of the Peasant* (1979) и *Weapons of the Weak* (1985), које су извршиле велики утицај на потоњу литературу која се бави сељаштвом и отпором сељаштва – важном темом у антропологији. Иако је аспект отпора сељаштва незаобилазан, мора се поменути да он избацује из фокуса суштину сељаштва и премешта га на поље политике и политичке акције, са чиме се сељаци, чињеница је, суочавају, али који често нису пресудни, нити су нужно

детерминишући за аутономију сељаштва. Аутор књиге пак другачије схвата отпор и борбу за аутономију, и сугерише да отпор не треба схватити искључиво као негативан појам. Отпор је неопходан да би неко себе одбранио као сељака у непријатељском окружењу и да би стекао услове за пристојан живот (22). У том смислу, он каже „отпор више није облик реакције већ облик производње и акције. Појединачно гледано, ове појаве су невине и безопасне, али узете заједно оне постају моћне и имају потенцијал да промене панораму“ (16–17).

Аутор књиге суштину аутономије види у земљи, сточарству и другим облицима пољопривредне производње. Његова основна претпоставка лежи у томе да, уколико сељаци буду увећавали своју ресурсну базу (која се не своди нужно на производњу већ и на споредне активности, поред пољопривреде, које он групно означава као плуралитет активности), они ће пре изборити своју аутономност од колебљивог тржишта, банкарских зајмова, ниских цена пољопривредних производа, и тако ће мање зависити од екстерних фактора него што је то случај данас. Користећи параметре интегрисаности у тржиште, он наводи парадоксалан податак да је сељак такозваног света у развоју значајно више завистан од домаћег и светског тржишта и да је више комодитизован, него што је то случај са западноевропским сељаком који је успео да задржи одређени степен аутономије (40). Насупрот општеприхваћеном виђењу, он у природној и самоснабдевајућој производњи сељака види предност а не претњу по опстанак сељаштва широм света у условима сурове тржишне конкуренције. Природна производња, диверзификација активности, самоснабдевање, укратко све оно што класичне теорије сељаштва као и модернизацијски приступи у пољопривреди критикују, представља управо снагу *новог сељаштва*, која може да допринесе одржању аутономије и смањењу његове зависности од тржишта. Оваква актуализација сељачке аутономије развија се паралелно и у складу са схватањем еколошке пољопривреде, која постаје водећа идеологија *новог сељаштва* и која одбацује досадашње методе бављења и приступа пољопривреди.

Јан Доув ван дер Плук нуди алтернативно виђење будућности сељаштва у контексту глобализације и тржишне економије. Његови увиди су освежавајући иако можда нису инвентивни, довољно су добри за мишљење и преиспитивање уврежених ставова о сељаштву који долазе са постмарксистичких и либералних позиција. Са аспекта идеја које доноси, недостаци књиге попут преинформативног приступа, који неретко одвлачи пажњу читаоца, или честа употреба графикана да би се визуализовале разумљиве тврдње и поставке, остају у другом плану. Оптимистичан приступ аутора сељаштву још један је квалитет књиге, насупрот мору песимистичких погледа на будућност села и сељака, који долазе са обе поменуте стране. За некога ко се бави сељаштвом, ова књига је добар и информативан преглед постојеће литературе о сељаштву, уводи нову димензију схватања овог појма и, што је најважније, инспирише на истраживање. Због тога књига представља добро штиво и неопходну литературу за некога ко се бави овом облашћу.

Литература:

Schultz, T. W. 1964. *Transforming traditional agriculture*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J. 1979. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Јована Диковић

Нова критичка разматрања о исхрани у социјализму – пример из Словачке

Rastislava Stoličná-Mikolajová: *Socializmus na tanieri* (Социјализам на тањиру) Bratislava: VEDA, 2015.

Време у коме живимо обележено је читавим низом друштвених, политичких и идеолошких промена, а ступање нових идеологија на сцену неминовно је праћено и променама у култури исхране. Исхрана, једнако као што може бити показатељ разлика или средство зближавања, такође бива и чувар прошлости, али и поље креативности и иновација. Како то Гунтер Хиршфелдер каже, храна је *тотални друштвени феномен*, иако је, на први поглед, веома једноставна ствар. Храна се обично показује као феномен који лако превазилази државне, верске и културне разлике. Бројни су чиниоци који су деловали у прошлости, а који и данас делују и доводе до промена у исхрани, без обзира на друштвено-политичка уређења и државне границе. Међутим, разноврсна испољавања онога што је Едгар Морен назвао „неоархаичним“ менталитетом, доводе и до својеврсног отпора према глобалној култури, која под маском разноликости и изобиља заправо нуди истоветност и стандардизованост. То што се ова врста отпора највидљивије манифестује као отпор према одређеним врстама „стране“ и стандардизоване хране, а не у неким другим сегментима културе (технолошке иновације, мода, облачење, музика, стил живота) сведочи нам о томе да човек начин исхране доживљава као нешто дубоко интимно. Стога исхрана често постаје један од кључних носилаца и ознака идентитета – једнако као језик или религиозност, породични обичаји и ритуали.

Чињеница је да култура исхране дуго није привлачила довољно пажње (нпр. у социјализму), док је савремено доба донело и глобални приступ тој теми. Током последње две деценије додатно је актуелизовано и интересовање за нематеријално културно наслеђе, у чије поље спада, свакако, и исхрана. Научна истраживања и интерпретације различитих аспеката овог феномена све су бројнија. Такав је случај и у словачкој етнологији/антропологији, у којој је интересовање за антрополошка истраживања хране ишло руку под руку са, такорећи, глобалном појавом, коју ова тема изазива у свим јавним сферама.

Одговоре на сложена етнографска и антрополошка питања из области културе исхране у својим научним публикацијама годинама уназад успешно презентује проф. др Растислава Столична Миколајова, пружајући најреценцији допринос. Као водећи стручњак у Словачкој, посебно се специјализовала за изучавање

традиционалне исхране. Врстан научник и педагог, Р. Столична припада оној генерацији истраживача Института за етнологију Словачке академије наука у Братислави, који су створили темељна дела словачке етнологије, као што је „Етнографски атлас Словачке“ и многа друга капитална остварења. Да се специјализовала за проучавање кулинарске културе Словака показује и њена монографија „Jedlo ako kľúč ku kultúre“ (Храна као кључ културе), настала након дугогодишњег преданог истраживачког рада. Ова монографија прва је такве врсте у Словачкој и критичари су за њу имали само речи хвале – оцењена је као *ремек-дело које помера границе нашег сазнања у овој узбудљивој области етнографског истраживања*. (в. <http://www.uet.sav.sk/>)

„Socializmus na tanieri“ (Социјализам на тањиру), монографија објављена 2015. године, коју потписује Растислава Столична а објављује Институт за етнологију Словачке академије наука, представља резултат вишедеценијске истраживачке посвећености проучавању културе исхране. Књига је објављена годину дана пре значајног јубилеја – седамдесетогодишњице постојања и рада Института за етнологију Словачке академије наука и уметности, у коме је ауторка изградила своју успешну научну каријеру. Ова студија је вредна допуна већ позамашног корпуса ауторкиних остварења, која истовремено оснажује улогу етно-антрополошке дисциплине у погледу истраживања исхране у Европи. Евидентан је и теоријски и тематски допринос ауторке истраживању културе исхране, у којој се огледају комплексни друштвени и историјски односи и кретања.

Истраживање је овог пута било усмерено на културу исхране у Словачкој у доба социјализма (у периоду 1948–1989) и представља успешно и прецизно ишчитавање разноликих друштвених функција хране, као и њених путева, циркулације и приступа у различитим зонама одређене друштвене структуре. То су, најпре, институционални путеви. Истраживање такође показује да исхрана, и када је реч о периоду социјализма у Словачкој, представља културно добро са вишезначним функцијама и симболиком.

Као што ауторка предочава, од периода социјализма па до данас, словачка кухиња није изгубила свој јединствени рурални карактер, по коме се разликује од кухиња суседних земаља. Главни стубови кухиње Словака увек су била јела на бази житарица, купуса, махунарки, кромпира, млека и млечних производа, али и меса. Разлике у исхрани посматрају се у односу на друштвени статус, уз прецизно указивање на класне, етничке и статусне разлике. Р. Столична јасно подвлачи да су одређене врсте хране биле доступне само *социјалистичкој елити*. Ауторка износи значајне увиде о *социјализму на тањиру* на 157. страна, уз коришћење богате литературе, те је корпус маркиран изузетном информативношћу, што представља гарант исправности увида и закључака, а наслови девет поглавља сведоче о томе да је ауторка комплексну тему исхране осмотрила са различитих аспеката и позабавила се свим важнијим истраживањима овог културног и историјског феномена, користећи и резултате анкете из времена социјализма, у коме је *нови човек* био једна од централних фигура.

Након увода, ауторка се позабавила политиком исхране у првој фази изградње социјализма у Словачкој (1948–1954), говорећи потом о новом научном концепту исхране. Навике у исхрани *новог човека* добар су показатељ процеса и промена у друштвеној заједници, а у овој књизи представљене су најзначајније промене које су се догодиле на подручју исхране и у прехрамбеним обрасцима

током епохе изградње социјализма у Словачкој. Посебно поглавље посвећено је рационализацији исхране социјалистичког човека и *новој храни*. Наиме, све до друге половине двадесетог века, Словачка је припадала земљама аграрног типа, а до значајних промена у исхрани дошло је после Другог светског рата. Тако су нове политичке и економске околности створиле нови концепт исхране социјалистичког човека, који је углавном инспирисан совјетским моделом и био је примењен масовно у исхрани људи током социјалистичког периода.

Имајући у виду разноврсност природних и друштвених чинилаца, обухватајући притом историјске прилике и промене у целокупном друштву, тешко је издвојити који су од њих примарнији. Промене су биле условљене процесима социјалистичке индустријализације словачког друштва, формирањем радничке класе, као и стварањем нових модела животних стилова, што се рефлектовало и у исхрани. У оквиру социјалног контекста изнети су резултати етнографских истраживања. Половином двадесетог века процеси колективизације аграра радикално су променили производњу хране, њену припрему и конзумацију. Истакнута је улога и место продавница прехранбених производа као што је култни TUZEX. Анализа алтернативних модела исхране и социјалистичких облика угоститељства заузимају посебно место. Р. Столична наглашава да су се у селима ипак дуже очувале традиционалне форме исхране и намирница, мада у неким аспектима прилагођене новим друштвеним околностима и захтевима, условљене и аграрним политикама. Концепт исхране руралног становништва, а донекле и урбаног, имао је локални или регионални карактер. Улога *купона за храну* стављена је у друштвени и историјски контекст, што кореспондира са аналогним дешавањима у југословенској исхрани одмах након Другог светског рата.

Економска, социјална и политичка дешавања утицала су на то да словачка заједница на врло специфичан начин рефлектује промене у начину исхране, што се огледало у постепеним облицима промена у породици и шире, као и у измењеном начину производње и конзумирању хране, те је дошло до значајне трансформације прехранбених образаца словачког становништва. Посебно неадекватна је била политика цена прехранбених намирница. Поједине намирнице су биле недоступне широј популацији због високих цена појединих производа, као што су месо, егзотично воће и путер. Промене у исхрани, настале седамдесетих година прошлог века, настале су и услед изградње викенд-кућа. Наиме, у малим баштама око својих викендица породице су узгајале поврће и воће за личну употребу. И овде је, свакако, могуће повући паралелу са дешавањима у истом периоду у Југославији.

Р. Столична, између осталог, закључује и да је један од кључних пропуса који су довели до пада социјалистичког режима био *неуспех да се задовоље свакодневне потребе људи*. Као занимљив куриозитет социјалистичких навика у исхрани од 1960. године Р. Столична истиче „гастрономске“ излете чехословачких грађана у иностранство, посебно у Југославију, што је, на основу описа изнетих у „Социјализму на тањиру“, представљало прави мали подвиг.

Да су културни обрасци и модели на пољу исхране веома постојани, сведоче и бројни подаци које Р. Столична доноси. На пример, иако су прошле деценије од распада социјализма, један обичај, у примени у многим земљама, сачувао се непромењен и у Словачкој, а то је – добродошлица *уз хлеб и со*. Служење хлеба и

соли у знак гостопримства сачувани су и у социјализму и у периоду глобализма. Данас се, такође, у многим словачким ресторанима могу наћи јела са традиционалним називима, типично словачким, која имају своје корене у традиционалном кулинарском корпусу Словачке. И данашњи Словаци их знају и воле, сматрајући их делом свог националног идентитета.

Реномирани истраживач Р. Столична, као стручњак широке научне компетенције и велике креативности, дала је значајан допринос антрополошким истраживањима културе исхране. Полазећи од већ утврђених методолошких поступака, успела је да изгради и оригиналан приступ, који се може примењивати у даљим сличним истраживањима. Стога ова монографија заслужује пажњу и уже стручне (етнолошко-антрополошке) и шире читалачке публике.

Драгана Радојичић

Ewa Nowicka, *Korzenie altargany sięgają głęboko. Buriaci między Rosją, Mongolią i Chinami*

Kraków: NOMOS. 2016, 1–351.

Наслов књиге у преводу гласи: „Корени алтаргане сежу дубоко: Бурјати између Русије, Монголије и Кине“. Алтаргана је назив бодљикавог степског жбуна (латински: *Caragana pygmaea*), веома отпорног на климатске осцилације и, уопште, на сурову климу (мраз и сушу). Послужио је ауторки књиге као метафора за културу и вековну отпорност Бурјата – народа из монголске групе који живи претежно у источном и јужном залеђу Бајкалског језера, али и у суседним областима Сибира (Руска Федерација, укупно око 460.000), као и у граничним областима Монголије (око 50.000) и Кине (око 170.000). Али, и сами Бурјати придају такав значај алтаргани, дајући њено име и најважнијем фестивалу своје културе.

Ева Новицка (Ewa Nowicka) је професор друштвене антропологије и оснивач Семинара друштвене антропологије у Институту за социологију Варшавског универзитета. Међу њеним бројним радовима, који се ослањају пре свега на теренска истраживања, налази се и књига о влашкој популацији на Балкану, на великом простору од јужног Пинда до источне Србије, северне Бугарске и јужне Румуније. Широких антрополошких интересовања, с дугогодишњим искуством теренског рада, способностима полиглоте и необичном мобилношћу, посебну пажњу усмерава на мађинске заједнице у Пољској, средњој и источној Европи, као и на простору бившег Совјетског Савеза.

Бурјати су постали предмет њених истраживања пре више од двадесет година: још 1994. године први пут је боравила на руралном терену у Републици Бурјатији и у њеном главном граду Улан-Уде. Касније је, све до 2013. године, у неколико наврата имала дужа теренска истраживања у Републици Бурјатији, али и у суседним сибирским административно-територијалним јединицама Руске Федерације где живе Бурјати: у Агинском бурјатском округу (Забјалски крај) и Уст-Ординском бурјатском округу (Иркутска област). Такође је била на терену у

ајмагу (провинцији) Хентиј у североисточном делу Републике Монголије, који је претежно насељен Бурјатима, а није имала могућности да посети крајеве Унутрашње Монголије у саставу Народне Републике Кине, где такође живе Бурјати (понајвише у градском округу Хулин-Буир).

У уводном слову на почетку своје монографије (стр. 7–10) ауторка је ближе изложила историјат својих вишегодишњих истраживања и указала на плодну сарадњу како с информаторима на терену тако и с универзитетским колегама из бурјатске средине, који су јој помагали у контактима и у непосредном раду на терену, међу бурјатским породицама. Посебно је указала на веће теренске погодности и друге предности (наступила је и демократизација унутар Руске Федерације) што их је имала у односу на Каролину Хамфри (Caroline Humphrey), која је пре четрдесетак година (1967) започела своја истраживања у Бурјатији, да би им се повратила деведесетих година минулог столећа. Истовремено, властити циклични боравци на терену и резултати до којих је дошла Каролина Хамфри пружили су ауторки могућност да целовитије, у дужем интервалу, сагледа извесне „правилности“ у идентитету и култури целокупне „етничке Бурјатије“, како је назвала све области у трима суседним државама које насељавају Бурјати. Притом је посебно истакла значај бурјатске културе у Агинском бурјатском округу, који није у границама Републике Бурјатије већ Забајкалског краја Руске Федерације. Њени саговорници из разних крајева „етничке Бурјатије“ били су мишљења да бурјатска култура управо у Агинском бурјатском округу има престижни карактер и улогу узорног модела унутар бурјатског културног ареала.

У опширнијем Уводу (стр. 12–28), ауторка је пре свега указала на циљ својих антрополошких истраживања. Намера јој је била да укаже на релације обликовања народносног идентитета Бурајата, раздвојених државним границама, и то у савременим друштвеним приликама и међународним односима. Монографија представља покушај анализе промена у функционисању етничке заједнице Бурјата као свесне и „замишљене“ заједнице, заправо анализе процеса рађања нових симбола и њиховог преплитања у нове целине при дубоким променама друштвене стварности Бурјата. А раздобља великих криза – наглашава ауторка – захтевају и интензивнију међуљудску комуникацију унутар једне заједнице, која се ослања на заједничка значења прихваћених симбола. У складу с таквим приступом предмету истраживања, ауторка своју монографију смешта у широко поимани модел рефлексивне антропологије. Она посматра и анализира начин понашања и исказе појединаца који се тичу пре свега колективитета, друштва, културе, свесна чињенице да појединац не може представљати целу групу, али да је и сваки појединац (ма колико био специфичан) у суштини важан за групу. На тај начин ауторка тежи разумевању логике догађаја, процеса и појава, чији су уломци доступни антропологу као теренском истраживачу.

Књига има три дела. Први део (стр. 33–168), под насловом „Друштвени простор изградње народне заједнице“, обухвата три поглавља, која се односе на: језик као одредницу етничког идентитета Бурјата; историјске нарације савремених Бурјата; религију као чинилац конструисања бурјатског идентитета.

Други део (стр. 169–278), под насловом „Стварање народног канона“, обухвата такође три поглавља, која се односе на: нова средства културне комуникације – фестивале, представе, јавне свечаности; централни фестивал бурјатске културе „Алтаргана“; чување традиције и идентитета.

Трећи део (стр. 279–322), под насловом „Између Русије, Монголије и Кине. Бурјати пред изазовима XXI века“, није издељен на посебна поглавља, али обрађује неколико тематских целина: Бурјати у Монголији и Кини; идеолошки „повратак“ монголској отаџбини; културне везе с Монголијом; узајамно уважавање; повратне миграције према „етничкој“ Бурјатији; историјске разлике; Русија и Монголија из бурјатске перспективе; сумирање: нове околности – нове перспективе.

Сумирајући своја истраживања и налазе, ауторка наглашава да се морала некако одредити према индивидуалном и колективном идентитету Бурјата, који није у свему идентичан на простору „етничке“ Бурјатије. Сматра да идентитет Бурјата који живе на територији Руске Федерације има четири „спрата“: 1) политички идентитет који се исказује у грађанској и државној припадности Руској Федерацији; 2) народни бурјатски идентитет; 3) припадност конкретной административно-територијалној заједници (Бурјатској Републици, Агинском бурјатском округу, Уст-Ординском бурјатском округу); 4) припадност конкретной племенско-родовској заједници, која често прелази политичке и административне границе. Закључује да се о сличним „спратовима“ може говорити и у односу на Бурјате у Монголији и Кини. А посматрајући промене у бурјатској култури последњих деценија на територији све три државе – ауторка истиче да се могу утврдити извесне заједничке тенденције и правилности, које проистичу из релативне изолације Бурјата, при чему је та изолација највећа у Кини, а најмања у Руској Федерацији. У Монголији пак Бурјатима прети опасност да културно буду хегемонизовани од већинске етничке групације Халха, која себе сматра „правим Монголима“ и свима у земљи намеће свој модел монголског етничког идентитета.

На крају књиге дата је и опсежна библиографија (стр. 323–330) на више језика, као и колекција од 32 упечатљиве фотографије у колору из разних крајева које насељавају Бурјати (стр. 331–346), те резиме на енглеском језику (347–351).

Књига Еве Новицке пружа читаоцима мноштво аутентичних података и аналитичких опсервација о једном Европљанима далеком и слабо знамом народу, његовој специфичној култури и слојевитом идентитету, а уједно даје изванредан модел антрополошких истраживања у релативно изолованој и државним границама испресецаној етничкој средини, коју нагризају изазови савремене цивилизације, али која обнавља симболе и моделе свога претрајавања.

Милош Луковић

Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków,

redakcja Anna Obara-Pawłowska, Małgorzata Kołacz-Chmiel,
Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2016, 1–312.

Зборник радова „Детињство и старост у схватањима историчара“ (*Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*) настао је под окриљем Универзитета Марије Кири-Скловске у пољском граду Лублину. Ближе речено, припреман је на Хуманистичком („Филозофском“) факултету тога универзитета, и то у оквиру Историјског института, који је један од девет факултетских института хуманистичких наука. Уреднице Зборника Ана Обара-Павловска (Anna Obara-

Pawłowska) и Малгожата Колач-Хмиел (Małgorzata Kołacz-Chmiel) припадају пак научном кадру Семинара за средњовековну пољску историју и привредну историју, једном од једанаест семинара Историјског института.

Међутим, у Зборнику су се нашли радови научника (укупно 17) из више пољских универзитетских центара: Кјелце (4), Лублин (3); Краков (2), Бјалисток (2), Варшава (1), Познањ (1), Жешов (1), Олштин (1) и Слупск (1). Један аутор је из Хрватске (Задар). Већина (13) радова је на пољском језику, а четири су на енглеском. Сви радови на пољском имају резиме (*summary*) на енглеском језику, као што и радови на енглеском имају резиме (*streszczenie*) на пољском језику. Сваки рад поседује и опсежну библиографију на пољском, енглеском и више других језика.

У Уводној речи (*Słowo wstępne*, стр. 9–10) уреднице Зборника су истакле мотиве за припрему Зборника, који су веома актуелни у наше време. Опадање природног прираштаја и старије становништва у развијеним земљама (што не мимоилази ни нашу земљу) све више усмеравају пажњу јавности на изазове што их намеће та појава са вишеструко неповољним последицама. Одговарајуће „дијагностицирање“ тих проблема и изналагање применљивих решења имају фундаменталан значај за идентитет Старог континента у његовој блиској друштвеној, економској и политичкој стварности. Пораст интересовања за демографске промене у савременом свету истовремено намеће и разноврсна питања која се тичу детињства и старости у прошлим временима. Стога је циљ Зборника – наглашавају уреднице – да приближи историјске погледе и ставове у поимању улоге и значаја најмлађих и најстаријих чланова људских заједница, односно детињства и старости као две крајње етапе у животу сваког појединца. У Зборнику се даје широк преглед тих погледа и ставова садржаних у историјским документима, хроникама и делима историчара који припадају разним столећима: од раног средњег века до периода између два светска рата.

Радови су разврстани у два дела. Први део Зборника (стр. 13–116), под насловом „Деца и старија лица у историографији“ (*Dzieci i osoby starsze w historiografii*), обухвата шест радова, који се односе на историографска одређења на тему детињства и старијих лица. Представљена су истраживања проблема као што су: старост и старија лица у пољској историјској демографији; значај детета и детињства у средњовековном раздобљу и раном новом веку према схватањима оновремених британских истраживача (рад је на енглеском језику); ситуација сиротих и старца у пољским градовима позног средњег века; краковски рођендански хороскопи до средине XVI века; брига о малолетницима у пољским племићким породицама; старост у светлу старопољске добротворне праксе.

Други део Зборника (стр. 117–312), под насловом „Различита лица детињства и старости у истраживањима историчара“ (*Różne oblicza dzieciństwa i starości w badaniach historyków*), обухвата 13 радова, који се односе на различите аспекте детињства и старости у минулим вековима. Обрађена су питања: статус детета и старца у друштву и породици епохе Меровинга; улога старости и младости у исказима русинских летописа XII–XIII века (рад је на енглеском језику); погледи на две крајње етапе људског живота изражени на страницама хроника, хагиографија и специјализованих часописа или збиркама прописа; указивање на могуће нове правце истраживања и нове врсте извора који се односе на детињство – на примерима из средњовековне пољске прошлости; место игара и

забаве у васпитавању деце европске аристократије у средњовековном раздобљу; малолетници сељачког порекла у пракси црквених судова позног средњег века на подручју Малопољске; дете у грађанској породици XVI–XVIII века у светлу одредаба магденбуршког права; старосна структура амбасадорâ Дубровника који су деловали у паровима на почетку XV века (рад је на енглеском језику); однос према пољским ветеранима тзв. Јануарског устанка (из 1863. године) у Другој Републици (*II Rzeczypospolita*); часопис „Породица и школа“ (*Rodzina i Szkoła*) у односу на претње детињства на прелому XIX и XX века; старост и традиција у пољским селима између два светска рата (рад је на енглеском језику).

Иако се знатан део радова односи на праксу у појединим деловима старије пољске државе, проблематика детињства и старости сагледава се ипак у ширим европским оквирима, и то различитих раздобља. То поткрепљују и разноврсни извори и литература на више европских језика које су аутори користили. На тај начин остветљени су неки важни социјални аспекти европске историје средњег века и новог доба, који су често остајали у сенци крупнијих политичких збивања на европском тлу. Стога одабиром тематике и научном обрадом појединих проблемских целина Зборник представља у правом смислу речи пионирски историографски подухват. Али, он нас истовремено враћа вечним темама хуманистичког погледа на свет – крајњим етапама у животу сваког појединца. Тако се намеће закључак да без дубоког разумевања феномена детињства и старости у свим епохама развоја људске цивилизације не можемо доспети ни до решења за актуелне демографске проблеме развијених земаља.

Милош Луковић

In memoriam

Академик Петар Влаховић (1927–2016)

Академик Петар Влаховић био је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности. Својим стваралаштвом на пољу етнологије и антропологије обележио је последњих шест деценија у Србији, на Балкану и шире.

Петар Влаховић је рођен 28. јуна 1927. године у кући угледних родитеља, у селу Слатина (Бродарево). Од раног детињства растао је на двома традицијама, једној усменој, богатој народним књижевним стваралаштвом – посебно епиком, и другој, писаној, доступној му преко Вукових дела, дневних новина „Политика“, те листа за пољопривреднике „Тежак“, на који је његов отац био претплаћен. Богатство које је понео из породичног дома и родне Слатине трасирало је његову плодну каријеру и животни пут. О јакој везаности за родни крај сведочи и то да сам последњи e-mail свом професору Влаховићу послала априла ове године на адресу slatina@...

У Слатини је стекао основно образовање, да би гимназијско школовање наставио у Колашину, Београду и Вршцу. На Филозофском факултету у Београду студирао је етнологију (1948–1952), на истом факултету постао је први доктор етнолошких наука у генерацији после Другог светског рата. Био је ђак и савременик последњих изданака тзв. Цвијићеве антропогеографске школе – Боривоја Дробњаковића и Војислава Радовановића, од којих је стицао прва знања, касније их вишеструко проширујући и унапређујући, стварајући баланс на релацији етнологија–антропологија. Значајан тренутак за каснија нова виђења и тумачења у нашој етнологији и антропологији отпочињу са Влаховићевим студијама кинеског језика и антропологије (1955–1957) на Универзитету у Пекингу, код професора Пеј Ван Цуна, затим следе специјализације из биофизичке антропологије код професора Божа Шкерља у Љубљани. Сазнања потом проширује у познатој антрополошкој школи Јана Чекановског из Лавова и Познања, као и у Варошаву и Кракову, те у сарадњи са професором А. Шавантеом у Паризу. Од великог значаја били су његови континуирани контакти са професорима Н. Н. Чебоксаровим, В. В. Бунаком, В.П. Алексеевим, Т.А. Алексеевом из Москве и Русије, те колегама из других земаља са којима је одржавао плодну вишедеценијску сарадњу.

Универзитетску каријеру започиње на Филозофском факултету у Београду, прво као сарадник професора Боривоја Дробњаковића, на предмету „Етнологија народа Југославије“. За доцента је изабран 1959, за ванредног професора 1972, а за редовног професора 1980. године. На најстаријој етнолошкој катедри на Балкану (основана 1906) активно ради све до 1992. године. Више од три деценије предавао је студентима етнологију и антропологију на Филозофском факултету у Београду. Генерације етнолога и антрополога, од којих су многи постали врсни стручњаци запослени у образовним, стручним и научним институцијама, памте проф. Влаховића. Циљ му је био да етнологија и антропологија – као науке –

помогну и допринесу развоју нашег друштва. „Међутим, обе ове дисциплине савремена ангажована политика није радо гледала ни уважавала“, говорио је професор Влаховић. На Катедри за етнологију, односно на Одељењу за етнологију, покреће 1987. године две едиције – *Етноантрополошки проблеми* – часопис и *Етноантрополошки проблеми* – монографије. Утемељио је етничку и историјску етнологију и антропологију на Филозофском факултету у Београду. Био је продекан Филозофског факултета (1975–1977), а вршио је дужност шефа Катедре за етнологију народа Југославије и управника Одељења за етнологију. Универзитетску каријеру допуњавају његова гостујућа предавања на универзитетима широм бивше Југославије, као и у Пољској, Кини, СССР, односно Русији, и на Цетињу.

Веза са Етнографским музејем у Београду готово је породична и датира из студентских дана, а трајала је успешно деценијама, укључујући бројне активности. Његов стриц Митар Влаховић, врсни музеалац, етнолог, био је дугогодишњи директор Етнографског музеја у Београду. У неколико интервјуа изјављивао је да се за етнологију и антропологију определио по препоруци стрица Митра Влаховића, као и социолога села Сретена Вукосављевића, честог госта у кући Влаховића.

Академик Петар Влаховић је истицао да је музеј „лабораторија“ Одељења за етнологију Филозофског факултета. Био је председник Управног одбора Етнографског музеја у Београду и уредник Гласника Етнографског музеја у Београду.

„Директорску дужност у Етнографском институту Српске академије наука и уметности прихватио сам само због тога што је запретила опасност да Институт буде укинут“, речи су академика Петра Влаховића. У периоду од 1978. до 1982. године материјална ситуација у Институту је поправљена, динамизиран је рад на текућим пројектима, обновљена је издавачка делатност. За четири године његовог мандата штампано је пет књига Гласника Етнографског института, тринаест књига Посебних издања, шест Зборника радова и две свеске Посебних издања на страним језицима. Покренуо је нове пројекте и послове, успешно се фокусирао на ширење међународне сарадње. Посебно истичемо обнављање сарадње са Међународном комисијом за проучавање традиционалне народне културе Карпата и Балкана. Док је руководио радом Института, покренут је пројекат *Етнолошко проучавање исељеништва из Србије*, по замисли др Душана Дрљаче. Утемељио је и руководио пројектом *Етничке и етнолошке одреднице Србије* и пројектом *Етнолошке одлике Ђердапског подунавља II*. Годинама је био члан Научног већа Етнографског института, његов истакнути саветник, сарадник и консултант.

Посебно треба нагласити његов веома ангажован и посвећен рад када је у питању Антрополошко друштво Југославије, у чијем оснивању је учествовао (1959), деценијама је био његов председник (од 1969. до 2007). Од 1963. године покреће издавачку делатност Антрополошког друштва Југославије, а као уредник потписује 31 књигу *Гласника Антрополошког друштва*. Организатор је бројних научних скупова овог друштва. председавао је приликом оснивања Антрополошког друштва Европе, 1977. године. Поред тога, био је члан Етнолошког друштва Пољске и почасни члан Пољског антрополошког друштва (од 1996), почасни члан Сената Универзитета Адам Мицкијевич у Познању (1980) и члан Белоруске антрополошке академије од 1996. године.

Ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности постао је октобра 1988, а за редовног члана изабран је 19. новембра 1993. За своју приступну беседу у Црногорској академији наука и умјетности проф. др Петар Влаховић, сасвим очекивано, бира значајан сегмент из свог научног опуса – тему *Етнос у етнологији и антропологији*, у којој је зналачки и синтетички представио завршницу својих погледа у вези са овом важном проблематиком. У Црногорској академији наука и умјетности успешно је руководио Одбором за етнологију и Одбором за демографију. Био је организатор више научних скупова и уредник Зборника радова са разноврсним тематикама из етнолошке прошлости Црне Горе. Руководио је научноистраживачким пројектима *Етнолошке одлике Црне Горе*, *Демографски и популациони проблеми у Црној Гори*, као и капиталним пројектом *Популациони аспекти Црна Гора у XXI стољећу у ери компетитивности*.

Докторском дисертацијом *Бродарево и његова околина*, свеобухватним истраживањем завичаја, отпочела је плодна научна каријера проф. Влаховића.

„Мој научни рад, иначе, обухвата неколико општих проблема, као што су – етногенеза и етничка историја јужнословенских народа, њихове антрополошке особине, њихов живот и обичаји, веровања, празноверице и усмено народно стваралаштво“, речи су академика Влаховића које обухватају кључне теме његовог интересовања, преточене потом у дела: *Етнолошки преглед Словеније* (1972), *У вртлогу живота, прилози историјској антропологији* (1978), *На животним раскрсницама, прилози етничкој антропологији и етнологији* (1987), *Писци наше етнологије и антропологије* (1987), као и *Народна култура Србије* (на пољском језику), Краков 1991.

„Везу између етнологије и антропологије Влаховић успоставља по вертикали човека, односно антропогенезе, историје и етничке антропологије“, пише академик Драгослав Антонијевић у *Зборнику радова посвећеном Академику Петру Влаховићу*, објављеном 2003. године у Црногорској академији наука и умјетности, наглашавајући да је његово „основно занимање усредсређено на етнологију наших народа, а изван тога шире узето, Кине“ (*Живот и обичаји народа Кине*, 1973).

Знајући да овом пригодом није могуће рећи све о богатом научном опусу академика Влаховића, ипак маркирамо нека његова кључна интересовања, као што је проучавање народне религије, обичаја и веровања, сажетих у књизи *Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије* (1971). Посебну пажњу стручне и научне јавности изазвала је књига *Народи и етничке заједнице света* (1984). Из богате и разноврсне библиографије издвајамо монографију *Србија*, која представља својеврсну синтезу научног рада академика П. Влаховића, објављену 1999. године. Из ове монографије развило се дело *Serbia, The Country, People, Life, Customs* (*Србија, земља, народ, живот, обичаји*), објављено 2004. године, у ком је сублимирао све своје дотадашње научне спознаје и знања стечена током четири и по деценије плодног теренског и истраживачког рада. Његова библиографија броји преко 360 јединица, а садржи научне радове о етничко-антрополошким карактеристикама села у Црној Гори, етногенетским процесима у Србији, проблемима акултурације, миграционим кретањима у Југославији, поред других бројних и разноврсних тема.

Добитник је бројних како домаћих тако и иностраних признања и одликовања, од Вукове награде, Културно-просветне заједнице Србије, Плакете града Београда, Повеле Филозофског факултета у Београду, Повеле Етнографског института Српске академије наука и умјетности, Повеле Етнографског музеја у Београду, Повеле Антрополошког друштва Југославије, Повеле Хрватског антрополошког друштва, Повеле Антрополошког друштва Македоније, а одликован је Орденом рада са златним венцем и Оредном заслуга за пољску културу 1985. године у Пољској.

Академик Петар Влаховић својим делом, тематски врло разноврсним, те вредним и упорним радом – као неуморни путник-истраживач, универзитетски професор, уредник и оснивач бројних часописа, ментор многим студентима, магистрима и докторима етнологије, дао је велики допринос етнологији и антропологији као научним дисциплинама. Остаће запамћен његов допринос развоју етнологије у Црној Гори и његов марљив рад у Црногорској академији наука и умјетности.

Сећање на професора Влаховића опстаће и у будућности, што показује и недавно постхумно додељена Захвалница за дугогодишњи допринос развоју етнолошког филма у Србији, у Етнографском музеју у Београду.

Научна истраживања била су део његовог живљења, а сада су постала завештање и путоказ будућим генерацијама етнолога и антрополога.

Драгана Радојичић

Милка Јовановић (1928– 2016)

Августа 2016. године преминула је Милка Јовановић, виша научна сарадница у пензији Етнографског института САНУ. Рођена је 4. априла 1928. године у Бугојну, а основну школу и гимназију завршила је у Крагујевцу. Професионалну каријеру започела је на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду, на којем је радила до 1971. године. Наредних двадесет година радно је била ангажована у Етнографском институту САНУ. У два наврата, 1983. и 1984. године, била је вршилац дужности директора ове научне установе (Влаховић 1997, 58). Водила је два истраживачка пројекта, која су за теме имали трансформацију традиционалних културних форми у савременом друштву („Преображај сеоских насеља у Србији“ (1971–1975) и „Преображај приградских насеља на примеру Београда, Крушевца, Лесковца, Пирота и Новог Пазара“ (1976–1980). За време док је била в.д. директорка 1983. године Етнографски институт био је домаћин Међународној комисији за проучавање Карпата и Балкана, чији је састанак уприличен у Пријеполу (Влаховић 1997, 58).

Прве кораке у науци Милка Јовановић начинила је као асистенткиња Филозофског факултета у Београду. Заједно са Сребрицом Кнежевић, под менторством професора Боривоја Дробњаковића, спровела је теренска истраживања у Јарменовцима 1953. и 1956. године. У духу тадашње етнологије, настојале су да открију сурвивале и реконструишу облике традиционалне сеоске културе у овом шумадијском селу. Истраживање је заокружено штампањем

монографије *Јарменовци*, која се пред читаоцима појавила 1958. године. Иако је, као и све претходне монографије о предеоним целинама, стављала нагласак на феномене „дугог трајања“ у животу друштва, она је изузетно значајна због околности њеног настанка. Наиме, у оквиру заједничког рада Уједињених нација и Владе ФНРЈ са циљем модернизације руралних подручја, шумадијска села Јарменовци и Шаторња изабрана су да буду међународни демонстрациони центри за електрификацију села и пољопривредних радова. С обзиром на то да су се очекивале велике промене у животу становника Јарменоваца, Боривоје Дробњаковић је сматрао да треба сачувати од заборавља начин живота који је бесповратно нестајао у процесима социјалистичке модернизације (Дробњаковић 1958, 1). Осим тога, по Дробњаковићевом мишљењу, створени етнографски записи могу бити од велике користи за „упоређивање приказаног живота и рада у прошлости са животом и радом који настаје“ (Дробњаковић 1958, 2). Ова констатација Боривоја Дробњаковића најављује будући заокрет етнологије ка проучавању савремених феномена (Ковачевић 2010, 26). До кључног искорака дошло је почетком 1970-их покретањем пројеката Етнографског института, којима је руководила Милка Јовановић. Етнологија се ухватила у коштац са проучавањем трансформацијских процеса у сеоским, али и у приградским срединама, чиме је проширен временски и просторни оквир дисциплине.

Ужу област научног интересовања Милке Јовановић представљали су облици прединдустријског одевања. Докторирала је 1965. године на Филозофском факултету у Београду са темом *Народна ношња у Србији у 19. веку*. Ова докторска дисертација, одбрањена пред комисијом коју су чинили професори Милисав Лутовац, Мирко Барјактаревић и Павле Васић, приређена је за штампу 1979. године. Користећи архивске, наративне и ликовне изворе, те музејске збирке, ауторка је покушала да реконструише сложени систем сеоског одевања у Кнежевини/Краљевини Србији од почетка 19. века до Балканских ратова. С обзиром на то да је деветнаестовековна Србија била насељена „углавном новијим, етнички различитим досељеницима“ (Јовановић 1979, 1), Милка Јовановић је истраживала развој сеоске одеће у областима распрострањења одређених миграционих струја разликујући: а) подручје динарских досељеника (западно од линије Авала, Венчац, Оплепац, Рудник, Копаоник, Лаб), б) прелазну зону мешовитих досељеника (околина Београда са Београдским Подунављем, Смедеревско Подунавље, Јасеница и Лепеница), в) подручје тимочко-браничевског становништва (од Велике Мораве на западу до Поречке реке и Тимока на истоку, од Дунава на северу до планине Ртањ на југу), г) подручје косовско-метохијских досељеника (Топлица, Копаоничка и Крушевачка жупа, Расина, Темнић, Левач и Белица), д) подручје моравско-вардарских досељеника (Поморавље Јужне Мораве) и е) подручје шопског становништва (југоисточна Србија са предеоним целинама Заглавак, Сврљиг, Торлак, Лужница, Власина и Крајиште) (Јовановић 1979). У овој монографији ауторка није остала у зачараном кругу дескрипције прошлих одевних стилова, карактеристичном за ондашње проучавање „народних ношњи“, већ је понудила историјско, друштвено и културно разумевање датог феномена (однос власти према одевању, социјална стратификација становништва посредством одеће и њених додатака, утицај градске средине, процеси акултурације који су водили ка стварању униформног регионалног стила, утицај индустријализације на трансформацију одевних образаца и др.). Интелектуална преокупација питањима одевања видна је и у

запаженим радовима о балканским предсловенским елементима у народним ношњама Србије и утицају законских прописа на нестајање традиционалних облика одевања у Србији, који су били (и данас су) обавезно штиво студената етнологије и антропологије. Али, Милку Јовановић није интересовала само сеоска одећа у историјској перспективи. Она је изучавала и преображаје преиндустријског начина одевања у условима савремености. У том смислу, не треба прескочити њен рад који је објавила заједно са Јасном Бјеладиновић, а који се тичао преиначења традиционалних форми одевања у селима у Ђердапском Подунављу (Јовановић и Бјеладиновић Јергић 1993).

Мимо материјалних феномена, Милка Јовановић је показала интересовање и за изучавање нематеријалне културне баштине, посебно се бавећи но изучавањем посмртних ритуала. У чланку *Састанак са покојником* указала је на праксу раскопавања гробова и поновног сахрањивања покојника, која се одржала у североисточној Србији и Македонији (Јовановић 1990). Њен рад *Посмртни обичаји и гробље у Сутивану*, поред локалних посмртних обичаја, акцентује и новију праксу градње колективних гробница са засебним нишама на Јадранском Приморју, узроковану каменим тереном и недостатком земљишта (Јовановић 1958).

Милку Јовановић имала сам прилике да упознам 2002. године, док сам радила као водич на изложби народних костима грчког Плесног театра „Дора Страту“, која је била постављена у Етнографском музеју у Београду. Пленила је широким осмехом, отвореношћу и срдачношћу. Вешто правећи паралеле између грчких и српских народних костима, ненаметљиво је показивала велико стручно познавање дате проблематике. Њена монографија *Народна ношња у Србији у 19. веку* пружила ми је јединствени увид у историју сеоског одевања у Кнежевини/Краљевини Србији. Њено професионално дело остаће полазна тачка за све оне који ће и у будућности желети да се позабаве темама којима се она бавила.

Литература:

- Влаховић, Бреда. 1997. „Истраживачи и службеници (1947–1997)“. У *Споменица Етнографског института (1947–1997)*, 55-65. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Дробњаковић, Боривоје. 1958. Предговор у *Јарменовци*, Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић, 1– 2. Београд: Српска академија наука.
- Јовановић, Милка. 1958. „Посмртни обичаји и гробље у Сутивану“. *Гласник Етнографског института САНУ* 7: 133–140.
- Јовановић, Милка. 1979. *Народна ношња у Србији у XIX веку*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Јовановић, Милка. 1990. „Састанак са покојником“. *Гласник Етнографског института САНУ* 39: 89–93.

Јовановић, Милка и Јасна Бјеладиновић Јергић. „Основне одлике и промене народне ношње у Ђердапском Подунављу од последњих деценија XIX века до савременог доба“. *Гласник Етнографског музеја* 57: 159—200.

Ковачевић, Ivan. 2010. *Nativna etnografija i nova tradicija: dva antropološka eseja*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

<http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/f8c655cb0d98413aa7115553f0247eb1.pdf> (преузето 30. октобра 2016).

Данијела Велимировић

***Рецензенти научних радова у Гласнику Етнографског института САНУ
LXIV за 2016. годину***

- Проф. др Ранко Бугарски, академик, Европска академија наука и уметности,
Салцбург
- Проф. др Валериј Тишков, академик, Руска академија наука, Москва
- Проф. др Љиљана Гавриловић, научни саветник, Етнографски институт САНУ,
Београд/Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет
Универзитета у Београду
- Проф. др Драгана Антонијевић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Мирјана Бобић, редовни професор, Одељење за социологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Александар Бошковић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у
Београду/Институт за друштвене науке, Београд
- Проф. др Димитрије Големовић, редовни професор, Факултет музичке уметности
Универзитета уметности у Београду
- Проф. др Дубравка Ђурић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације
Универзитета Сингидунум у Београду
- Проф. др Бојан Жикић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Иван Ковачевић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Тодор Кулић, редовни професор, Одељење за социологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Софија Милорадовић, редовни професор, Институт за српски језик
САНУ, Београд/Филозофски факултет Универзитета у Нишу
- Проф. др Ема Миљковић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета
у Нишу
- Проф. др Мирјана Мороквашић, редовни професор, Université de Paris X, Nanterre
- Проф. др Владимир Рибич, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Светлана Слапшак, редовни професор, Институт за хуманистичке
студије, Љубљана
- Проф. др Ивана Спасић, редовни професор, Одељење за социологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Милена Спасовски, редовни професор Географског факултета
Универзитета у Београду у пензији
- Проф. др Бошко Сувајчић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета
у Београду
- Проф. др Бранко Ћупурдија, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Илдико Ердеи, ванредни професор, Одељење за етнологију и
антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Соња Петровић, ванредни професор, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Проф. др Лидија Радуловић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Марина Симић, ванредни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Др Олга Зиројевић, научни саветник Историјског института (Београд) у пензији

Др Зоранчо Малинов, научни саветник, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу

Др Коста Николић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Др Весна Петреска, научни саветник, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу

Др Љубинко Раденковић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд

Др Јованка Радић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ, Београд

Др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд

Др Невен Анђелић, ванредни професор, Regent's University, Лондон

Др Стеф Јансен, ванредни професор, Универзитет у Манчестеру

Др Мирко Благојевић, виши научни сарадник, Институт за друштвене науке, Београд

Др Мирослава Лукић Крстановић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Младена Прелић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Марта Вукотић Лазар, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица

Др Армина Галијаш, доцент, Центар за студије Југоисточне Европе Универзитета у Грацу

Др Ивана Загорац, доцент, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Др Зорица Ивановић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Ана Лулева, доцент, Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејом – Бугарска академија наука, Софија

Др Хрвоје Паић, доцент, Центар за студије Југоисточне Европе Универзитета у Грацу

Др Ана Петров, доцент, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум у Београду

Др Дан Подјед, доцент, Институт за словеначку етнологију – Научноистраживачки центар Словеначке академије наука и уметности, Љубљана

Др Јелена Тошић, доцент, Универзитет у Бечу

Др Петко Христов, доцент, Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејом – Бугарска академија наука, Софија

Др Даница Шантић, доцент, Географски факултет Универзитета у Београду

Др Александра Швел, доцент, Универзитет у Хамбургу

Др Ивана Башић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Адриана Захаријевић, научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

Др Сања Златановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Александар Крел, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
Др Мирјана Менковић, научни сарадник, Етнографски музеј у Београду
Др Владимир Рогановић, научни сарадник, Службени гласник, Београд
Др Ђорђина Трубарац Матић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
Др Дејан Целебџић, научни сарадник, Византолошки институт САНУ, Београд
Др Станислав Станковић, научни сарадник, Институт за српски језик САНУ,
Београд
Др Марта Стојић Митровић, истраживач-сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
Др Весна Марјановић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду
Мр Дарио Брентин, асистент, Центар за студије Југоисточне Европе Универзитета
у Грацу

***Reviewers of scientific papers in the Bulletin of the Institute of Ethnography
LXIV (2016)***

Ranko Bugarski, PhD, academician, European Academy of Sciences and Arts, Salzburg
Valery Tishkov, PhD, academician, Russian Academy of Sciences, Moscow
Ljiljana Gavrilović, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA/
Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of
Belgrade
Zorančo Malinov, PhD, principal research fellow, Institute of Folklore 'Marko
Cepenkov' – Ss. Cyril and Methodius University, Skopje
Kosta Nikolić, PhD, principal research fellow, Institute for Contemporary History,
Belgrade
Vesna Petreska, PhD, principal research fellow, Institute of Folklore 'Marko Cepenkov'
– Ss. Cyril and Methodius University, Skopje
Ljubinko Radenković, PhD, principal research fellow, Institute for Balkan Studies
SASA, Belgrade
Jovanka Radić, PhD, principal research fellow, Institute for Serbian Language SASA,
Belgrade
Biljana Sikimić, PhD, principal research fellow, Institute for Balkan Studies SASA,
Belgrade
Olga Zirojević, PhD, principal research fellow from the Institute of History Belgrade
(retired)
Dragana Antonijević, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Mirjana Bobić, PhD, professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy,
University of Belgrade
Aleksandar Bošković, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade/ Institute of Social Sciences, Belgrade
Branko Ćupurdija, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Dubravka Đurić, PhD, professor, Faculty of Media and Communication – Singidunum
University in Belgrade
Dimitrije Golemović, PhD, professor, Faculty of Music – University of Arts in Belgrade
Ivan Kovačević, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty
of Philosophy, University of Belgrade

Todor Kuljić, PhD, professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Sofija Miloradović, PhD, professor, Institute for Serbian Language SASA, Belgrade/Faculty of Philosophy – University of Niš

Ema Miljković, PhD, professor, Faculty of Philosophy – University of Niš

Mirjana Morokvašić, PhD, professor, Université de Paris X, Nanterre

Vladimir Ribić, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Svetlana Slapšak, PhD, professor, Institutum studiorum humanitatis, Ljubljana

Ivana Spasić, PhD, professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Milena Spasovski, PhD, professor from the Faculty of Geography – University of Belgrade (retired)

Boško Suvajdžić, PhD, professor, Faculty of Philology – University of Belgrade

Bojan Žikić, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ildiko Erdei, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Petko Hristov, PhD, associate professor, Institute for Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

Ana Luleva, PhD, associate professor, Institute for Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

Sonja Petrović, PhD, associate professor, Faculty of Philology – University of Belgrade

Lidija Radulović, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Marina Simić, PhD, associate professor, Faculty of Political Sciences – University of Belgrade

Neven Anđelić, PhD, senior lecturer, Regent's University London

Stef Jansen, PhD, senior lecturer, University of Manchester

Mirko Blagojević, PhD, senior research associate, Institute of Social Sciences, Belgrade

Miroslava Lukić Krstanović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Olga Manojlović Pintar, PhD, senior research associate, Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Mladena Prelić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Armina Galijaš, PhD, assistant professor, Center for Southeast European Studies, University of Graz

Zorica Ivanović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Hrvoje Paić, PhD, assistant professor, Center for Southeast European Studies, University of Graz

Ana Petrov, PhD, assistant professor, Faculty of Media and Communication – Singidunum University in Belgrade

Dan Podjed, PhD, assistant professor, Institute of Slovenian Ethnology – Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana

Alexandra Schwell, PhD, assistant professor, University of Hamburg

Danica Šantić, PhD, assistant professor, Faculty of Geography - University of Belgrade

Marta Vukotić Lazar, PhD, assistant professor, Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica
Ivana Zagorac, assistant professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
Jelena Tošić, PhD, lecturer, University of Vienna
Ivana Bašić, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Dejan Dželebdžić, PhD, research associate, Institute for Byzantine Studies SASA, Belgrade
Aleksandar Krel, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Mirjana Menković, PhD, research associate, Ethnographic Museum in Belgrade
Vladimir Roganović, PhD, research associate, Službeni glasnik, Belgrade
Đordina Trubarac Matic, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Adriana Zaharijević, PhD, research associate, Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade
Sanja Zlatanović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Stanislav Stanković, PhD, research associate, Institute for Serbian Language SASA, Belgrade
Marta Stojić Mitrović, PhD, research assistant, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Vesna Marjanović, PhD, museum adviser, Ethnographic Museum in Belgrade
Dario Brentin, M. Phil., university assistant, Center for Southeast European Studies, University of Graz

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће *PDF* датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.etno-institut.co.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстовете не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (*default*) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз

рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати и тд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Дobar избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да буду доброг квалитета.

Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif*, *pdf* или *jpg*.

Молимо вас немојте:

- достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;
- достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;
- достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно *online* издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене латиничним писмом. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović i Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(Т): (Kulišić, Petrović i Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме и Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Anđelka Milić et al. 2004)

Приређивач монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana i Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić i Sklevicky 1983, 183-186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščiја или priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH*, XX (Sarajevo 1963).

(Т): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(Т): (Petrović 1991, ix-x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21. novembra 2011.) Dostupno i u štampanom obliku.

(Т): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жargon младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(Т): (Miloradović 2009, 31-32)

Чланак доступан *online*

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospišilova, Jana. 2010. „**Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.**“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf
Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(Т): (Pospišilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или *online*)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. "Као што пише С. Димитријевић у чланку 'Истраживачи на рубу егзистенције', објављеном у *Политици* од 3. јуна 2002..."). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(Т): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, 1. novembar. Pristupljeno 21. novembra 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>
(Т): (Đorđević 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. *Politika*, 23. novembar. Pristupljeno 24. novembra 2011.
<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>
(Т): („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.
(Т): (Erdei 2008, 253-254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ Doktorska dis., Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Т): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6 – 8. oktobra.
(Т): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.
(Т): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Навођење више радова истог аутора

Ако се наводи више радова истог аутора, у референтној листи се име аутора замењује троструком средњом цртом. Редослед референци се одређује хронолошки, од старијих ка новијим.

(Реф): Đorđević, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije - Signature.

———. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.

Ако исти аутор има више референци у истој години, оне се означавају малим словима – a, b, c, итд.

(Реф) Nedeljković, Saša. 2011a. *Kultura i nasilje: pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.

———. 2011b. *Kultura i nasilje. Antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.

(Т): (Nedeljković 2011b)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(Т): Појам насиља често се везује за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе. (Nedeljković 2011a, 68). Моруће је

направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агесију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. "Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја..."). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда треба, с обзиром да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања. или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.

(Реф): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Pristupljeno 21. novembra.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блог Б92* од 18. новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” Blog B92, Postavljen 18. novembra. Preuzet 22. novembra.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers.kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.etno-institut.co.rs), and can be used in accordance with the license Creative Commons *Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .dox documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default

format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Keywords (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf. or .jpg files.

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution;
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the

printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović and Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović and Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Anđelka Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana and Lydia Sklevicky, ed. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić and Sklevicky 1983, 183-186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. In *Antropologija žene*, ed. Žarana Papić and Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf

(accessed November 21 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospišilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospišilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. "As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article 'Istraživači na rubu egzistencije', on June 3rd 2002..."). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.“ *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, November 1. Accessed November 21, 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, November 23. Accessed November 24, 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(T): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.

(T): (Erdei 2008, 253-254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.
(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6 – 8.
(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Citing several publications by the same author

When citing several publications by the same author, the author's name is replaced with a triple dash in the reference list. The order of references in the list is chronological in ascending order.

(Ref): Đorđević, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije - Signature.

———. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.

If there are several references by the same author in the same year, they are marked with letters (a, b, c, etc.).

(Ref) Nedeljković, Saša. 2011a. *Kultura i nasilje: pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.

———. 2011b. *Kultura i nasilje. Antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.

(T): (Nedeljković 2011b)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Accessed November 21.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” *Blog B92*, Posted November 18. Accessed November 22.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the message’s author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers.comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Ref): *Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song*

Политика часописа

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је међународни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографског института САНУ* је бесплатно.

У часопису *Гласник Етнографског института САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом.

Гласник Етнографског института САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни уредник часописа *Гласник Етнографског института САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензената непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографског института САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гарантију и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скороје време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Коментари који се тичу личности аутора сматрају се непримереним. Суд рецензента мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују

који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесу рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Гласника Етнографског института САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензента. Ако одлуке рецензента нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензента.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензента.

Плагијаризам

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографског института САНУ* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким

случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографског института САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;

- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ. (<http://www.etno-institut.co.rs>)

Редакција Часописа
Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge.

The papers should cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

Contributions to journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a double-blind peer review process. The purpose of peer review is to assist the Editor and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the Editor without delay.

Reviews must be conducted objectively. Personal criticism of the author is inappropriate. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the Editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the Editor may assign additional reviewers.

The Editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retraction is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author's Post-print (accepted version) and Publisher's version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;
- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;

- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;
- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;
- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA (<http://www.etno-institut.co.rs>).

Editorial Board
Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

Издања Етнографског института САНУ у 2016. години

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242